

Veranderingen
in de
Nederlandse aanspreekvormen
van de dertiende t/m de twintigste eeuw

Published by
LOT
Trans 10
3512 JK Utrecht
The Netherlands

phone: + 31 30 253 6006
fax: + 31 30 253 6000
e-mail: lot@let.uu.nl
<http://www.lot.let.uu.nl/>

Cover illustration: kaart van Nederland met verspreiding van *u*, *jij*, *je*;
en pijltjes van *u* naar *jij* en *je* als symbolen van
de verschuiving van *u* naar *jij* en *je*.

ISBN 90-76864-70-5
NUR 632

Copyright © 2005 J.A.M. Vermaas. All rights reserved.

Voorwoord

Vooral tijdens mijn studie 'Nederlandse taal- en letterkunde' raakte ik geboeid door het onderwerp aanspreekvormen. Aanvankelijk dacht ik dat dat een persoonlijke interesse was, totdat ik ontdekte dat al verschillende personen over aanspreekvormen hebben geschreven. Het laatste gaf mij nog meer inspiratie om een groot onderzoek op te zetten. Zo nam ik voor mijn doctoraalfase het initiatief een landelijke enquête uit te voeren naar de aanspreking van de ouders. Samen met mijn begeleider prof.dr. M.C. van den Toorn (Nijmegen) heb ik op basis daarvan mijn eerste publicatie over '*de verandering in de aanspreking van ouders in de 20ste eeuw*' doen verschijnen (Van den Toorn & Vermaas, 1988). Daarna publiceerde ik nog enkele artikelen (Vermaas, 1989, 1990, 1998), die zodanig werden ontvangen dat daarop verschillende interviews met mij volgden; het laatste bij Netwerk (AVRO, 10 juli 2001).

Gestimuleerd door de algemene interesse voor de verandering in de aanspreekvormen greep ik de kans dit onderzoek voort te zetten in een promotie-onderzoek aan de Universiteit Leiden, onder begeleiding van prof. dr. Cor van Bree. Dit onderzoek bestaat globaal uit vergelijkingen van allerlei literatuur en uit een landelijke enquête, die in vergelijking met de enquête uit de doctoraalfase veel meer vragen omvat. De bijna anderhalfduizend informanten ben ik zeer dankbaar.

Omdat het om een vrijwillig promotie-onderzoek gaat, had ik geen tijdsdruk en kreeg ik de kans mij zoveel mogelijk in het onderwerp te verdiepen. Van 1990 tot 1997 deed ik dat naast mijn werk als docente Nederlands op scholengemeenschappen en op hogescholen; vanaf 1997 tijdens mijn ziekteproces (kanker). Ondanks de minder gunstige omstandigheden bleef ik goed gemotiveerd om een zo volledig mogelijk beeld te schetsen van de veranderingen in de aanspreekvormen van de dertiende t/m de twintigste eeuw. Deze kleine taalelementen zeggen veel over de relatie tussen de gesprekspartners en de situatie waarin ze zich bevinden. Daarover schrijft Verdenius (1942): "De aanspreekvormen geven ons wel veel te doen maar hun gebruik als levende exponenten van menselijke verhoudingen vormt een zeer interessant observatieterrain voor de taalkundige." Een andere toepasselijke en inspirerende uitspraak is van Van Haeringen (1956): "Voor de waardering van taal als instrument van verkeer hebben vooral de aanspreekvormen belang, omdat ze in de dagelijkse omgang steeds nodig zijn; ze zijn de schanieren van elk gesprek, en weinig minder gewichtig in het schriftelijk verkeer." Hoe men ook spreekt en zich gedraagt, het gebruik van de aanspreekvormen lijkt mede bepaald door de relatie en situatie en is ook omgekeerd bepalend voor de relatie en situatie. Dit gegeven fascineert mij nog steeds. Verder zou ik voor alle geïnteresseerde lezers herkenning en bevestiging willen bieden, zeker in deze tijd van onzekerheid over een juist gebruik van *u* en *jij/je*.

Hanny, J .A. M. Vermaas

Inhoudsopgave

voorwoord	7
inhoudsopgave	9
opgave tabellen	12
algemene inleiding	15

1. opzet en verantwoording

	inleiding	17
1.1.	probleemstelling	17
1.2.	hoofdvragen	18
1.3.	theoretische overwegingen	20
1.4.	context van het onderzoek	24
1.5.	het onderzoek	26
1.5.1.	literatuuronderzoek	27
1.5.2.	enquête	27
1.5.3.	vergelijkingen van interviews en reclameteksten	30
1.5.4.	observaties van de dagelijkse praktijk	31

2. historische ontwikkelingen van de Nederlandse pronomina van de tweede persoon van de dertiende eeuw tot 1900

	inleiding	33
2.1.	Nederlandse aanspreekvormen tot einde zestiende eeuw	34
2.1.1.	het voorstadium van de Nederlandse aanspreekvormen	34
2.1.2.	de Middelnederlandse <i>du</i> en <i>ghi</i>	36
2.1.3.	verdringing van <i>du</i> ten gunste van <i>ghi</i>	40
2.2.	Nederlandse aanspreekvormen in de zeventiende en achttiende eeuw	41
2.2.1.	voortbestaan en verdwijning van de Middelnederlandse aanspreekvormen	41
2.2.2.	het ontstaan van <i>u</i> in de nominatief	43
2.2.3.	het ontstaan van <i>jij/je</i>	46
2.2.4.	de verspreiding van <i>u</i> als subject en <i>jij/je</i>	47

2.3. ontwikkeling van de Nederlandse aanspreek vormen in de negentiende eeuw 50

2.3.1. blijvende overheersing van de combinatie *gij/ge-u* 50

2.3.2. algehele doorbraak van het *jij/je*-gebruik samenvatting 52

          samenvatting 53

3.   veranderingen van de Nederlandse aanspreekvormen in de twintigste eeuw

                inleiding 56

3.1. veranderingen in het gebruik van *u* en *jij/je* 56

3.1.1. verschuiving van *u* naar *jij/je* 56

3.1.2. gevallen van onzekerheid 61

3.1.3. regels en aanwijzingen voor het gebruik van *u* en *jij/je* 62

3.2. aanspreekvormen in Vlaanderen 65

3.3. dialectische of regionale aanspreekvormen 66

3.4. aanspreekvormen in interviews 69

3.4.1. *jij/je* of *u* in interviews 69

3.4.2. vermijding van aanspreekvormen in interviews 71

3.5. aanspreekvormen in reclameteksten 72

3.5.1. *u* of *jij/je* in reclameteksten 73

3.5.2. combinatie van *jij/je* en *u* in reclame teksten 76

3.5.3. vermijding van aanspreekvormen in reclameteksten 77

                samenvatting 78

4.   enquêteresultaten

                inleiding 81

4.1. de enquêtevragen 82

4.2. de groepen informanten 87

4.2.1. combinaties primaire en secundaire variabele 88

4.2.2. combinaties secundaire variabelen 95

                samenvatting 105

4.3. veranderingen in *u* en *jij/je* in relaties 106

4.3.1.1. *u* of *jij/je* tegen de ouders 107

4.3.1.2. dialectische aanspreekvormen tegen de ouders 116

4.3.2. *u* of *jij/je* tegen leraren 124

4.3.3. *u* of *jij/je* tegen een onbekende helper 127

4.3.4. *u* of *jij/je* tegen kennissen 134

4.3.5. slotoverzicht van relaties 142

4.3.6. dubbelverbonden vergelijkingen 143

                samenvatting 144

4.4. veranderingen in de mate van het *u*-gebruik in situaties 146

4.4.1.	u-gebruik in informeel overleg.....	147
4.4.2.	u-gebruik in een vergadering.....	154
4.4.3.	u-gebruik in een gesprek met de directie	160
4.4.4.	u-gebruik in een pauze	166
4.4.5.	slotoverzicht van situaties	173
	samenvatting	174
4.5.	veranderingen in de mate van het u-gebruik bij algemeen relationele factoren.....	177
4.5.1.	u-gebruik bij aanspreking oudere.....	177
4.5.2.	u-gebruik bij geslacht vice versa.....	185
4.5.3.	u-gebruik bij de maatschappelijke positie van de aangesprokene.....	188
4.5.4.	u-gebruik bij respect voor hem of haar.....	194
4.5.5.	u-gebruik bij onbekendheid van de persoon.....	200
4.5.6.	u-gebruik bij zakelijkheid van de relatie.....	206
4.5.7.	slotoverzicht van algemeen relationele factoren.....	213
	samenvatting.....	214
	samenvatting en slotbeschouwingen.....	217
	bibliografie.....	225

Opgave tabellen

	blz.
<i>tabel 1a: aantal informanten per generatie en religie</i>	88
<i>tabel 1b: aantal informanten per religie en generatie</i>	89
<i>tabel 2a: aantal informanten per generatie en gezinsgrootte</i>	90
<i>tabel 2b: aantal informanten per gezinsgrootte generatie</i>	90
<i>tabel 3a: aantal informanten per generatie en opleiding</i>	91
<i>tabel 3b: aantal informanten per opleiding en generatie</i>	91
<i>tabel 4a: aantal informanten per generatie en beroep van vader</i>	93
<i>tabel 4b: aantal informanten per beroep van vader en generatie</i>	93
<i>tabel 5a: aantal informanten per generatie en geslacht</i>	94
<i>tabel 5b: aantal informanten per geslacht en generatie</i>	94
<i>tabel 6a: aantal informanten per religie en gezinsgrootte</i>	95
<i>tabel 6b: aantal informanten per gezinsgrootte en religie</i>	96
<i>tabel 7a: aantal informanten per religie en opleiding</i>	96
<i>tabel 7b: aantal informanten per opleiding en religie</i>	97
<i>tabel 8a: aantal informanten per religie en beroep van vader</i>	98
<i>tabel 8b: aantal informanten per beroep van vader en religie</i>	98
<i>tabel 9a: aantal informanten per opleiding en gezinsgrootte</i>	99
<i>tabel 9b: aantal informanten per gezinsgrootte en opleiding</i>	99
<i>tabel 10a: aantal informanten per beroep van vader en gezinsgrootte</i>	100
<i>tabel 10b: aantal informanten per gezinsgrootte en beroep van vader</i>	100
<i>tabel 11a: aantal informanten per opleiding en beroep van vader</i>	101
<i>tabel 11b: aantal informanten per beroep van vader en opleiding</i>	101
<i>tabel 12a: aantal informanten per opleiding en eigen beroep</i>	102
<i>tabel 12b: aantal informanten per eigen beroep en opleiding</i>	103
<i>tabel 13a: aantal informanten per geslacht en opleiding</i>	104
<i>tabel 13b: aantal informanten per opleiding en geslacht</i>	104
<i>tabel 14: u of jij/je tegen de ouders per generatie</i>	107
<i>tabel 15: u of jij/je tegen de ouders per religie en generatie</i>	109
<i>tabel 16: u of jij/je tegen de ouders per gezinsgrootte en generatie</i>	111
<i>tabel 17: u of jij/je tegen de ouders per opleiding en generatie</i>	112
<i>tabel 18: u of jij/je tegen de ouders per beroep van vader en generatie</i>	114
<i>tabel 19: u of jij/je tegen de ouders per geslacht en generatie</i>	115
<i>tabel 20: wel of geen dialectische aanspreekvormen tegen de ouders per generatie</i>	116
<i>tabel 21: wel of geen dialect per geënquêteerd gebied en per generatie</i>	117
<i>tabel 22: wel of geen dialect, en u of jij/je, per geënquêteerd gebied en per generatie</i>	120
<i>tabel 23: wel of geen dialect per religie en generatie</i>	122
<i>tabel 24: wel of geen dialect per beroep van vader en generatie</i>	123
<i>tabel 25: u of jij/je tegen leraren per generatie</i>	124
<i>tabel 26: u of jij/je tegen leraren per religie van alleen de jonge generatie</i>	126
<i>tabel 27: u of jij/je tegen leraren per opleiding van alleen de jonge generatie</i>	126

tabel 28:	<i>u of jij/je tegen leraren per geslacht van alleen de jonge generatie ...</i>	127
tabel 29:	<i>u of jij/je tegen een onbekende helper per generatie .....</i>	128
tabel 30:	<i>u of jij/je tegen een onbekende helper per religie en generatie .....</i>	129
tabel 31:	<i>u of jij/je tegen een onbekende helper per opleiding en generatie .....</i>	131
tabel 32:	<i>u of jij/je tegen een onbekende helper per geslacht en generatie .....</i>	133
tabel 33:	<i>u of jij/je tegen kennissen per generatie .....</i>	134
tabel 34:	<i>naamgeving kennissen per generatie .....</i>	136
tabel 35:	<i>u of jij/je tegen kennissen per religie en generatie .....</i>	137
tabel 36:	<i>u of jij/je tegen kennissen per opleiding en generatie .....</i>	139
tabel 37:	<i>u of jij/je tegen kennissen per geslacht en generatie .....</i>	141
tabel 38:	<i>u of jij/je per generatie en relatie .....</i>	142
tabel 39:	<i>de mate van u-gebruik in informeel overleg per generatie .....</i>	147
tabel 40:	<i>de mate van u-gebruik in informeel overleg per religie en generatie .</i>	149
tabel 41:	<i>de mate van u-gebruik in informeel overleg per opleiding en generatie .....</i>	151
tabel 42:	<i>de mate van u-gebruik in informeel overleg per geslacht en generatie .....</i>	153
tabel 43:	<i>de mate van u-gebruik in een vergadering per generatie .....</i>	154
tabel 44:	<i>de mate van u-gebruik in een vergadering per religie en generatie .....</i>	156
tabel 45:	<i>de mate van u-gebruik in een vergadering per opleiding en generatie .....</i>	158
tabel 46:	<i>de mate van u-gebruik in een vergadering per geslacht en generatie .....</i>	159
tabel 47:	<i>de mate van u-gebruik in een gesprek met de directie per generatie .....</i>	161
tabel 48:	<i>de mate van u-gebruik in een gesprek met de directie per religie en generatie .....</i>	162
tabel 49:	<i>de mate van u-gebruik in een gesprek met de directie per opleiding en generatie .....</i>	164
tabel 50:	<i>de mate van u-gebruik in een gesprek met de directie per geslacht en generatie .....</i>	165
tabel 51:	<i>de mate van u-gebruik in een pauze per generatie .....</i>	167
tabel 52:	<i>de mate van u-gebruik in een pauze per religie en generatie .....</i>	169
tabel 53:	<i>de mate van u-gebruik in een pauze per opleiding en generatie .....</i>	171
tabel 54:	<i>de mate van u-gebruik in een pauze per geslacht en generatie .....</i>	172
tabel 55:	<i>altijd u of nooit u in situaties .....</i>	174
tabel 56:	<i>de mate van u-gebruik bij aanspreking oudere per generatie .....</i>	178
tabel 57:	<i>de mate van u-gebruik bij aanspreking oudere per religie en generatie .....</i>	180
tabel 58:	<i>de mate van u-gebruik bij aanspreking oudere per opleiding en generatie .....</i>	182
tabel 59:	<i>de mate van u-gebruik bij aanspreking oudere per geslacht en generatie .....</i>	184
tabel 60:	<i>de mate van u-gebruik bij de aanspreking van een vrouw door mannen en vrouwen per generatie .....</i>	185

tabel 61:	<i>de mate van u-gebruik bij de aanspreking van een man door mannen en vrouwen per generatie</i>	186
tabel 62:	<i>de mate van u-gebruik bij de maatschappelijke positie van de aangesprokene per generatie</i>	188
tabel 63:	<i>de mate van u-gebruik bij maatschappelijke positie per religie en generatie</i>	189
tabel 64:	<i>de mate van u-gebruik bij maatschappelijke positie per opleiding en generatie</i>	191
tabel 65:	<i>de mate van u-gebruik bij maatschappelijke positie per geslacht en generatie</i>	193
tabel 66:	<i>de mate van u-gebruik bij respect voor hem of haar per generatie</i>	194
tabel 67:	<i>de mate van u-gebruik bij respect per religie en generatie</i>	196
tabel 68:	<i>de mate van u-gebruik bij respect per opleiding en generatie</i>	198
tabel 69:	<i>de mate van u-gebruik bij respect bij geslacht en generatie</i>	199
tabel 70:	<i>de mate van u-gebruik bij onbekendheid van de persoon per generatie</i>	200
tabel 71:	<i>de mate van u-gebruik bij onbekendheid per religie en generatie</i>	202
tabel 72:	<i>de mate van u-gebruik bij onbekendheid per opleiding en generatie</i>	204
tabel 73:	<i>de mate van u-gebruik bij onbekendheid per geslacht en generatie</i>	205
tabel 74:	<i>de mate van u-gebruik bij zakelijkheid van de relatie per generatie</i>	206
tabel 75:	<i>de mate van u-gebruik bij zakelijkheid per religie en generatie</i>	209
tabel 76:	<i>de mate van u-gebruik bij zakelijkheid per opleiding en generatie</i>	211
tabel 77:	<i>de mate van u-gebruik bij zakelijkheid per geslacht en generatie</i>	212
tabel 78:	<i>altijd u of nooit u bij algemeen relationele factoren</i>	213

Algemene inleiding

In hoeverre zijn de Nederlandse aanspreekvormen veranderd vanaf de dertiende eeuw t/m de twintigste eeuw, is de vraag die in deze dissertatie wordt beantwoord. Aanspreekvormen moeten hier voornamelijk worden opgevat als de persoonlijke voornaamwoorden van de tweede persoon enkelvoud. Veranderingen daarin zijn duidelijk aanwijsbare taalveranderingen, waarbij ik in kaart breng in hoeverre die afhankelijk zijn van de gebruiksomstandigheden. Daarvoor heb ik een landelijke enquête gehouden die beperkt is tot alleen Nederland, omdat Vlaanderen een gebied is met in dit opzicht een geheel eigen problematiek. In de enquête is gevraagd naar het u- of jij/je-gebruik in relaties met ouders, leraren, een onbekende helper en kennissen; naar de mate van het u-gebruik in de situaties: informeel overleg, vergadering, gesprek met de directie en pauze; en naar de mate van het u-gebruik bij de algemeen relationele factoren: de ander is ouder, de ander is een man of vrouw, de maatschappelijke positie van de aangesprokene, respect voor hem of haar, onbekendheid van de aangesprokene en de zakelijkheid. Aan elk onderdeel wordt een aparte paragraaf besteed, waarin ook vergelijkingen met andere onderdelen worden gemaakt. De enquêtevragen komen expliciet in een afzonderlijke paragraaf (4.1) aan de orde.

De enquêteresultaten berusten op basis van drie generaties (oud, midden en jong) die globaal en specifiek met elkaar worden vergeleken, om zo veranderingen te kunnen aantonen. Bij de globale vergelijkingen gaat het alleen om de drie generaties, bij de specifieke om de generatieverschillen per religie, opleiding en geslacht, waarbij de nadruk ligt op de verschillen in het u-gebruik. De sociale variabelen en de groepen informanten daarbij komen in een aparte paragraaf (4.2) ter sprake, waarbij tevens duidelijk wordt hoe de variabelen samenhangen en welke sterk en minder sterk zijn.

Met de enquêteresultaten krijgen we greep op de hedendaagse werkelijkheid die door de huidige taalkundigen en grammatici nog nauwelijks beschreven wordt, vanwege de onduidelijkheid die erover bestaat wanneer *u* of *jij/je* gezegd moet worden. Ik probeer aan te tonen waar we het u-gebruik van laten afhangen. De veranderingen daarin worden in verband gebracht met maatschappelijke ontwikkelingen waarover ik in paragraaf 1.4 (context van het onderzoek) een uiteenzetting geef.

Elke onderzochte relatie, situatie en algemeen relationele factor wordt gekarakteriseerd met de begrippen status en solidariteit, die in paragraaf 1.3 (theoretische overwegingen) aan de orde komen. In die paragraaf leg ik tevens uit hoe ik onder andere de begrippen relatie en situatie hanteer.

Ofschoon in deze dissertatie de enquête het belangrijkste onderdeel vormt, heb ik ook andere bronnen gebruikt die vooral nodig waren voor mijn beschrijving van de historische ontwikkelingen.

In hoofdstuk 1 (opzet en verantwoording) komt het hoe en wat van een en ander aan de orde. In hoofdstuk 2 staan de historische ontwikkelingen van de Middeleeuwen t/m de negentiende eeuw centraal en in hoofdstuk 3 en 4 de veranderingen van het gebruik van aanspreekvormen in de twintigste eeuw. Hoewel in veel mindere mate dan

de gestandaardiseerde vormen (*u* en *jij/je*), komen in de hoofdstukken 3 en 4 ook dialectische of regionale aanspreekvormen en de aanspreekvormen in Vlaanderen ter sprake. Een verschil tussen hoofdstuk 3 en 4 is, dat hoofdstuk 3 gebaseerd is op taalkundige werken en vergelijkingen van primaire en secundaire literatuur (zoals dat ook het geval is met hoofdstuk 2), en daarbij ook vergelijkingen van interviews en van reclameteksten, terwijl in hoofdstuk 4 de enquête centraal staat.

Ter verduidelijking van de enquêteresultaten sluit ik elke subparagraaf over relaties, situaties en algemeen relationele factoren af met een overzicht van de groepen die het meest de verschuiving van *u* naar *jij/je* hebben bewerkstelligd waarbij ik ook de sterkste variabele noem. Na de subparagrafen over bijvoorbeeld de relaties geef ik in een (afsluitende) subparagraaf een slotoverzicht van de globale resultaten en daarna volgt een samenvatting van de betreffende paragraaf.

Ter afsluiting van de vier hoofdstukken worden in de ‘samenvatting en slotbeschouwingen’ de belangrijkste veranderingen en verklaringen daarvoor nog eens genoemd.

1. Opzet en verantwoording

Inleiding

Aan de ene kant is het doen van onderzoek naar aanspreekvormen een simpele aangelegenheid, omdat daar zonder veel diepgaande kennis van zaken al genoeg over te vertellen valt; aan de andere kant is zo'n onderzoek geen sinecure: het vraagt om een afbakening van de veranderingen en ontwikkelingen, zodat duidelijk wordt in hoeverre en door welke factoren de Nederlandse aanspreekvormen zijn veranderd. In dit hoofdstuk maak ik duidelijk waar mijn onderzoek over gaat en hoe ik dat heb uitgewerkt. Ik begin met de probleemstelling (1.1) en de hoofdvragen (1.2), waarna ik theoretische overwegingen van de gebruikte begrippen geef (1.3), en de aanspreekvormen in een breder kader plaats (1.4). In paragraaf 1.5 bespreek ik de manier waarop ik mijn onderzoek verricht heb: onderzoek van primaire en secundaire literatuur, de enquête, vergelijkingen van interviews en van reclameteksten, en observaties. Daarbij maak ik duidelijk waarom ik voor die methoden heb gekozen en op welke wijze ik ze heb toegepast.

1.1. Probleemstelling

Ik ben tot de volgende probleemstelling gekomen: Hoe, kwantitatief dan wel kwalitatief, zijn de Nederlandse aanspreekvormen veranderd, vanaf de dertiende t/m de twintigste eeuw, en welke oorzakelijke factoren zijn er aan te wijzen? Met het oog hierop ben ik nagegaan welke aanspreekvormen vanaf het begin van de Nederlandse taal zijn en worden gebruikt, welke betekenis ze hebben, en hoe ze worden gebruikt. Voor een zo goed mogelijk beeld daarvan heb ik zowel primaire als secundaire literatuur geraadpleegd en daarnaast speciale onderzoeksmethoden toegepast. Mijn vragen zijn gericht op de historische en recente veranderingen, en op mogelijke oorzaken daarvan.

Het deel van de probleemstelling 'welke oorzakelijke factoren er zijn aan te wijzen' benader ik hoofdzakelijk voor de twintigste eeuw met de enquête waarvan ik in paragraaf 1.5.2 een beschrijving geef. In vooral het historisch literatuuronderzoek ben ik nagegaan hoe we het veranderende gebruik van de aanspreekvormen bij auteurs van proza en poëzie terugvinden. Voor de twintigste eeuw heb ik aanvullend onderzoek gedaan door middel van vergelijkend onderzoek en observaties van de dagelijkse praktijk. Hierbij gaat het vooral om de registratie van het u- en jij/je-gebruik zonder speciale aandacht voor de verandering: Welke aanspreekvormen worden in het laatste decennium van de twintigste eeuw tegen wie gebruikt?

1.2. Hoofdvragen

Vanuit de genoemde probleemstelling heb ik zes hoofdvragen opgesteld, waarvan de volgorde overeenkomt met de indeling van dit boek. De eerste heb ik met mijn literatuuronderzoek proberen te beantwoorden, de hoofdvragen 2 t/m 5 met hoofdzakelijk mijn enquête, hoofdvraag 6 met mijn vergelijkingen van interviews en reclameteksten, en de laatste hoofdvraag 7 met zowel literatuuronderzoek als de enquête.

De eerste hoofdvraag is voortgekomen uit mijn vooronderzoek waarin ik stuitte op bijvoorbeeld de verdwijning van het Middelnederlandse *du* en de opmars van de aanspreekvorm *jij*. Ofschoon sommige veranderingen algemeen bekend zijn, is het interessant te weten op welke wijze die veranderingen hebben plaatsgevonden. Van daar hoofdvraag 1:

1. Hoe zijn de Nederlandse aanspreekvormen veranderd van de dertiende t/m de twintigste eeuw?

Deze vraag wordt hoofdzakelijk in hoofdstuk 2 en 3, over de historische en recente ontwikkelingen van de Nederlandse aanspreekvormen, beantwoord.

Speciale aandacht heb ik voor de vraag hoe de aanspreekvormen in de twintigste eeuw zijn veranderd. De tweede hoofdvraag is dan ook:

2. In hoeverre is tussen drie generaties het u-gebruik tegen de ouders en andere herkenbare personen in relatie tot de aanspreekvorm *jij/je* veranderd?

Bij deze vraag gaat het alleen om het verschil tussen de generaties, dus niet om andere verschillen tussen de geënquêteerde personen. De drie generaties die centraal staan, zijn de jongeren in de leeftijd van 15 t/m 18, hun ouders en hun grootouders. Deze generaties zijn in de jaren 1992 en 1993 geënquêteerd. "Andere herkenbare personen" moet hier worden opgevat als 'voor iedereen herkenbare relaties', dus niet als 'willekeurige of vrij interpreteerbare relaties'.

Staan bij hoofdvraag 2 de relaties centraal, in de volgende vraag gaat het om de verandering in situaties, zoals 'informeel overleg' en een 'vergadering'. Hoe ik de begrippen relatie en situatie hanteer, maak ik in de volgende paragraaf, over de theoretische overwegingen, duidelijk.

3. In hoeverre is tussen drie generaties (de primaire variabele) de mate van het u-gebruik in herkenbare situaties in relatie tot de aanspreekvorm *jij/je* veranderd?

Hoofdvraag 4 is gericht op de mate van het u-gebruik bij algemeen relationele factoren, zoals 'respect voor' en 'onbekendheid van de aangesprokene'.

4. In hoeverre is tussen drie generaties de mate van het u-gebruik bij algemeen relationele factoren in relatie tot de aanspreekvorm *jij/je* veranderd?

Evenals bij relaties en situaties staat ook hier de vergelijking van de drie geënqueteerde generaties centraal.

Omdat ik er vanuit ga dat elke generatie beïnvloed wordt door bijvoorbeeld de religie en de opleiding, ga ik na of die ook invloed hebben op de verschillen in aanspreekvormen. Daarom heb ik als vijfde hoofdvraag:

5. Wat zijn belangrijke sociale variabelen (de secundaire) in het u-gebruik naast en in samenhang met de generatieverschillen? Die variabelen zijn: religie, gezinsgrootte, opleiding, beroep van vader en geslacht.

Om deze vraag te kunnen beantwoorden, deel ik eerst de informanten in de met deze variabelen samenhangende categorieën in. Daarna ga ik na of er verbanden bestaan tussen die variabelen en het gebruik van *u*. Vooraf ga ik echter na in hoeverre de variabelen onderling samenhangen om daar bij de bespreking van de resultaten rekening mee te houden.

Hoofdvraag 6 is gericht op het gebruik van *u* en *jij/je* in interviews en reclameteksten, vooral in het laatste decennium van de twintigste eeuw, om daarmee andere onderzoeksgegevens aan te vullen of te bevestigen. Deze hoofdvraag luidt dan ook:

6. Tegen welke personen of groepen wordt in reclameteksten en interviews aan het eind van de twintigste eeuw hoofdzakelijk *u* of *jij/je* gezegd?

Mijn laatste hoofdvraag heeft betrekking op de regionale of dialectische aanspreekvormen, die bij zowel de historische beschrijvingen als bij de enquête aan de orde komen.

7. Welke ontwikkelingen zien we in de regionale of dialectische aanspreekvormen?

1.3. Theoretische overwegingen

Ter verantwoording van essentiële en veelvuldig gebruikte begrippen, geef ik in deze paragraaf een beschrijving daarvan.

Allereerst het begrip **aanspreekvorm**. Dit is een overkoepelend begrip waar onder andere de persoonlijke voornaamwoorden van de tweede persoon onder vallen: hierbij gaat het immers om de aanspreking van de gesprekspartner. Meestal wordt de tweede persoon dan ook omschreven als de aangesproken of de toegesproken persoon. De vormen die hiervoor gebruikt worden, zijn in het moderne Nederlands:

- a. enkelvoud
  - subject: *u, jij, je, gij, ge*
  - object: *u, je, jou*
- b. meervoud
  - subject: *u, jullie, gij, ge*
  - object: *u, jullie*

De vormen *gij* en *ge* komen praktisch in het huidige standaard-Nederlands alleen in Vlaanderen voor.

In de meeste grammatica's wordt het begrip aanspreekvorm niet genoemd, of, als het wel genoemd wordt, niet uitgelegd. Ik denk dat dat komt, doordat de persoonlijke voornaamwoorden van de tweede persoon als onderdeel van de persoonlijke voornaamwoorden, de pronomina personalia, in het algemeen worden behandeld. In sociolinguïstische werken wordt meestal wel expliciete aandacht besteed aan de aanspreekvormen. Zo schrijft Dittmar (1978, 231): "De gebruikelijke aanspreekvormen in een taalgemeenschap kunnen worden beschreven in een regelsysteem volgens welke een bepaalde vorm wordt gedetermineerd door:

- (a) kenmerken van de aangesproken persoon;
- (b) kenmerken die de verhouding tussen spreker en aangesprokene karakteriseren;
- (c) kenmerken van de situatie."

Hier is dus aandacht niet alleen voor de aanspreekvormen op zichzelf maar ook voor het gebruik dat ervan gemaakt wordt.

Voor de volledigheid van de definiëring wil ik erop wijzen dat er ook wel eens een derde persoon als aanspreekvorm wordt gebruikt. Bijvoorbeeld: Wil *mama* dat voor mij doen? en, Komt *Peter* eten? in plaats van: Wilt *u* dat voor mij doen? en Kom *je* eten? We spreken dan van 'indirecte aanspreekvormen'. Verder komen vocatiefvormen voor, als: Jo, wil *je* dat nog eens zeggen?, Piet, wat bedoel *je* precies?, Vader, kun *jij* mij even helpen? Dergelijke vormen heb ik niet onderzocht. Ook 'je' als onbepaald voornaamwoord heb ik niet in mijn onderzoek betrokken.

In deze dissertatie zal met aanspreekvormen voornamelijk de persoonlijke voornaamwoorden van de tweede persoon bedoeld worden. Daarbij beperk ik mij vooral tot de tweede persoon enkelvoud, omdat hiermee mijn onderzoeksvragen beter beantwoord kunnen worden dan bij vragen naar de aanspreking van meerdere personen (groepen). Met andere woorden, bij een één op één relatie kunnen we er vanuit gaan dat de informant een preciezere voorstelling heeft van de betreffende gevraagde relatie

en situatie dan bij groepen personen.

De relaties en situaties liggen dus duidelijker en het gaat mij erom een duidelijk beeld te krijgen in hoeverre de relaties en situaties invloed uitoefenen op het u- en jij/je-gebruik en de verandering daarin.

De bezittelijke voornaamwoorden lopen parallel met de persoonlijke voornaamwoorden, maar daar schenk ik geen specifieke aandacht aan: alleen in voorbeelden komen soms de bezittelijke voornaamwoorden van de tweede persoon enkelvoud voor.

Omdat de keuze van de aanspreekvorm altijd afhangt van de **relatie** en de **situatie**, hebben deze begrippen een belangrijke rol gespeeld bij de samenstelling van de enquête. Meestal worden die begrippen aan elkaar gekoppeld, in die zin dat de relatie als een aspect van de situatie gezien wordt, maar ik maak, zoals bij de hoofdvragen al is gebleken, een onderscheid daartussen. Ik ga er dus vanuit dat de keuze tussen *u* of *jij/je* van de soort relatie èn van de soort situatie afhangt. Met dit onderscheid kon ik mijn onderzoeksvragen specificeren om op een nauwkeurige wijze de bovenbehandelde probleemstelling uit te werken. Als overkoepelende term voor *relatie* en *situatie* gebruik ik de term **geval**.

Ik wijk dus af van de gangbare begrippen ‘relatie’ en ‘situatie’, omdat dit voor mij een handige manier is om over bepaalde gevallen te kunnen praten. Bovendien wil ik aspecten specificeren die van belang zijn om gevallen met het meeste en het minste u- en jij/je-gebruik en de verandering daarin te kunnen aanwijzen.

Hoe moet nu het begrip **relatie** worden opgevat? Zoals ik al eerder heb laten blijken, gaat het in mijn onderzoek niet om willekeurige of toevallige relaties, maar om types relatie die voor iedereen herkenbaar zijn. Denk aan het contact met ouders of leraren. In taalkundige en sociologische werken wordt er vaak gesproken over 'de sociale afstand', die kenmerkend is voor de verschillen tussen de relaties die ik heb onderzocht. Brown & Gilman (1960), Van den Toorn (1977), Van der Wal en Van Bree (1992) en Hudson (1996), spreken over de aspecten **status** en **solidariteit** met behulp waarvan de sociale afstand verklaard kan worden. Bij deze begrippen wordt vaak de verticale lijn van de statusdimensie en de horizontale lijn van de solidariteitsdimensie genoemd. In deze dissertatie worden met status en solidariteit de verhoudingen in kaart gebracht, bijvoorbeeld met de formule [+status].

Bij status kunnen we denken aan onderdanigheid, respect en beleefdheid, waarbij sprake is van een verticale lijn (de een staat boven de ander). De socioloog Deichsel (1985, 77) wijst in dit verband op ongelijkheid als een basisvoorwaarde voor de effectiviteit van een verbondenheid; zonder die ongelijkheid zouden verschillende taken minder goed tot stand gebracht kunnen worden. “In kleine, stabiele en door persoonlijke relaties gekenmerkte sociale structuren worden de machtsverhoudingen veelal geaccepteerd.”, aldus Deichsel (1985, 212).

Bij solidariteit kunnen we denken aan gelijkwaardigheid, vertrouwdheid en intimiteit, waarbij sprake is van een horizontale lijn (de gesprekspartners staan op gelijke voet of hebben hetzelfde niveau). In sociologische studies wordt onderscheid gemaakt tussen *mechanische* en *organische* solidariteit, dat de Franse socioloog Emile Durkheim (1858-1917) heeft geïntroduceerd. Bij mechanische solidariteit gaat het om

directe en natuurlijke verbondenheid tussen mensen die elkaar dagelijks en in verschillende situaties meemaken, terwijl de organische solidariteit indirect en moeilijker zichtbaar is. De organische solidariteit berust op het bewust doen ontstaan van verbindingen tussen mensen die bijvoorbeeld in hetzelfde bedrijf of instelling werken. In grote lijnen berust solidariteit op herkenning of geestverwantschap en dat kan van toepassing zijn op alle aangesproken personen.

Begrippen als minachting, boosheid en onbekendheid zijn bij status en solidariteit moeilijker te plaatsen; of ze vooral langs de horizontale of verticale lijn geïnterpreteerd moeten worden, zal sterk van het moment afhangen. In ieder geval zal de status- of solidariteitsdimensie maatgevend zijn voor het u- of jij/je-gebruik. Daarbij speelt het begrip **prototype** een rol. De theorie daarover heeft "betrekking op de vraag hoe een mens "begrippen" (betekenissen) vormt en die vervolgens toepast (duidelijk een cognitief oftewel mentaal proces)." (Van Bree, 1990, 164). Met een prototype (een ideale voorstelling van iets of iemand) voor ogen denken we te weten hoe we moeten handelen. In deze dissertatie gaat het om *prototypische gevallen* als:

- a. de toegesproken persoon heeft een hogere status dan de spreker (statusdimensie), waarbij ze niet vertrouwd of intiem (solidariteitsdimensie) met elkaar omgaan. De aanspreekvorm van de spreker is dan *u*. Een voorbeeld hiervan is 'een gesprek met de directie' waarin de ondergeschikte *u* zegt. De mate van het u-gebruik en de verandering daarin komt ter sprake in paragraaf 4.4.3.
- b. de toegesproken persoon heeft geen hogere status dan de spreker of heeft een even hoge of zelfs een lagere status, waarbij ze vertrouwelijk met elkaar omgaan. De aanspreekvorm van de spreker is dan *jij/je*. Een voorbeeld hiervan is 'de aanspreking van kennissen' (collega's, burens) wat ter sprake komt in paragraaf 4.3.4.

Tussen de prototypes in worden de gevallen ook aan de status- en solidariteitsdimensie afgemeten: doet de relatie in kwestie ons meer aan het ene of aan het andere prototypische geval denken? Maar ergens in het midden zijn er ook onduidelijke gevallen: moet ik *u* of *jij/je* zeggen? Dit vage middengebied kan groter geworden zijn door onze onzekerheid en de geringe regelgeving in deze tijd (eind twintigste eeuw), waardoor tegen eenzelfde persoon zowel *u* als *jij/je* wordt gezegd. Ook zullen in het middengebied gemakkelijk verschuivingen optreden die samenhangen met de veranderende maatschappelijke verhoudingen waarover ik in de volgende paragraaf een korte uiteenzetting geef.

Over het algemeen lijkt de solidariteitsdimensie belangrijker te zijn geworden en het jij/je-gebruik daardoor dus te zijn toegenomen. Volgens Brown en Gilman (1960) kreeg de solidariteitssemantiek in de vorige eeuw al de overhand, waarbij zij als voorbeeld het tutoyeren van collega's onderling geven. Eveneens in het artikel 'De voornaamwoorden van macht en solidariteit' (1960) stellen Brown en Gilman: "dat solidariteit in het algemeen de machtsrelatie in de schaduw heeft gesteld." Dat zou een verklaring kunnen zijn voor de vermindering van het u-gebruik in een situatie waarin men in eerste instantie denkt aan de statusdimensie, zoals in een gesprek met de directie. Er is volgens Brown en Gilman sprake van een semantische verschuiving, wanneer solidariteit de enige dimensie wordt die *jij* van *u* onderscheidt, waarbij het gebruik van *jij* zich steeds meer uitbreidt. "Die verandering is gericht op het vergroten van het aantal relaties die solidair genoeg zijn om het wederzijds *jij* te krijgen en in het bijzonder, op het beschouwen van elke kameraadschap die voortkomt uit een

gemeenschappelijke taak of lotsverbondenheid, als een reden voor *jij*", aldus Brown en Gilman. Over het algemeen is dus de solidariteitsdimensie tegenover steeds meer mensen, omwille van gelijkheid en veiligheid, uitgebreid. In mijn onderzoek wil ik aantonen hoe de solidariteit ten gunste van het gebruik van *jij/je* is toegenomen.

Gaat het bij de relaties primair om 'status en solidariteit', bij de **situaties** gaat het primair om 'de **formaliteit**' die bepalend is voor de mate van het u-gebruik. Om de situaties zo goed mogelijk te karakteriseren gebruik ik ook de begrippen status en solidariteit.

De situatie wordt enerzijds vaak in verband gebracht met doel en onderwerp van het gesprek (= field), en anderzijds met de verhouding tot de gesprekspartner (= tenor), waarbij *field* en *tenor* bepalend zijn voor de formaliteit van de situatie. Om mijn onderzoek naar aanspreekvormen in een zo duidelijk mogelijk kader te plaatsen en het een en ander zo goed mogelijk te kunnen specificeren, heb ik voor een splitsing tussen field en tenor gekozen. Hierboven heb ik dit aangeduid door tussen relatie en situatie te onderscheiden. Daarbij denk ik aan de volgende woorden van Dittmar (1978, 228): "Situaties verschillen al naar gelang van de mate waarin zij gedrag beperken en de mate van variatie die zij daarin toelaten. Zij worden gedetermineerd door de bestaande verhoudingen in de maatschappij en in overeenstemming daarmee gestandaardiseerd." Natuurlijk speelt de relatie daarin een rol, maar ik beperk het begrip situatie tot 'een omstandigheid waarin de relatie van secundair belang is'. Bijvoorbeeld een vergadering waarin door de formaliteit daarvan eerder *u* tegen elkaar gezegd wordt dan wanneer men elkaar in een andere (informele) omstandigheid spreekt. Ik denk ook aan debatten in de Tweede Kamer waarin politici elkaar met *u* aanspreken, maar buiten de vergaderzaal elkaar tutoyeren. In sociolinguïstische studies wordt gesproken behalve van de *sociale configuraties* waarbinnen het taalgedrag zich afspeelt, van het *context-specifieke* gebruik van taalvariëteiten. Bijvoorbeeld: variëteit A wordt gebruikt in informeel overleg en variëteit B in een vergadering. Ik wil aantonen dat de mate van het u-gebruik en de verandering daarin afhankelijk is van een bepaalde op deze wijze gedefinieerde situatie.

Er zijn veel factoren interessant voor mijn onderzoek: onderwerp van gesprek, verbale context, kanaal waarlangs het taalgebruik wordt geproduceerd, de plaats van het contact en de soort activiteit. Ik heb er echter voor gekozen mij te beperken tot vier voor ieder herkenbare situaties: informeel overleg, vergadering, gesprek met de directie en pauze. Het zou ondoenlijk geweest zijn alle relevante situatieverschillen systematisch in het onderzoek te betrekken.

Het in dit boek beschreven onderzoek is vooral een taalveranderingsonderzoek. Omdat, zeker wanneer het om de enquête gaat, ook bepaalde sociale variabelen systematisch in het onderzoek betrokken worden, is het ook als sociolinguïstisch en kwantificerend te karakteriseren. Ter verduidelijking van de context van mijn onderzoek besteed ik hier de volgende paragraaf aan.

1.4. Context van het onderzoek

Om de verandering in aanspreekvormen in een breder perspectief te plaatsen, geef ik in deze paragraaf enige taalkundige en sociologische overwegingen. Hiervoor heb ik allerlei, ook buitenlandse, studies geraadpleegd, in het bijzonder Deichsel (1985), Hartveldt (1978), Green (1996), Nelissen (1996) en Woltjer (1992).

Het gebruik van de kleinste taalelementen *u* en *jij/je*, en de verandering daarin weerspiegelen de maatschappelijke verhoudingen en ontwikkelingen. Daarbij denk ik aan de Sapir-Whorf-hypothese: de cultuur oefent een bepaalde invloed uit op de taal, en omgekeerd de taal ook op de cultuur. Die gevallen manifesteren zich in het T/V systeem.

Het T/V systeem, van het Latijns *tu* en *vos*, is nog herkenbaar in het Franse *tu* en *vous*. In het Duits gaat het om *du* en *Sie*, in het Italiaans om *tu* en *Lei*, in het Spaans om *tu* en *Usted* en in het Russisch om *ty* en *vy*. Het Engels kende vroeger het onderscheid tussen *thou* en *you*, waarbij *thou* vergeleken kan worden met het Latijnse *tu*. In tegenstelling tot andere talen is er niets voor T(*thou*) in de plaats gekomen en is dus alleen het Engelse *you* overgebleven. Overigens is ook het Nederlandse T(*du*) verdwenen en werd er tot de twintigste eeuw hoofdzakelijk *gij/ge* gebruikt. Het Middelnederlands kent dus het verschil tussen *du* en *ghi* dat na een ingewikkelde geschiedenis veranderde in het nieuwe T/V systeem: *jij/u*. In de hoofdstukken 2 en 3 besteed ik daar aandacht aan. In het Duits begon het onderscheid bij *du* en *Ihr*, maar later werd in de plaats van *Ihr* *Sie* de beleefdheidsvorm.

“Eeuwenlang volgde het Franse, Engelse, Spaanse, Italiaanse en Duitse voornaamwoordgebruik de regel van niet wederkerig T-V tussen personen met ongelijke macht en de regel van het wederzijdse V of T (al naar gelang van de sociale stand, waarvan men deel uitmaakte) tussen personen met ongeveer gelijke macht. Aanvankelijk was er geen regel, die verschillende aanspreekvormen tussen gelijken mogelijk maakte, maar stap voor stap ontwikkelde zich een onderscheid, dat soms het intieme T en het formele V genoemd wordt.”, aldus Brown en Gilman (1960). Ook Brown(P.) en Fraser (1979, 36) noemen beide aspecten van V: “for it is not any old V pronoun which marks the social categories of ‘respect’ or ‘distance’; it is only Vs used to denote a singular referent.” Er is dus een algemeen gebruik van het T/V systeem, waarin iets over relaties wordt uitgedrukt. Hierover zegt Yule(1996, 10): “The choice of one form will certainly communicate something (not directly said) about the speaker’s view of his or her relationship with the addressee.”

Meestal wordt bij het T/V systeem extra aandacht besteed aan de *beleefdheidsvorm* (*U*, *vous*, *Sie*) die in buitenlandse literatuur veelal wordt aangeduid als *honorific* ter uitdrukking van *politeness*. “All kinds of honorifics offer the speaker a means to display shared values.”, aldus Green (1996, 153).

Buiten Europa, bijvoorbeeld in Indonesië en Japan, bestaan er meerdere beleefdheidsvormen, zoals een beleefde aanspreekvorm + andere woorden die

beleefdheid uitdrukken. Zo kent men op Java twee woorden voor éten': *mangan* als gewone vorm en *neda* als beleefdheidsvorm. In het Japans wordt het prefix *o-* aan een zelfstandig naamwoord, bijvoorbeeld *o-sake* (rijstwijn), en het affix *-san* aan de naam van de aangesprokene toegevoegd om daarmee beleefdheid uit te drukken. In veel Aziatische landen is het bijna onmogelijk dingen te zeggen zonder daarmee de relatie tussen de gesprekspartners in termen van status en solidariteit te indiceren. (Zie hierover verder Geertz (1960) en Hudson (1996).) Het verschil in aanspreekvormen is echter wereldwijd wat ik baseer op onder andere de volgende woorden van Ervin-Tripp (1969, 239): "Address, pronominal selection, or consistent verb suffixing (as in Japanese) can be consciously controlled more readily, perhaps, than intonation contours or syntactic complexity." Verder denk ik dat beleefde aansprekingen in de derde persoon universeel zijn: meneer/mevrouw, meneer/mevrouw + achternaam, titel, titel + achternaam.

Green (1996, 148/9) onderscheidt drie vormen van *politeness*: (1) "the most formal politeness" bij gesprekspartners met verschil in macht en status, zoals tussen werkgever en werknemer; (2) "a more informal politeness" bij een overeenkomst in status en macht, zoals bij collega's; en (3) "a friendly or intimate politeness" die we zien bij vrienden, kennissen en familie. Deze vormen van politeness komen in mijn enquête-vragen (zie 4.1) tot uiting, waarbij ik het meest geïnteresseerd ben in de verschillen tussen de drie generaties. Om die verschillen te verklaren, heb ik naast taalkundige en sociologische studies ook geschiedkundige naslagwerken geraadpleegd.

Vroeger waren de relaties veel meer op ongelijkheid gebaseerd en bleef men als het ware leven in de stand waarin men was opgegroeid. Tegenwoordig is er eerder sprake van *sociale klassen* in plaats van *standen*. Woltjer (1992, 363-366) schrijft: "Door de groeiende welvaart verminderden de verschillen in leefwijze tussen de standen. (...), door het onderwijs en door radio en televisie werd het algemeen beschaafd Nederlands meer algemeen, of althans taal en uitspraak meer homogeen. (...) De moderne verkeers- en communicatiemiddelen veranderden vooral het leven in kleine dorpen en op eenzame boerderijen radicaal. De gezichtskring van de agrariers verschilde steeds minder van die van de stedelingen." Bovendien heeft de twintigste eeuw grotere veranderingen teweeg gebracht dan de voorafgaande eeuwen waarin Christendom, handelsgeest, privileges en traditionele omgangsvormen als vanzelfsprekend gehandhaafd werden. Het blijvend gebruik van *gij/ge*, waarover ik het in hoofdstuk 3 zal hebben, is hier een voorbeeld van. In de twintigste eeuw werden de mensen zich steeds meer bewust van de burgerrechten, en gingen strijden voor medezeggenschap op allerlei gebied. Daarmee veranderden ook de aanspreekvormen.

Bij de maatschappelijke veranderingen kunnen we denken aan democratisering, informalisering, informatisering en internationalisering, waarbij ook nieuwe opvattingen en werkwijzen een rol spelen. Bovendien is, door het verbeterde onderwijssysteem, meer variatie in beroepsgroepen en de toegenomen welvaart, een groot middengebiet ontstaan. Daarover schrijft Deichsel (1985, 164): "Verplaatsingen, mobiliteit, zijn binnen dat gehele veld mogelijk en dragen bij tot een grotere gelijkheid tussen mensen wat betreft kansen en levensomstandigheden." Mede daardoor onderscheiden mensen zich minder van elkaar en is men elkaar meer gaan tutoyeren, zoals ook uit de enquêteresultaten zal blijken (hoofdstuk 4). Verder is, zoals Nelissen

(1996, 19-27) schrijft: “De hedendaagse mens veel meer vertrouwd met veranderingen en verschuivingen in de maatschappij.(...) De diepere achtergronden van de vernieuwingen moeten worden gezocht in een fundamenteel transformatieproces van de moderne maatschappij. De huidige moderne samenlevingen zijn zeer open van karakter, ze staan in direct contact met elkaar vooral via economie, milieu, infrastructurele voorzieningen en communicatie.(...) De theoretische interpretatie van de opkomst van de vernieuwingsgolf kan worden gezocht bij de agenderingstheorie van Bachrach & Baratz (1970).” Dat is dat elke verandering een proces van maatregelen moet doorstaan. “Vanuit dit theoretisch perspectief moet de vernieuwingsgolf worden gezien als een geheel van maatregelen dat de kunst heeft verstaan allerlei barrières te doorbreken; barrières van maatschappelijke, politieke, institutionele en organisatorische aard.” Concreet wil ik daarbij noemen: de Lager-Onderwijswet (1920) en de invoering van de Mammoetwet (1968), waardoor iedereen kans kreeg op goed onderwijs; de gelijkstelling tussen mannen en vrouwen, zoals het actieve kiesrecht voor vrouwen (1922) en gelijkheid in sociale zekerheid (per 1985); de stakingen voor betere arbeidsvoorzieningen en inspraakmogelijkheden, zoals de textielstaking in Twente (1931-1932), de bouwstaking (1960) en de Rotterdamse havenstaking (1979); de oprichting van linkse politieke partijen, zoals de PSP (1957), de PPR (1968) en Groen Links (1989); het Pastoraal Concilie (1968-1970) waardoor de kerk met de traditionele opvattingen ter discussie werd gesteld en de kerk een meer sociaal gezicht heeft gekregen; en tot slot wil ik de Provobeweging noemen als symbool van een nieuwe generatie die vanaf ongeveer 1960 veranderingen in gezagsverhoudingen bewerkstelligde door zich tegen alle vormen van gezag te verzetten. “Het voorspel tot de culturele revolutie en de lange reeks van uitbarstingen nadien zouden nooit zo hevig en wereldwijd zijn verlopen indien niet de televisie vrijwel dagelijks beelden van de optochten en protestvergaderingen had uitgezonden.”, aldus Becker (1992/1993,78).

De gegeven context van mijn onderzoek lijkt mij van belang voor de juiste interpretaties van de verandering in aanspreekvormen.

1.5. Het onderzoek

In deze paragraaf beschrijf ik op welke manier ik mijn onderzoek naar de aanspreekvormen heb uitgevoerd. Ik doe dat in de volgorde: literatuuronderzoek, enquête, vergelijkingen van interviews en van reclameteksten, observaties. Deze verschillende manieren dienen als aanvullingen ten opzichte van elkaar. Het literatuuronderzoek en de enquête zijn gelijkwaardig, zeker in termen van tijdsinvestering. Toch vormt de enquête het belangrijkste onderdeel, omdat voorzover ik kan nagaan, nog niet eerder zo'n omvangrijke enquête betreffende de aanspreekvormen is uitgevoerd, en omdat de resultaten daarvan nieuwe gegevens kunnen opleveren. De vergelijkingen van interviews en van reclameteksten, en de observaties zijn hoofdzakelijk gericht op de registratie van het u- en jij/je-gebruik in

het laatste decennium van de twintigste eeuw. Maar ze dienen ook als een controle om de waarde van het literatuuronderzoek en de enquêteresultaten te bevestigen. Het literatuuronderzoek is hoofdzakelijk in hoofdstuk 2 maar daarnaast ook in hoofdstuk 3 verwerkt, de vergelijkingen van interviews en reclameteksten, en de observaties, in hoofdstuk 3. De enquête staat in hoofdstuk 4 centraal. Vragen over het hoe, wat en waarom van de genoemde manieren ga ik nu beantwoorden.

1.5.1. Literatuuronderzoek

Mijn literatuuronderzoek had tot doel een totaal of volledig overzicht te verkrijgen van de veranderingen door de eeuwen heen. Al snel bleek dat ik gebruik kon maken van velerlei secundaire bronnen: Nederlandse grammatica's en spraakkunsten, taalhistorische en sociolinguïstische werken; artikelen over aanspreekvormen, taalgebruik, taalverandering, dialecten en reclametaal; en daarnaast van primaire bronnen: literaire werken, waaronder verhalen en gedichten, en literaire beschouwingen.

Voor het zoeken van de bronnen heb ik gebruik gemaakt van de beschikbare bibliografieën en registers. Daarnaast heb ik de inhoudsopgaven van jaargangen van veel verschillende tijdschriften bekeken. Op die manier kreeg ik ook artikelen onder ogen waarin summier iets over aanspreekvormen wordt gezegd. Ik denk bijvoorbeeld aan artikelen over Hooft en Multatuli waarin ik soms verrassende dingen tegenkwam.

De bestudering van het materiaal bestond uit het registreren van wat door wie over aanspreekvormen is gezegd, en welke aanspreekvormen door wie tegen wie en in welke situatie worden gebruikt. Vervolgens heb ik die bevindingen geanalyseerd en met elkaar vergeleken. De resultaten daarvan zijn in de hoofdstukken 2 en 3, over de geschiedenis en de recente ontwikkeling van de Nederlandse aanspreekvormen, vastgelegd. Het doel hiervan is een adequaat overzicht van de veranderingen en ontwikkelingen van de aanspreekvormen te geven. De hoofdstukken 2 en 3 zijn dus bedoeld als de historische context van mijn eigen onderzoek in de vorm van een enquête.

1.5.2. Enquête

Meteen bij het begin van mijn promotie-onderzoek had ik de bedoeling om een enquête te houden. Ik achtte dat mogelijk op grond van een eerder door mij uitgevoerde enquête ten behoeve van mijn doctoraalscriptie over 'de verandering van de aanspreking van de ouders.' (J.A.M. Vermaas, 1987; artikelen daarover in 1988, 1990 en 1998.)

Voor het promotie-onderzoek lukte het drie generaties, via scholengemeenschappen, verspreid over het hele land, te enquêteren over het u- en jij/je-gebruik in verschillende relaties en situaties. Het doel daarvan was verschillen tussen generaties en de sociaal-maatschappelijke groepen waartoe zij behoren, vast te leggen,

om van daaruit te laten zien in hoeverre en waardoor de aanspreekvormen zijn veranderd. Onder **generaties** versta ik groepen mensen met een leeftijdsverschil van ongeveer 25 tot 35 jaar. Ik heb dus ruime getallen genomen om de generaties af te bakenen; daar is een overlap tussen de midden- en oude generatie inherent aan. In mijn onderzoek ben ik uitgegaan van de jonge generatie in de leeftijd van 15 t/m 18 jaar. Via deze generatie heb ik ouders en grootouders bereikt. Het was echter niet de bedoeling verschillen of overeenkomsten binnen families op te sporen. Dat zou ook niet mogelijk geweest zijn, omdat de informanten hun naam en adres niet hoefden op te geven, en de meesten dat ook niet gedaan hebben. Waarschijnlijk speelden de schriftelijke vorm en de daardoor minder persoonlijke betrokkenheid daarbij een rol.

Hoewel de betrouwbaarheid van de schriftelijke enquête wel eens discutabel genoemd wordt, denk ik, dat bij het beantwoorden van vragen over het *u*- en *jij/je*-gebruik problemen als 'meer aandacht voor de taalvormen en daardoor een ander taalgebruik dan normaal' als minimaal te beschouwen zijn. De enquêtevragen zijn zo gesteld, dat men alleen de betreffende aanspreekvorm hoefde in te vullen. Uit eerdere ervaringen weet ik dat zelfs heel oude mensen snel weten of er *u* of *jij/je* tegen ouders, leraren en andere herkenbare personen en in herkenbare situaties gezegd wordt/werd. Dat is tevens gebleken wanneer ik het invullen van de enquête door de jonge generatie observeerde. De moeilijkheidsgraad van de enquête kan dus geen rol gespeeld hebben.

De enquête is een voorbeeld van de door Labov zo genoemde **apparent-timemethode**. Bij deze methode "bestudeert men meestal verschillende volgens dezelfde criteria geselecteerde leeftijdsgroepen in één taalgemeenschap. De verschillen tussen de leeftijdsgroepen interpreteert men als veranderingen. Daarbij gaat men ervan uit dat iemands taalgebruik na zijn of haar 20e niet meer verandert." (Boves en Gerritsen, 1995, 250). Over het laatste schrijft De Bot (1985, 33): "Door het gelijk blijven van de taal van de oudere generaties en de veranderingen bij de jongere ontstaan verschillen tussen de taal van oudere informanten en de taal van jongere informanten." Deze stelling maakt het mogelijk verschillende generaties te enquêteren over hun gebruik van de aanspreekvormen en zo veranderingen op het spoor te komen.

De apparent-timemethode heeft als voordeel dat in een relatief kort tijdsbestek (de tijd die men voor het onderzoek nodig heeft) veranderingen waargenomen kunnen worden. Een ander voordeel is dat men aan zoveel mogelijk vergelijkbaar materiaal kan komen en dat men niet afhankelijk is van materiaal dat toevallig beschikbaar is.

Maar er zitten ook nadelen aan de apparent-timemethode, zoals de beperkte periode waarvoor men een verandering kan onderzoeken. Taalveranderingen nemen heel veel tijd in beslag. Denk hiervoor aan de terugdringing van het gebruik van *gij* die in Nederland eeuwen heeft geduurd. Bij de apparent-timemethode overbrugt men niet gauw meer dan een periode van ongeveer 55 jaar. Informanten van 75 jaar (als we dit als maximale leeftijd nemen) vertegenwoordigen immers (aangenomen dat ze inderdaad hun taal op hun 20ste verworven hebben) de taal van $75 - 20 = 55$ jaar geleden. Andere nadelen zijn, dat bepaalde getraceerde veranderingen geen volledig beeld hoeven te geven van de werkelijke veranderingen die plaatsvinden, en dat men niet zeker weet of iemands taalgebruik na de puberteit niet meer verandert. Dat dat toch wel mogelijk is, blijkt uit een onderzoek van Van Bree (1986). Voor een overzicht van de voor- en nadelen zie Van Bree (1990, 241-245).

Behalve met de mogelijkheid dat volwassenen nog met een taalverandering meeëvolueren, is er nog een aspect om rekening mee te houden: de zogeheten **age-grading**. Dit verschijnsel houdt in dat mensen anders gaan spreken naarmate ze ouder worden. Een voorbeeld daarvan is dat jongeren tegen kennissen van hun ouders *u* zeggen, maar dat niet meer doen als ze tot een oudere generatie behoren. Met eventuele age-gradingseffecten zal ik bij de interpretatie van de resultaten rekening houden.

Om de nadelen zoveel mogelijk te beperken, heb ik zo specifiek mogelijke enquêtevragen gesteld en die per generatie aangepast. Ik heb bijvoorbeeld aan de midden- en oude generatie gevraagd, welke aanspreekvormen zij *tijdens* hun schoolperiode tegen een leraar gebruikten.

De uitvoering van de enquête is als volgt verlopen. Na de opstelling van de vragen ging ik de geselecteerde scholengemeenschappen, verspreid over het hele land, benaderen met het verzoek de enquête bij hen te mogen uitvoeren. Zoals verwacht lukte dat niet op elke school en in elke plaats, vanwege reorganisaties, het al deelnemen aan een ander onderzoek, en het geen zin hebben om aan een enquête mee te werken. Uiteindelijk kon ik in de volgende elf plaatsen de enquête uitzetten: Groningen (178), Assen (55), Lochem (156), Zeist (115), Zetten (157), Den Bosch (152), Roermond (162), Weert (32), Goes (81), Rotterdam (275) en Haarlem (71). De getallen achter de plaatsen zijn de aantallen informanten die de enquêteformulieren zo volledig mogelijk hebben ingevuld. Ongeveer honderd geretourneerde enquêteformulieren waren helaas niet bruikbaar, omdat meerdere vragen over de persoonsgegevens niet waren beantwoord.

Het enige doel van de spreiding was, beperking tot één bepaald gebied te voorkomen. Het ging dus niet om afbakening van verschillende regio's om die dan met elkaar te vergelijken. Dat zou bovendien niet mogelijk zijn geweest, vanwege de grote spreiding van de informanten, vooral van de oude generatie. Hierbij denk ik ook aan de gescheiden ouders, en aan het niet in hetzelfde gebied zijn blijven wonen. (Het laatstgenoemde heb ik in de enquête gevraagd.) Een groot voordeel is echter een nog grotere spreiding van de informanten over ons land. Zie verder paragraaf 4.1.

Bij de keuze van de scholen heb ik geprobeerd een spreiding van verschillende signatuur te verkrijgen: openbaar, katholiek, protestant en orthodox-protestant. Zie voor deze onderscheidingen verder paragraaf 4.2.1. Op die scholengemeenschappen kon ik vierdeklassers van de schooltypen MAVO, HAVO en VWO enquêteren. Dat vond ik van belang om een onderscheid in schoolopleiding te kunnen maken. Ik koos voor de vierdeklassers, omdat ik er vanuit ging dat die al oud genoeg zijn om de aanspreekvormen ten opzichte van bijvoorbeeld hun ouders niet meer te veranderen. Ook vanuit een praktisch oogpunt koos ik voor de vierdeklassers en niet voor hogere klassers: de MAVO bestaat immers uit niet meer dan vier klassen. Helaas was op de meeste scholengemeenschappen nog niet het VBO opgenomen. Dat gebeurde pas in 1995/1996, en de enquête heeft in 1992/1993 plaatsgevonden. Natuurlijk had ik ook op LBO-opleidingen kunnen enquêteren, maar het onderscheid tussen MAVO, HAVO en VWO leek mij voor de jonge generatie voldoende, temeer dat jongeren eerder dan vroeger de mogelijkheid krijgen naar de MAVO te gaan. Voor de midden- en vooral voor de oude generatie was het veel normaler een LBO-opleiding te volgen.

De meeste leerlingen vonden het leuk aan de enquête mee te doen en waren

bereid enquêteformulieren met begeleidende brieven voor hun ouders en grootouders mee naar huis te nemen en hen te verzoeken ook aan de enquête deel te nemen. Iedere leerling kreeg twee formulieren voor de ouders en maximaal vier formulieren voor de grootouders mee. Via leerlingen bereikte ik dus twee andere generaties. Maar in tegenstelling tot de ouders was het bereiken van de grootouders voor veel leerlingen moeilijk, wat is gebleken uit reacties als: te weinig contact, te grote afstand, ziekte. Ook bleken sommige grootouders al overleden te zijn. Mede daardoor is de respons van grootouders minder groot dan die van ouders.

Na de verzameling van de ingevulde enquêteformulieren ben ik alle gegevens handmatig gaan verwerken op zelfgemaakte matrices. Dat deed ik met codes in de vorm van afkortingen, streepjes, letters en cijfers. Per informant bleek het mogelijk in één regel alle antwoorden weer te geven.

Na de handmatige verwerking heb ik alle gegevens op de computer ingetikt, met behulp van het SPSS-programma. Dit is een data-verwerkingsprogramma waarbij ook de mogelijkheid bestaat statistische verwerkingen toe te passen. Met behulp van dit programma was het dus mogelijk mijn data te verwerken, mijn hypothesen te testen, en correlaties, significanties en terugkerende verschijnselen aan te tonen. Kruis-tabellen spelen hierbij een belangrijke rol.

Hoofdstuk 4 is geheel aan de enquête gewijd: daarin wordt een gedetailleerd overzicht gegeven en worden de resultaten geanalyseerd.

1.5.3. Vergelijkingen van interviews en reclameteksten

Omdat het mij ook zinvol leek een systeem in het gebruik van *u* en *jij/je* in interviews en reclameteksten te ontdekken, om hiermee ook vast te leggen tegen wie(groepen) en wanneer *u* en *jij/je* wordt gezegd, heb ik ook voor deze vorm van onderzoek gekozen.

Ik heb tientallen interviews en honderden reclameteksten uit landelijke en regionale dagbladen en opiniërende tijdschriften, zoals: “*de Volkskrant*”, “*De Gelderlander*”, “*NRC Handelsblad*”, “*Vrij Nederland*”, “*HP de Tijd*” en “*Elsevier*”, uit vooral de jaren 1996 t/m 1998 met elkaar vergeleken. De interviews heb ik simpelweg verzameld, dus niet vooraf geselecteerd, om op die manier erachter te komen welke (groepen) personen met *u* en welke met *jij/je* aangesproken worden. Ook heb ik interviews zonder gebruik van aanspreekvormen bekeken.

Door de grote hoeveelheden reclameteksten moest ik daaruit een keuze maken en zelfs uit mijn selecties selecteren. Ik heb gekozen voor personeelsadvertenties, omdat ik wilde weten met welke vormen voor welke functies de betreffende kandidaten worden aangesproken. Die functies heb ik globaal ingedeeld in laag, midden en hoog, omdat ik het interessant vind in hoeverre die scheidslijnen in het *u/jij*-gebruik zijn terug te vinden. Behalve voor personeelsadvertenties heb ik gekozen voor reclameteksten die toegespitst zijn op de vrouw, de man en de jongere, om te weten in hoeverre daarin verschillen tussen aanspreekvormen zijn aangebracht. Verder heb ik gelet op advertenties voor alle Nederlanders zoals van supermarkten en meubelboulevards,

maar ook van organisaties als de NOVIB en SIRE.

Ik wilde vooral weten hoe vaak wij aan het einde van de twintigste eeuw in reclameteksten en interviews met *jij/je* worden aangesproken. Het liefst had ik daarvoor vergelijkingen willen maken met reclameteksten uit de jaren zestig, maar dan zou ik teveel afgeweken zijn van mijn eigenlijke onderzoek.

De resultaten van het bovengenoemde zijn vastgelegd in de laatste twee paragrafen van hoofdstuk 3, over de recente ontwikkeling van de Nederlandse aanspreekvormen.

1.5.4. Observaties van de dagelijkse praktijk

Een bijkomstige maar niet onbelangrijke vorm van mijn onderzoek is de observatie van alle mogelijke conversaties van personen die ik meemaakte in instellingen waaronder wachtkamers, in supermarkten, cafés en restaurants, op scholen en op de televisie. Bij die observaties was ik tevreden als ik een indruk van de betreffende personen had en wist of ze *u* of *jij/je* tegen elkaar zeiden.

Al meer dan tien jaar maak ik aantekeningen van dergelijke observaties, waarmee ik wilde nagaan of ze met andere onderzoeksresultaten in overeenstemming zijn.

Het gaat om honderden geobserveerde gesprekken die ik heb kunnen indelen in gevallen als: ouder – kind, leraar – leerling, leraar – conciërge, werkgever – werknemer, chef – medewerker, koper – verkoper, verpleegkundige – patiënt, en verzorgster – bewoonster.

In tegenstelling tot mijn onderzoek naar aanspreekvormen in interviews en reclameteksten besteed ik geen aparte paragraaf aan de resultaten van mijn observaties, omdat ik deze methode minder systematisch heb toegepast en veel liet afhangen van het toeval. Wel doen de resultaten van mijn observaties dienst als controle (zoals ik al eerder heb gezegd) en als aanvulling op andere onderzoeksresultaten.

Soms gebruik ik een voorbeeld uit mijn observaties om mijn beschouwingen te verlevendigen. Het een en ander doe ik vooral in hoofdstuk 3 en 4, omdat hierin de recente ontwikkelingen ter sprake komen.

2. Historische ontwikkelingen van de Nederlandse pronomina van de tweede persoon van de dertiende eeuw tot 1900

Inleiding

Omdat onze huidige pronomina van de tweede persoon - voortaan kortweg als 'aanspreekvormen' aangeduid - zijn voortgekomen uit een langdurige ontwikkeling, geef ik in dit hoofdstuk een eigen uiteenzetting van hoe en waardoor ze zijn veranderd, vanaf de dertiende eeuw tot 1900. Deze uiteenzetting is niet op de eerste plaats gebaseerd op eigen onderzoek, maar op de beschikbare primaire en secundaire literatuur. Veel gegevens daaruit waren toepasbaar op de bedoeling en indeling van mijn onderzoek. De gekozen voorbeelden en het commentaar daarbij zijn hoofdzakelijk eigen werk. Ik heb echter geen uitputtend onderzoek gedaan naar het gebruik van de aanspreekvormen in Middelnederlandse teksten en in teksten uit de zeventiende t/m de twintigste eeuw, omdat het in dit, en het volgende hoofdstuk, gaat om een globaal beeld van de ontwikkeling aan de hand van duidelijke voorbeelden en niet om een op zichzelf staand onderzoek daarnaar. In de toekomst zou ik mij meer willen verdiepen in dit zelfstandige onderzoek.

De nadruk ligt op historische en andere opmerkelijke gegevens die als een inleiding dienen op mijn eigenlijke onderzoek. Met 'mijn eigenlijke onderzoek' bedoel ik vooral de enquête, die beschouwd kan worden als een vervolg op eerdere onderzoeken naar aanspreekvormen. Waar mogelijk leg ik verbanden tussen historische ontwikkelingen en mijn theoretisch kader (zie 1.3) en de context van mijn onderzoek (zie 1.4). Verder geef ik hier en daar eigen bevindingen en conclusies.

De vragen zijn: Welke ontwikkeling hebben de Nederlandse aanspreekvormen doorgemaakt? en, Welke factoren hebben daarbij een rol gespeeld? Ter illustratie geef ik fragmenten uit primaire, meestal literaire, werken. Dat wil zeggen dat ik mij niet alleen baseer op zoveel mogelijk artikelen en naslagwerken, zoals, om alvast enkele belangrijke bronnen te noemen, het proefschrift over de Middelnederlandse aanspreekvormen van Vor der Hake (1908) en de publicaties van Van Bree (1977), Van der Wal en Van Bree (1992) en van Van den Toorn (1977 en 1988), maar ook op gegevens uit onder andere "*Spectrum van de Nederlandse letterkunde*" (25 delen) door Van der Heijden (1967), dat gebaseerd is op zo oorspronkelijk mogelijke literaire teksten. De illustraties uit de Nederlandse literatuur moeten worden beschouwd als toepasselijke voorbeelden van aanspreekvormen in de tijd waarin die werken ontstonden. Daarvoor heb ik zoveel mogelijk teksten gekozen waarvan we mogen aannemen dat de afstand tot de spreektaal gering is. Zo heb ik vooral gelet op dialogen in gewoon lijkende en alledaagse situaties. Bij het beschrijven van de oorzaken van de veranderingen gebruik

ik vrij vaak het woord 'waarschijnlijk', omdat ik niet altijd met honderd procent zekerheid kan zeggen wat de precieze oorzaken van bepaalde ontwikkelingen zijn. Wel heb ik getracht mij voor een bepaald verschijnsel op meer dan één primaire of secundaire bron te baseren.

De indeling van dit hoofdstuk bestaat uit een paragraaf over de Nederlandse aanspreekvormen tot einde zestiende eeuw; een paragraaf over de aanspreekvormen in de zeventiende en achttiende eeuw; en een paragraaf over de ontwikkeling van de aanspreekvormen in de negentiende eeuw. Hoewel de eeuwwisselingen geen duidelijke grenzen vormen, was het mogelijk deze indeling te maken op grond van karakteristieke werken uit en over deze eeuwen.

Dialectische aanspreekvormen komen slechts zijdelings aan de orde, omdat het te ver zou voeren alle dialectische vormen in de beschouwingen te betrekken.

2.1. Nederlandse aanspreekvormen tot einde zestiende eeuw

Hoewel tot de zeventiende eeuw geen eenheidstaal bestond, blijken de aanspreekvormen *du* en *ghi* zeer algemeen gebruikt te zijn. In deze paragraaf laat ik zien hoe deze aanspreekvormen tot einde zestiende eeuw zijn gebruikt, en waarom *du* verdrongen is ten gunste van *ghi*. Ik begin met het voorstadium van de Nederlandse aanspreekvormen, omdat daaruit de verschillen tussen *du* en *ghi*, en later tussen *jij/je* en *u*, zijn te verklaren.

2.1.1. Het voorstadium van de Nederlandse aanspreekvormen

Afgaande op de semantiek kunnen we constateren dat het verschil in de Middelnederlandse aanspreekvormen correspondeert met het Latijnse *tu* en *vos*, en waarschijnlijk daardoor is beïnvloed. *Vos* is de meervoudsvorm en doet in het enkelvoud dienst als beleefdheidsvorm. Het laatste kan verklaard worden uit de situatie waarin men tegen een vertegenwoordiger van een ander land of andere groep het meervoudspronomen gebruikte om in hem ook degenen die hij vertegenwoordigde aan te spreken. Daarover schrijft R. Brown (1996, 40): "a form originally exclusively plural has been recruited historically to be used also as what is loosely called a polite singular." In een eerder verschenen publicatie schrijven P. Brown en Levinson (1978, 1987, 107): "In many languages the second person plural pronoun of address doubles as an honorific form to singular respected or distant alters." De verschuiving van het meervoudspronomen naar het enkelvoud als beleefdheidspronomen is dus een tamelijk algemeen voorkomend taalverschijnsel.

Het gebruik van *vos* en *tu* kan met behulp van **status** en **solidariteit** als volgt

in prototypes worden beschreven:

- heeft de aangesproken persoon een hogere status en is er geen sprake van solidariteit, dan gebruikt de spreker *vos*;
- heeft de aangesproken persoon een lagere status en is er sprake van solidariteit, dan gebruikt de spreker *tu*.

In het vervolg van dit hoofdstuk duid ik deze gevallen als volgt aan: [+status] [-solidariteit] en [-status][+solidariteit]. "The universality of these dimensions in address systems suggests that they are the basic dimensions of social life generally.", aldus R. Brown (1996, 41). Ook de tussenin liggende gevallen komen in dit hoofdstuk hier en daar aan de orde.

Vos was ook de algemene aanspreekvorm in hoge kringen, terwijl in de lagere kringen waarschijnlijk vooral *tu* tegen elkaar gezegd werd. Een hogergeplaatste tegenover een lagergeplaatste zei *tu*, en andersom, zei een lagergeplaatste *vos* tegen een hogergeplaatste; hier gaf de statusdimensie dus de doorslag.

Tot in de dertiende eeuw werden officiële teksten in het Latijn geschreven. Daardoor en doordat tot aan die eeuw nauwelijks Nederlandse teksten bewaard zijn gebleven, kunnen we de ontwikkelingen van de Nederlandse pronomina pas vanaf ongeveer 1200 gadeslaan. Volgens Burgers (1996, 132) is de overgang van het Latijn naar de volkstaal zeer waarschijnlijk ontstaan door het gemak hiervan: men hoefde zich niet meer aan allerlei moeilijke taalregels te houden bij het toepassen van de Latijnse grammatica. Desondanks bleef het Latijn nog eeuwenlang de taal van de wetenschap en van de katholieke kerk met daarin de aanspreekvormen *vos* en *tu*.

Het onderscheid tussen *vos* en *tu* is het meest herkenbaar in het Franse *vous* en *tu*. Een directe oorzaak van dat wij dat verschil overnamen, heeft te maken met de Frans- en Nederlandstalige Nederlanden: de Zuidelijke Nederlanden grensden immers aan Frankrijk. "Waar de Fransen *vous* voor het enkelvoud in gebruik hadden genomen, gingen wij *ghi* zeggen.", schrijft Verdenius (1946, 171).

Wanneer we op zoek gaan naar de Germaanse oorsprong van het Nederlands hebben we veel steun aan het Gotisch dat nog in vele opzichten representatief is voor het oude Germaans. De Gotische pronomina zijn *thu* en *jûs*: *thu* betekent zowel *u* als *jij*; *jûs* is de meervoudsvorm. In vergelijking met het Latijn kent het Gotisch dus geen onderscheid in de aanspreekvorm van de tweede persoon enkelvoud. Dat betekent dat het verschil in de Nederlandse aanspreekvormen heel goed afkomstig kan zijn van het Latijn en het Frans, waarbij de Latijnse teksten en de Franse cultuur (denk aan de hoofse cultuur) een belangrijke rol hebben gespeeld. Een van het Latijn en Frans onafhankelijke ontwikkeling van het Nederlands lijkt, gezien de dominantie van beide talen, minder waarschijnlijk.

Het Gotische *thu* is nog te herkennen in *thu* in de bekende Oud-Nederlandse zin: Hebban olla vogala nestas hagunnan hinase hic enda *thu* wat unbidan we nu. Etymologisch en fonetisch gezien, is uit *thu* de Middelnederlandse *du* ontstaan: de medeklinker en klank (spirant) *th(dh)* ging over in *d*.

De Middelnederlandse aanspreekvorm *ghi* zou ontstaan zijn uit een oudere *ġi* (Van Bree, 1987, 252), dat zich ontwikkeld heeft uit de eerste persoon *ġz* van het Oud-Westgermaans. In de volgende twee paragrafen staan de aanspreekvormen *du* en *ghi* centraal.

2.1.2. De Middelnederlandse *du* en *ghi*

Vanaf de dertiende eeuw verschijnen langzamerhand steeds meer Middelnederlandse teksten die aanvankelijk alleen in handgeschreven vorm werden overgeleverd, omdat de boekdrukkunst pas omstreeks 1450 werd uitgevonden. Ik geef voorbeelden van Middelnederlandse aanspreekvormen die ik in zo oorspronkelijk mogelijke Middelnederlandse teksten heb aangetroffen. Eerst laat ik echter zien wat daar zoal over geschreven is.

In verschillende werken over het Middelnederlands, bijvoorbeeld door Stoett (1890), Van Duinhoven (1988) en Van Loey (1976), is aandacht besteed aan de Middelnederlandse aanspreekvormen, waarvan meestal een schema gegeven wordt, zoals:

	<i>enkelvoud</i>	<i>meervoud</i>
1	<i>du</i>	<i>ghi/gi</i>
2	<i>dijns</i>	<i>uwes/uwer</i>
3	<i>di</i>	<i>u</i>
4	<i>di</i>	<i>u</i>

De cijfers 1 t/m 4 duiden op de naamvallen. De toelichtingen die bij deze vormen gegeven worden, komen op het volgende neer:

- *du* en *ghi* hebben ook enclitische varianten, d.w.z. dat *du* na de werkwoordsvorm van de tweede persoon verandert in *tu*, en dat *ghi* als *i* verschijnt. Bijvoorbeeld: *hebstu* (= hebs *du*) en *suldi* (= zult *ghi*). De enclitische vorm *-i* is waarschijnlijk voortgekomen uit *ji*, de oudere vorm van *ghi*. Daarover schrijft Van Loey (1976, 56): "In de inversie (onderwerp na het werkwoord) is *ji>i*, wegens de onbeklemtoonde positie, verzwakt tot *i*: *hoordi* (hored- *i*) = hoort *gij*, *sechdi* (segged-*i*) = zegt *gij*."
- *du* is verdrongen door *ghi*, zodat men *ghi* ook in het enkelvoud ging gebruiken;
- het gebruik van *di* is langer in stand gebleven dan *du*;
- *du* is hoofdzakelijk gebruikt als uiting van vriendschap, tederheid, minachting en boosheid en tegen kinderen; verder ook in bijbelse en moraliserende geschriften. (Zie hiervoor Vor der Hake, 1908.)

Deze toelichtingen zijn voor een deel herkenbaar in de volgende voorbeelden.

Ik laat de gebruikswijze in de subjects- en de objectsvorm zien, waarbij ik die pronomina cursief en vet afdruk. Na elk voorbeeld noem ik de belangrijkste kenmerken en bevindingen, en na alle voorbeelden geef ik algemeenheden, waaronder conclusies.

1. "***Ghi*** sit in weelden bi der gloet,
Ghi en laetse niet bi ***u*** gheharmen,
Ghi jaechse die ***ghi*** sout bescarmen
 Ende hebt der heilegher Kerken goet
 Dat ***u*** te rechte noit en bestoet!"

Fragment van het gedicht 'Der kerken claghe' (13de eeuw;

Bron onbekend) van Jacob van Maerlant.

Uit: "*Maerlants wereld*" van Frits van Oostrom (1996, 235) en uit: "*Spectrum van de Nederlandse letterkunde*" dl.3, 1968, 308.

In dit eerste voorbeeld is te zien dat de bedoelde lezers met *Ghi* worden aangesproken, waarbij dit *ghi* als meervoudsvorm én als beleefdheidsvorm dient. De nadrukkelijke herhaling van *ghi* wijst, denk ik, op beleefdheid en directheid ten opzichte van degenen die bedoeld zijn. In de rest van het gedicht is namelijk veel minder sprake van een nadrukkelijke herhaling van *ghi*. Het gaat hier om een aanklacht tegen de hoge heren van de kerk en maatschappij, die weinig oog hebben voor de zwakken in de samenleving. Daarbij kan *ghi* als [+status][-solidariteit] opgevat worden, vanwege het standenverschil dat hier aan de orde is. De objectsvorm van *ghi* in voorbeeld 1 is *u*.

In het tweede voorbeeld hieronder zien we dat de *g-/u*-vorm in zowel het enkelvoud als het meervoud voorkomt. In het enkelvoud is er sprake van beleefdheid. Hoewel dat niet meer dan een spellingkwestie is, zien we dat *ghi* nu verschijnt als *gy* en *ghy*.

2. "Indien *gy* off yemant van *u* luden ... Ende bevelen
voirt *u*, ... dat *ghy* ammaraell van der vlote wesen."

Uit: '*Verordening van enkele Noordhollandse steden*', 1475.

Bewaarplaats: Gemeente-archief Amsterdam. Bron: Willemyns, 1979, 118.

Omdat in voorbeeld 2 de zakelijkheid als de belangrijkste algemeen relationele factor (die in hoofdstuk 4 aan de orde komt) geldt, is dit voorbeeld als formule [+status][±solidariteit] aan te duiden.

Dat er in de Middeleeuwen geen eenduidige spelling in de *g*-vorm bestaat, blijkt ook uit het volgende voorbeeld.

3. "Ind bidn *u* darumb, lieve gemynde soen, dat sich *uwe* lief
den hijr don snellen willen in *uwe* lant, so gering *gij*
konnen ..."

Uit: '*Brief van de hertogin van Kleef aan haar zoon*', 1451.

Bewaarplaats: Archiv Dusseldorf, Cleve-Mark, Familiensachen.

Bron: Willemyns, 1979, 156.

Opmerkelijk in voorbeeld 3 is dat een moeder haar zoon niet met een *d*-vorm (*du*, *di*) aanspreekt maar met *gij* en *u*. Dat kan te maken hebben met het verschil tussen de schrijf- en spreektaal: in de schrijftaal is men formeler.

Toch is in de nagebootste spreektaal, zoals in de dialogen tussen Karel en Elegast in de gelijknamige ridderroman (voorbeeld 4), ook de combinatie *ghi* en *u* gebruikt. Waarschijnlijk omdat het hier om edellieden gaat, die zich door het gebruik van *ghi* en *u* willen onderscheiden van de gewone mensen. Bovendien willen Karel en Elegast waarschijnlijk distantie en beleefdheid ten opzichte van elkaar uitdrukken: distantie vanwege het 'uit stelen gaan' en beleefdheid vanwege de ridderlijkheid en de hoofse cultuur.

4. "Nu segt mi, ridder, wie **ghi** sijt
 Ic sal **u** segghen minen name."(r.566 en 567)
 (zegt keizer Karel tegen de ridder Elegast)
 "Sprac Elegast, ic saels beghinnen!
 Laet sien, wat **ghi** daeran sult winnen!"(r.809 en 810)
 Even later vraagt Elegast aan Karel:
 "Hoe coemt, dat men **u** niet en vaet,
 Telkens als **ghi** stelen gaet?"(r.825 en 826)
 Uit: 'Karel en Elegast', anoniem. Bron: "Spectrum van de Nederlandse letterkunde"
 deel 1, door Van der Heijden, 1967, 80, 89 en 90.

Evenals in "Karel en Elegast" zien we in "Van den vos Reynaerde" in bijna alle gevallen het gebruik van *ghi*. Zie voorbeeld 5.

5. "**Ghi** sult hebben sonder waen
 Also vele als **ghi** moghet ghedraghen." (r.636 en 637),
 zegt Reynaert tegen Bruun, als list voor het behoud van zijn vrijheid. Hoewel Bruun
 Reynaert ook aanspreekt met *ghi*, gaat Bruun bij het denken aan het eten van honing
 over op het gebruik van *du*:
 "Reynaert wat aet**u** wat" (r.562)

Dit plotselinge gebruik van *du* moet volgens Lulofs (1967, 254-255) worden opgevat als een teken van vriendschap of verwantschap, met de bedoeling informatie over het begeerde eten te verkrijgen. Daarna gaat Bruun weer op *ghi* over. Maar wanneer het gaat om een uiting van minachting en boosheid, wordt ook *du* gebruikt. Zo zegt Reynaert tegen de timmerman Lamfroyt:

- "**Du** best dulce dan een zwijn,
 Lamfroyt, ergher puten sone!"(r.918 en 919)
 Hier kan echter ook een rol spelen dat Lamfroyt tot een lagere klasse behoort.
 Uit: "Van den vos Reynaerde", bewerkt door F. Lulofs, 1983.

Een ander voorbeeld (6) uit de Middelnederlandse literatuur is het verhaal "Floris ende Blancefloer" van Diederic van Assenede, (midden 13de eeuw).

6. Als Floris schoolrijp is, zegt zijn vader tegen hem:

- "**Di** sal leren meester Gaydoen." (r.300)
 De reactie van Floris hierop is:
 "Soete heere, (...) en mach niet wesen:
 In sal moghen scriven no lesen
 No der leringhen niet verstaen,
Ghi en doet Blancefloere met mi gaen." (r. 305-308)

We zien dat het kind met een d-vorm wordt aangesproken, terwijl tegen de vader *ghi* wordt gezegd. Maar verderop in de tekst zegt de vader *ghi* tegen zijn zoon:

"*Ghi* selt daer bliven enter scole gaen." (r.478)

Uit: "*Floris ende Blancefloer*". Bron: "*Spectrum van de Nederlandse letterkunde*" deel 1, door Van der Heijden, 1967, 198 en 204.

Opmerkelijk is dat het kind met *ghi* wordt aangesproken. Waarschijnlijk wil de vader hiermee benadrukken dat Floris tot een hogere stand behoort dan zijn geliefde burgermeisje Blancefloer. De mogelijkheid dat *ghi* hier al bezig was het algemeen pronomen te worden, acht ik minder waarschijnlijk gezien de tijd (13de eeuw) waarin dit verhaal is verschenen.

Wanneer het gaat om een gelijkwaardige verhouding, waarbij sprake is van een speciale gemoedstoestand, zien we het gebruik van *du*, zoals in voorbeeld 7.

7. "*Du* best mij altoos in 't gedacht.
Dat doet *dijn* liefste beelde zoet."

Uit: '*Ik heb mijn rozen uitgestrooid*', Het Gruuthuse-handschrift, van een Brugs gezelschap, laatste kwart 14de eeuw. Bron: De Paepe, 1979, 110.

Uit de gegeven voorbeelden blijkt dat de Middelnederlandse g-vorm in veel meer relaties en situaties gebruikt werd dan de d-vorm. *Du/di* lijkt beperkt te zijn tot het enkelvoud en tot gevallen van vriendschap, liefde, woede en ongelijkwaardigheid. *Ghi*, met de spellingsvarianten: *gij*, *ghy*, *gy*, werd beschouwd als algemene meervoudsvorm en als beleefdheids- of distantiepronomen in het enkelvoud. Maar ook bij gelijkwaardigheid en vertrouwelijkheid kon *ghi* worden gebruikt, althans tussen personen van de hogere klasse (hoofse cultuur). Om het in termen van status en solidariteit en de bekende prototypes te formuleren: bij [+status][-solidariteit] werd zeker *ghi* gebruikt, bij [-status][+solidariteit] kon *du* gebruikt worden maar ook *ghi*, zeker dus bij personen van de hogere klasse. In oorsprong kan dit een uiting van beleefdheid geweest zijn, een uiting van de hoofse cultuur, maar omdat *ghi* steeds vaker gebruikt werd, verloor het steeds meer het beleefdheidskarakter en werd het tenslotte het algemene, ongemarkeerde pronomen. *Du* raakte als gevolg daarvan steeds meer beperkt tot bijzondere functies, als uiting van boosheid en minachting of van intimiteit (ook in religieuze taal). Als zodanig kon het, zoals het voorbeeld van Bruun laat zien, ook de functie van een signaal krijgen. Verder blijkt uit de gegeven voorbeelden (zie ook het schema aan het begin van deze paragraaf) dat de u-vorm niet als nominatief maar alleen als datief en accusatief werd gebruikt. De nominatief is *ghi*.

Voor slechts een deel is het T/V systeem, zoals we dat vooral in de twintigste eeuw kennen, zichtbaar. Daarmee samenhangend was het ook moeilijk alle bovenstaande voorbeelden in termen van status en solidariteit weer te geven.

2.1.3. Verdringing van *du* ten gunste van *ghi*

Zoals al uit het wisselend gebruik van de aanspreekvormen kan blijken (zie voorbeeld 6), was *du* al in de Middeleeuwen in het geding. Het werd steeds meer door *ghi* verdrongen. De 16de-eeuwse staatsman en literator Marnix van St. Aldegonde heeft nog geprobeerd het oude *du* te handhaven, zoals in de volgende versregels:

"*Du* hebst mij, Here God, doorgrond,
Du draagst mijns herten goed oorkond,
Du kenst mij, waar ik zit oft sta,
 Zo wel van vers als van bij na."

Uit: 'den honderdnegenendertigsten psalm' van "*Het boeck der psalmen Davids*" (1580) van Marnix van Sint Aldegonde. (zie Godsdienststrijd)

Uit het werk van Van Halteren (1906) blijkt, dat Marnix het gebruik van *ghi* in het enkelvoud onvoorwaardelijk veroordeelt, omdat een onderscheid tussen het meervoud en het enkelvoud zou moeten blijven bestaan, en *ghi* een voorbeeld is van vleiende beleefdheid. De 17de-eeuwse grammaticus Christiaan van Heule lijkt het met Marnix eens te zijn. In zijn "*Nederduytsche Grammatica ofte Spraeckonst*" (Leyden, 1633, 72) schrijft hij namelijk: "Het onderscheyt van *Du* en *Gy* is onze Tale zeer dienstich, om dat de woorden kort zijn ende het onderscheyt groot is." Marnix en Van Heule kregen echter onvoldoende navolging, waardoor *du* niet meer van z'n ondergang gered kon worden. In het Duits is men wel *du* blijven gebruiken, om daarmee waarschijnlijk vertrouwen in de aangesprokene te tonen. Zo zegt men tegen God, de ouders en andere directe familieleden *du*.

Volgens Vor der Hake (1908, 225/6) is in de literatuur van de twaalfde tot de zestiende eeuw een toename van *ghi* en een afname van *du* merkbaar; en lijkt tegen het einde van de zestiende eeuw het *ghi*-gebruik in alle Nederlandse literatuur regel te zijn geworden. Daarop aansluitend stelt Duinhoven (1988, 20/1), dat de keuze tussen *du* en *ghi* steeds minder vrij wordt, waardoor *ghi* de alleenheerschappij krijgt. In zijn artikel '*de langzame ondergang van du (doe)*' stelt Verdenius (1946, 171) dat *du* te gewoon of te nadrukkelijk is, waardoor men liever *ghi* gebruikt. Hij vergelijkt dat met het vermijden van *ik* door het gebruik van *wij*, om daarmee de directheid te verzwakken. In aansluiting bij Vor der Hake heeft Klooke (1951, 55) de overtuiging dat de invloed van de kerk en van het aristocratische schrijftaal-Nederlands, met de aanspreekvorm *ghi*, zeer groot is geweest. Dat blijkt bijvoorbeeld ook uit de Statenvertaling van de Bijbel (1637), waarin *du* heeft moeten wijken voor *ghi*. Verder stelt Offermans (1934, 322) dat de keerpunten vooral veroorzaakt zijn doordat de vormen van intimiteit moesten wijken voor de vormen van afstandelijkheid: *du* moest wijken voor *ghi*.

Door de verdwijning van *du* kreeg *ghi* een universele functie: enkelvoud en meervoud, distantie, beleefdheid en vertrouwelijkheid of intimiteit. Zelfs binnen het gezinsleven sprak men elkaar aan met *ghi*. Het gebruik van *du* ging men op een gegeven moment als ouderwets beschouwen.

Tegenwoordig kennen we *du(doe)* nog als een dialectische vorm in met name de oostelijke grensstreek. De betekenis van het Middelnederlandse en het dialectische *du* is dezelfde: vertrouwelijkheid of geringschatting.

2.2. Nederlandse aanspreekvormen in de zeventiende en achttiende eeuw

In de eeuwen na de Middeleeuwen zien we een voortbestaan van *ghi* als subject en *u* als object. Maar we zien ook een langzame verdwijning van de combinatie *ghi/u*, ten gunste van het gebruik van *u* in alle naamvallen - dus ook als subject - en ten gunste van *jij/je* dat in het Hollands voor het eerst opdook en in navolging daarvan algemeen in gebruik raakte. Hoe en waardoor die veranderingen hebben plaatsgevonden, maak ik in deze paragraaf duidelijk, waarbij ik toepasselijke illustraties geef.

2.2.1. Voortbestaan en verdwijning van de Middelnederlandse aanspreekvormen

Omdat in de zeventiende en achttiende eeuw de aanspreekvorm *du* bijna geheel is verdwenen, gebruikte men hoofdzakelijk *gij* (door diftongering uit het oude *ghi* ontstaan). Dat betekent dat in de grammatica's en/of leerboeken van of voor die tijd alleen *gij* vermeld staat. Men krijgt dan het volgende rijtje:

1. *gij*
2. *uwer/uws*
3. *u*
4. *u*

Meestal wordt daarbij vermeld dat dit rijtje geldt voor zowel het enkelvoud als het meervoud van de tweede persoon.

De Middelnederlandse *gij/u*-vorm bleef voortbestaan, waarbij de *u*-vorm alleen in de genitief, datief en accusatief gebruikt wordt. Er is dus nog geen *u* in de nominatief. Een voorbeeld van de combinatie *gij/u* is een fragment uit "*Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste*" (1931, 489) van Joost van den Vondel:

"Ontbreeckt het *U* aen vonden en stof, zijt liever kort dan verdrietigh lang. Zet *ghy* een werck op van eenen langen adem; laet het in 't midden (...)"

Opvallend is dat Vondel niet consequent is in de spelling van de *g*-vorm. Zo gebruikt hij in één tekst: *ghy*, *gy*, *ge* en *ghe*, waarbij hij *ghe* ook enclitisch gebruikt. Een klein voorbeeld van het laatste is de zin:

"Wat zijt**ghe** voor een gast?"

Uit: "*Gysbreght van Aemstel*"(1637).

Ook andere schrijvers gebruiken de combinatie *gij/u*. Bijvoorbeeld in "*Granida*" (1604,vss.273-322) van P.C. Hooft, waaruit:

"De lusten daer sich 't hof met moeyten om beslommert,
Werpt **u** nature toe en is voor **u** becommert.
Ghij treckt door honger, en door dorst wt dranck, en spijs,
De lust van 't hof gelockt door soo veel leckernijs;"

Uit: Dr .A. Sassen: "*Zeventiende-eeuwse teksten*" (1973, 9, r.29-32).

Een ander voorbeeld is het blijspel "*Moortje*"(1617) van Bredero, waaruit:

"**U** biddende dat **ghy** myne vrymoedicheydt (...) goedelyck nemen wilt."

Uit: Dr. A. Sassen: "*Zeventiende-eeuwse teksten*" (1973, 89).

In vooral zijn kluchten gebruikt Bredero naast *g(h)y* ook *j*-vormen, die voorkwamen in de spreektaal van Noord-en Zuid-Holland. Dat is af te leiden uit de nabootsing van alledaags taalgebruik in Amsterdamse huizen en cafés. Een voorbeeld daarvan is de "*Klucht vanden Molenaer*"(1619) waarin een man tegen een getrouwde vrouw zegt:

"En dan heb **gy** noch *jou* vryheyt om wat te mallen,
Je hoeft niet te vreesen dattet yemandt sel uyt loopen
kallen." (r.209 en 210)...**jy** siet mijn wel."

Misschien vond Bredero het gewoon de vormen *ghy* en *jy* door elkaar te gebruiken, wat blijkt uit het proefschrift "*Het Taaleigen van Bredero*" (1905) van Van der Veen. Ook Overdiep (1935, 307) en ikzelf zien geen verschil tussen het gebruik van *ghy* en *jy* in het werk van Bredero.

Daarentegen bleek mij uit eigen onderzoek dat in kluchten als "*De belachelijke Jonker*" en "*Het Studente-leven*" van Bernagie (Amsterdam, 1684) wel een verschil bestaat tussen *gy* en *jy*. Zo zeggen welgestelde ouders *jy*, *je* en *jou* tegen hun kinderen en ondergeschikten, die op hun beurt *gy*, *u* en *uw* tegen hogergeplaatste personen zeggen. Hier manifesteert zich dus het T/V systeem met als kenmerk het statusverschil of de verticale lijn ([+status]).

Om beleefdheid uit te drukken zijn ook indirecte aansprekingen gebruikt, dat wil zeggen in de derde persoon. Bijvoorbeeld:

"Ik bedank *mama*."(r.49) en

Maar van myn *Heer* heb ik andere gedachten."(r.164)

Uit "*Het Studente-leven*" (1684) van Bernagie

Volgens Paardekooper (1988, 44 en 68/9) is de indirecte aanspreekvorm in het begin

van de zeventiende eeuw overgenomen uit het Frans en door Antwerpse vluchtelingen in Nederland gebracht. "Het gold toen als een beleefdere pendant van de directe aanspreekvorm, maar zakte al in 1632 af tot dialectsprekers, en tot het gebruik ervan in veel verschillende relaties."

Terugkomend op het Middelnederlandse *ghi*, zien we dat deze aanspreekvorm heel lang is blijven voortbestaan, en zelfs - als *gij* en *ge* - in de standaardtaalpronomina is opgenomen. In deze paragraaf beperk ik mij echter tot de zeventiende en achttiende eeuw. Als laatste voorbeeld uit die tijd noem ik de eerste vijf versregels van het gedicht 'Crijch' van J. Revius (1586-1658):

"O crijch, **ghy** lelijck dier, wat maeckty hier beneden?
De aerde heeft my self den hemel af-gebeden.
O aerde blint en dom, wat dulheyt ginck **u** aen?
Ick was die tijt te seer met menschen overlaen.
Is dan na **uwen** wensch de sake uytgerichtet?"

Uit: "*Spectrum van de Nederlandse letterkunde*", deel 7, door Van der Heijden, 1970, 152.

Het nadeel van het algemene gebruik van *ghi/ghy/gy/gij/ge* of de j-varianten daarvan is, dat men geen onderscheid kon maken tussen enkelvoud en meervoud, en tussen beleefdheid en vertrouwelijkheid. Wat het laatste betreft: verschillen in status of solidariteit kwamen dus niet tot uitdrukking, waarmee het T/V systeem ook nog niet op het Nederlands van toepassing leek te zijn. Wel hebben we hierboven, bij Bernagie, al een statusverschil tussen *gij* en *jij* geconstateerd, wat mijns inziens zou kunnen duiden op een begin van de opkomst van het T/V systeem, waarschijnlijk naar het voorbeeld van het Franse *tu/vous*.

Omdat men blijkbaar vooral behoefte kreeg aan een meervoudsvorm, ging men *-lieden* toevoegen aan *gy/gij*: *gijlieden*; en *-lui* aan *jij*: *jijlui*. Uit het laatste kan de meervoudsvorm *jullie* zijn ontstaan, waarover Van Bree (1987, 252) schrijft: "*Jullie* is een probleem: het kan verklaard worden uit *jij-lui* of uit *jou-lui*. Het behoort in ieder geval vanouds tot de pluralisvormen met *-lieden/-lui* etc.: *gijlieden*, *ulieden* etc." Volgens Brill (1846, 472/3) is "*jijlui* door de omzetting der vokaalklanken *jui-lij*, *juili* geworden." *Jullie* zou dus misschien ook op *juili* terug kunnen gaan.

2.2.2. Het ontstaan van u in de nominatief

Na de ondergang van het Middelnederlandse *du* kwam als tweede grote verandering het ontstaan van *u* in de nominatief. In de andere drie naamvallen gebruikte men al wel een *u*-vorm, zoals we gezien hebben in de tot nu toe gegeven voorbeelden. Hoewel de stap naar *u* in de eerste naamval niet zo groot lijkt, duurde het heel lang voordat *u* als nominatief gerealiseerd werd. Welke aspecten daarin een rol speelden, bespreek ik in deze paragraaf.

Opmerkelijk is dat de meningen over de ontwikkeling van *u* in de nominatief verdeeld zijn. Zo stelt Vor der Hake (1911, 18) dat de *u*-vorm aanvankelijk een als nominatief gebruikte accusatief is, waarbij hij wijst op Keltische invloeden, zoals die zich ook in het Engels en het Frans hebben gemanifesteerd. Kelten hebben ook in Nederland gewoond. Tegenover de mening van Vor der Hake stelt Kern (1927, 18) dat *u* een "verbastering" is van de halfdirecte aanspreekvorm *Uwe Edelheid*, waarvan *Uwé* als verkorte en/of als tussenvorm optrad. Er kan volgens Kern geen sprake zijn van Keltische invloed, omdat het pronomen *u* in de nominatief niet ouder zou kunnen zijn dan de zeventiende eeuw. Verdenius (1946, 180) is het met Kern eens, wat blijkt uit zijn woorden: "*U.E.* = *Uwé*, de eerste stap naar het voornaamwoord *u* (...) Dat proces schijnt zich omstreeks 1800 te hebben voltrokken. (...) De grote moeilijkheid is de klemtoonverspringing van *Uwé* tot *Uwe*, beide o.a. in de *Camera Obscura* voorkomend." Verder noemt Verdenius *Uwé* of *Uwe* 'overgangsvormen' die ten slotte zijn afgekort tot *u*. "Dat dit nieuwe korte voornaamwoord zo'n succes heeft gehad, wijst er wel op, hoezeer er behoefte bestond aan een gemakkelijk hanteerbare beleefdheidsvorm.", aldus Verdenius.

In het "*Etymologisch woordenboek*" (1971) lijkt J. de Vries de meningen van Vor der Hake en Kern te hebben samengesmolten in de woorden: "*U*, de beleefdheidsvorm van de tweede persoon, is oorspronkelijk geweest *Uwe Edelheid*, *Uwe Edele*; uit de schrijfwijze *UE* ontstond *Uwé*, en met accentverspringing *Uwe*, dat verder onder invloed van de vierde naamval 'u' bij 'gij' eveneens tot *u* werd."

Het *WNT* (1984) noemt het ontstaan van *u* uit *UE* "de meest aanvaarde opvatting", hoewel het ook een "etymologisch probleem" genoemd wordt, onder andere om de weinige bewijsplaatsen uit de 17de en 18de eeuw. "Dat komt waarschijnlijk door de kracht van de conventies waaraan de schrijftaal was gebonden, zodat nieuwe vormen in de spreektaal niet doordrongen in de schrijftaal.", aldus het *WNT*.

Een argument voor het ontstaan van *u* uit *Uwe Edelheid* is dat de subjectsvorm *u* - evenals *UE* - de werkwoordsvorm van de derde persoon bij zich kan hebben: *u heeft*, *u is*. Wel wordt naast de derde persoonsvorm ook de tweede persoonsvorm gebruikt: *u hebt*, *u bent*, maar dat kan door een latere analogie gekomen zijn.

Paardekooper (1948 en 1950) geeft een geheel eigen verklaring voor het ontstaan van *u* in de nominatief. Die verklaring heeft Van Bree (1977, 362) als volgt samengevat: "Hij ziet *u* voortkomen uit een botsing tussen een brabantse en een hollands pronominaal systeem. Deze botsing ontstond toen de Hollanders de als superieur beschouwde Brabanders probeerden na te volgen. Dit hield o.a. in dat ze in plaats van hun personale *je* het brabantse *ge* en *u* gingen gebruiken welke vormen ze als varianten van hun eigen *je* beschouwden. Het frequente *u* won het daarbij ten slotte. *U* is dus van zuidelijke afkomst, maar het gebruik ervan zowel in subjects- als in objectfunctie is hollands (conform *je*)."
Paardekooper ziet dus in *u* als subject een parallellisme met *je*, dat in alle naamvallen gebruikt kan worden. Daarmee nam het gebruik van *je* (en *gij/ge*) af, ten gunste van *u*. Het laatste is waarschijnlijk beïnvloed door de hogere klassen die behoefte hadden aan een aanspreekvorm die beleefdheid uitdrukt, en die *gij/ge* te schrijftalig of te plechtig vonden. In navolging daarvan maakten steeds meer mensen een onderscheid in aanspreekvormen, waar ik in de volgende paragrafen verder op in

ga. (Zie voor de opvattingen van Paardekooper ook Paardekooper 1987-1988.)

In 1996 (70/1) toont Paardekooper opnieuw zijn twijfel over de theorie dat *u* ontstaan zou zijn uit *UE*, via *uwe*. Hij ontdekte oude teksten met de subjectsvorm *u*: "die pas in onze eeuw gedrukt zijn; ze zijn m.a.w. ontsnapt aan de censuur van de 17e-eeuwse zetter." Ik kom er hieronder op terug.

De genoemde mogelijkheden hebben zich, denk ik, onafhankelijk van elkaar ontwikkeld. Maar ik hoop dat er meer ontdekkingen gedaan worden die kunnen bijdragen aan meer zekerheid over het ontstaan van *u*. In ieder geval kreeg *u* als subject langzamerhand de functie die kan worden uitgedrukt in de formule [+status][±solidariteit]. Dat baseer ik mede op de geraadpleegde literaire en andere teksten uit de 17de en 18de eeuw.

Voor de **tijd** van het ontstaan van *u* als nominatief baseren onder andere Kern en Kloeke zich op de zinnen:

"*U* sult hoope ick een wijf hebben voor mijne wederkompste."

Uit een brief uit 1624 van Maria van Reigersberch aan haar broer; en:

"Ick hoope *u* zijn geldt wel sonder verlies krigen sal."

Uit een brief uit 1627 van dezelfde vrouw aan haar man.

Daarnaast vond Kloeke in het boekje "*Anglo-Belgia*" (1677) van Schot Edward Richardson de zin:

"And now lately is come more into fashion *U* and *Uw*."

Hieruit blijkt dat de *u*-vorm in de zeventiende eeuw gebruikt werd, maar ook nog in ontwikkeling was. Sassen (1983, 166) ontdekte dat de oudste vindplaats van *u* (nominatief) (1624) met driekwart eeuw vervroegd kan worden. In de "*Nederlandsche Spelijnghe*" (1550) van de Gentenaar Joas Lambrecht vond Sassen namelijk de zin:

"*U* eist dien ic meane."

met als toevoeging:

"*U* es hier pronomen, dats ean woord/eanighen persoan of naam beteakenende."

Volgens Sassen kan "*U* eist dien ic meane", maar op één manier worden opgevat: "als structureel identiek aan '*Jij* bent het die ik bedoel', m.a.w. het vooropstaande *u* is onderwerpsvorm, gevolgd door de derde persoon enkelvoud *is*, hetgeen zoals bekend niets bijzonders is." Wie tegen wie spreekt, maakt Sassen niet duidelijk.

Ook de al hierboven genoemde Paardekooper heeft ontdekt dat *u* al in de tijd vòòr 1600 voorkomt. De citaten komen uit dagregisters van de "*Tweede Schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië*". Het eerste is een soort raad aan andere schippers:

"ende *u* hebt in dese wech al 7 vame 6 vame ende

bij lant komende 5 vamen"
[1599] (Keuning 1947: 95).

Paardekooper (1996, 70) voegt daaraan toe dat de schrijver een Hollander geweest moet zijn, om zo waarschijnlijk een verband te leggen met de opkomst van *u* (als subject) in de Hollandse provincies.

Het andere citaat is van Aelbert ter Haghe in zijn brief aan Heren 17:

“Wat belangt die regeringe is off soude te lanck sijn te verhaelen,
dat sult *v* alles verstaen godt onss met lijff in Nerlant helpende.”
[1599] (Keuning 1949: resp. [139] en [201]).

"Voor deze schrijver moet *v* een woord geweest zijn dat in het ABH ook in de beleefde aanspreking bruikbaar was, zeker als je haast had.", aldus Paardekooper.

Ik vraag mij af of *u* (bij Van Reigersberch en in het eerste voorbeeld van Paardekooper) al als beleefdheidsvorm dienst deed, omdat uit de gegeven voorbeelden blijkt dat de vrouw haar broer en man met *u* aanspreekt, en een schipper tegen andere schippers *u* zegt. Waarschijnlijk hebben we hier voorbeelden van incidenteel gebruik van de accusatief als nominatief zoals dialecten dat nogal eens laten zien. (Denk in dit verband ook aan het tegenwoordige *hun* als onderwerpsvorm.)

Wanneer *u* als subjects- en beleefdheidsvorm algemeen is doorgedrongen is nauwelijks bekend. Wel is bekend dat die verandering heel lang geduurd heeft, wat blijkt uit een opmerking in *WNT* (1984): "De nominatief-*u* komt pas frequent voor in de 19de eeuwse geschriften die de gewone omgangstaal proberen weer te geven." Hoe de geschiedenis van de *u* verder is verlopen, blijkt uit de volgende paragrafen.

2.2.3. Het ontstaan van *jij/je*

Hoewel men niet eenduidig is in de uitleg, lijken taalkundigen het met elkaar eens te zijn dat de *j*-vormen etymologische varianten van de *g*-vormen zijn, en dat de van oorsprong dialectische en alleen in het noordelijk deel van Nederland voorkomende *j*-vormen tot de standaardtaalpronomina *jij*, *je*, *jouw* en *jou* zijn uitgegroeid. Dat blijkt bijvoorbeeld uit onderstaande verklaringen.

Volgens Vor der Hake (1908, 234) zijn de *j*-vormen van Friese oorsprong. Hij acht het niet uitgesloten dat in het noorden en noordoosten *ghi* als *ji* werd uitgesproken. Het laatstgenoemde is door Verdenius (1926, 25) en Muller (1931, 30/1) bevestigd. *Ghi* werd dus opgevat als *ji* of (*d*)*zi*, of als een in oorsprong enclitisch *j*-(*z*-)pronomen. In het laatste geval zouden *jij* en *je* dus zijn voortgekomen uit de enclise *-je/ji*. De *i* van *ji* werd later *y* en *ij*, waarbij de laatste spelling op diftongering kan wijzen. Een met die van Vor der Hake verwante verklaring is, dat de *j*-vormen ingweoons zijn, dat wil

zeggen afkomstig uit een kustdialect dat omstreeks het jaar 500 langs de kust van Vlaanderen, Zeeland en Holland gesproken werd. Volgens Van Bree (1987, 69) is het ingweonse kustdialect "in sterke mate verwant geweest met het Angelsaksisch en het Oudfries." Het laatste kan in verband gebracht worden met de stelling van Vor der Hake, dat de j-vormen van Friese oorsprong zijn. In ieder geval kent het Fries nog de oude beleefdheidsvormen *jo* en *je*. Van der Wal en Van Bree (1992, 266) sluiten hierbij aan. Zij gaan ervan uit dat *jij* de noordelijke variant is van *gij*, waarover zij schrijven: "In het zuiden is *gij* de gewone vorm voor gesproken en geschreven taal; in het noorden is *jij* de vorm in de gesproken taal en *gij* de plechtige schrijftaalkvorm." In overeenstemming daarmee schrijft Van der Sijs (1996, 602): "*Jij* is een uitspraakvariant van *gij* die in verschillende gebieden gebruikt werd." Dat wil zeggen dat *jij* en *gij* naast elkaar gebruikt werden en dezelfde betekenis hadden: enkelvoud en meervoud, beleefdheid en vertrouwelijkheid. Een uitzondering daarop of een eerste aanzet tot verandering daarin hebben we gezien in het citaat van Bernagie (paragraaf 2.2.1).

Het is overigens mogelijk dat *je* en *jou* eerder ontstaan zijn dan *jij*. Volgens Muller (1931, 29) kwam *jij* vóór de 17de eeuw, met name in Amsterdam, nog niet voor, wat onder andere blijkt uit het werk van Jacob Cats van wie ik in de volgende paragraaf een voorbeeld geef.

2.2.4. De verspreiding van *u* als subject en *jij/je*

Hoewel *u* als subject in gebruik komt, laten schrijvers deze verandering nog maar nauwelijks zien. Toch moet *u* steeds meer de functie van beleefdheidsvorm hebben gekregen, omdat daar waarschijnlijk behoefte aan was en men een beleefdheidsvorm gemist had. In de achttiende eeuw leek met name in hogere kringen zelfs de regel te bestaan de ouders met *u* aan te spreken, wat blijkt uit brieven van kinderen aan hun ouders. (Muller 1926 en Heeroma 1934). In overeenstemming daarmee schrijft Weijnen (1971, 12): "In het ABN is *jij* door *U* als beleefdheidsvorm verdrongen."

Het gebruik van *jij/je* bleef aanvankelijk beperkt tot de provincies Noord-Holland en Zuid-Holland. Dat blijkt bijvoorbeeld uit Hermkens en Van de Ketterij (1980, 88-93): "In Hollands gekleurde teksten treffen we *jij*, *jou* aan voor enkelvoud en meervoud." Ook zouden de j-vormen tegen iedereen gebezigd zijn. Dat veranderde in de achttiende eeuw, door de behoefte die men kreeg aan verschil in aanspreekvormen. De subjectsvorm *u* had al de positie van beleefdheidsvorm veroverd en *jij/je* kreeg steeds meer de functie van vertrouwelijkheidsvorm. *U* werd in ieder geval steeds meer gebruikt bij [+status][-solidariteit], *jij* bij [-status][+solidariteit]. De voor het moderne Nederlandse typerende prototypische gevallen (zie paragraaf 1.3) beginnen zich langzamerhand af te tekenen.

Jij/je verspreidde zich over heel Nederland, waarschijnlijk via het mondelinge taalverkeer. Daarnaast moeten we, denk ik, de invloed van toonaangevende schrijvers die naast *u*- en *g*-vormen j-vormen zijn gaan gebruiken niet onderschatten. De verschillen daartussen worden op een impliciete wijze duidelijk gemaakt. Zo schrijft P.C. Hooft in een brief aan Anna Roemer Visscher:

“Ick en weet niet oft *U.E.* gaeren besoeck heeft vanlieden die koomen de meester maecken.”(1621),

terwijl hij in zijn gedichten aan haar de subjectsvorm *ghij* en de objetsvorm *u* gebruikt. Het verschil tussen *U.E.* en *ghij* kan hier denk ik worden opgevat als *U.E.* voor zakelijkheid en *ghij* voor gevoelsmatigheid. In een ander genre, met name in toneelstukken, gebruikt Hooft ook j-vormen; waarschijnlijk om daarmee de reële gesproken taal te benadrukken. Bijvoorbeeld in "*Warenar*" (1617):

“Nae dien dat *ghy* mijn wel kent, en ick *jou* mede,
soo hoop ick *je* seltme niet weygheren een bede,
Dat is dat*je* *jou* dochter te wyve wilt gheven.”

Het viel mij op dat Jacob Cats al vaker de aanspreekvorm *je* gebruikt. Bijvoorbeeld in zijn dichtbundel "*Sinn en minnebeelden*" (1618), waaruit:

“Maer leser, hebt gedult, de tijt die sal't genesen,
En als *je* weder komt dan sal het beter wesen.”

Toch gebruikte Cats ook g- en u-vormen, zoals blijkt uit zijn "*Liefdes Kort-sprake*" uit 1632, waaruit:

“Wilt *gy* wat maecken,
Meet wel *uw* laecken
Eer dat*je* snijt.”

Waarschijnlijk wilde Cats met *je* aansluiting zoeken bij het grote publiek, waarbij hij zich beperkte tot *je* en dus niet de vorm *jij* gebruikte.

Op zoek naar anderen die *je* gebruikten, om tevens te weten te komen in hoeverre het je-gebruik is doorgedrongen, trof ik voorbeelden in het werk van Justus van Effen aan. Bijvoorbeeld in de zin:

“Foei, *je* behoorde *je* te schaamen, dat *je* niet meer medelyden met *je* evennaasten hebt.”

tegen een persoon die misbruik maakt van het wedden op paarden .
Uit: "*De Hollandsche Spectator*", nr.10, den 22. October 1731).

Toen ik mij verdiepte in het werk van Betje Wolff en Aagje Deken heb ik in mindere mate dan bij de voorafgaande auteurs j-vormen aangetroffen. Dat wil zeggen, dat zij in hun briefroman "*De historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*"(1782) hoofdzakelijk de bekende g/u-combinatie hebben gebruikt en af en toe de j/u-combinatie. Waarschijnlijk is bij de laatstgenoemde combinatie *je* een variant van *gij/ge* om op die manier meer vertrouwelijkheid, emotionele betrokkenheid en boosheid uit te drukken. Een voorbeeld van boosheid is de brief van broeder Benjamin aan Abraham Blankaart,

die begint met de zin:

“**Jij** hebt ons, ons volk, ende onze weg beroerd (...) al ben **jij** een groot heer.” (p.54).

Ook bij het zichzelf toespreken wordt *jij/je* gebruikt, zoals in de brief van dhr. A. Blankaart aan mej. Spilgoed, waarin Blankaart zegt:

“Ik zeg altijd: Abraham Blankaart, God heeft **u** zo gezegend, **je** hebt kind noch kraai (...) en als **jij** brave lui op de proppen helpt dan doe **je** als een hups Christenmens betaamt.” (p.129).

Opmerkelijk is dat in bijna alle gevallen de jonge generatie, en met name Sara, *gij/ge* zegt. Gezien het opvoedende karakter van dit boek, hebben de auteurs daar, denk ik, een bedoeling bij gehad. Hierbij denk ik ook aan de "Voorrede van de schrijfsters voor den eersten druk" (1782, 1982), waaruit: "velen uwer lezen, om uwe denkbeelden te vermeerderen, en dus verstandiger te leeren denken en doen." (p.4) en "Wy maken u bekent met uwe Landgenoten; met die, meen ik, die gy gaarn zoudt kennen." (p.8). Opmerkelijk is dat de bedoelde "Landgenoten" hoofdzakelijk *gij/ge* gebruiken, wat waarschijnlijk bedoeld is als een impliciete raadgeving dat ook te doen.

Volgens Van Leuvensteijn (2000, 130/1) biedt het gebruik van de aanspreekvormen in "Sara Burgerhart" geen algemene ondersteuning voor de theorie over de status- en solidariteitsdimensie. "De hogere klassen richten zich niet tot de lagere met het *je*-systeem en ontvangen niet uit deze klassen het *gy*-systeem terug. Ook bij de correspondentie en conversatie tussen de oudere en de jongere generatie geldt deze 'regel' niet. (...) De scheidslijn tussen het ongemarkeerde gebruik van de twee systemen loopt tussen de kleine en de hogere burgerij.", aldus Van Leuvensteijn. Volgens hem is het gebruik van *gij/ge* respectievelijk *jij/je* dus niet bepaald door de toegesprokene maar door de sociale klasse van de spreker. Met andere woorden, het lijkt hier niet te gaan om de toegesproken persoon in kwestie [status of solidariteit] maar om de sociale klasse waartoe men behoort.

Zoals bekend (zie hoofdstuk 1: opzet en verantwoording) heb ik geen diepgravend onderzoek gedaan naar het gebruik van de aanspreekvormen in primaire literaire werken, maar dienen die werken als illustraties van de veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen.

Ondanks de veralgemening van het gebruik van *jij/je* en van *u* als onderwerp, bleef men vooral in de schrijftaal de combinatie *gij/u* gebruiken. Waarschijnlijk was het gebruik van *u* als subject het moeilijkst, wat blijkt uit het minder aantreffen van deze vorm dan van *jij*.

De aanspreekvormen *u* en *jij/je* zijn tot de standaardtaal pronomina gaan behoren. De standaardtaal is tot stand gekomen door het samengaan van de belangrijkste dialecten uit Holland, Brabant en Vlaanderen, omdat deze gewesten het meest hebben

bijgedragen aan de Nederlandse cultuur. Maar het zwaartepunt van de Nederlandse staat lag vanaf de zeventiende eeuw in Holland, waardoor het dialect van de grote Hollandse steden meer invloed uitoefende dan andere dialecten. Voor de aanspreekvormen betekende dat een toenemend gebruik van de *j*-vormen en van *u* als subject, ook in de schrijftaal.

2.3. Ontwikkeling van de Nederlandse aanspreekvormen in de negentiende eeuw

Aansluitend bij de ontwikkelingen van de aanspreekvormen in de vorige eeuwen, zien we in de negentiende eeuw een toenemend gebruik van *jij/je*. De vraag hoe deze aanspreekvorm over het hele land verspreid raakte, beantwoord ik in paragraaf 2.3.2. Ik begin met de blijvende overheersing van het gebruik van *gij/ge* in combinatie met de objectsvorm *u*, om te laten zien dat de verandering van *gij/ge* naar *jij/je* en van *u* als object naar ook *u* in de nominatief zeer traag is verlopen.

2.3.1. Blijvende overheersing van de combinatie *gij/ge-u*

In de meeste grammatica's uit de negentiende eeuw treffen we hetzelfde rijtje aanspreekvormen aan als in de achttiende eeuw:

nominatief	<i>gij</i> of <i>ge</i>
genitief	<i>uwer</i> of <i>uws</i>
datief	<i>u</i>
accusatief	<i>u</i>

Daarbij wordt ook weer vermeld dat het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud (*du*) verdwenen is, waardoor het genoemde rijtje voor zowel het meervoud als het enkelvoud geldt. Auteurs spreken ook de lezers aan met *gij*. Bijvoorbeeld Brill in de "*Nederlandsche spraakleer*" (1864, 3):

"Wat doet *gij*, wanneer *gij* spreekt?"

In hetzelfde leerboek schrijft Brill (41/2): Nevens *gij* bestaat de vorm *jij* of *je*, in den datief en accusatief *jou* of *je*. Deze vormen worden alleen in de gemeenzame taal en wel uitsluitend bij het aanspreken van ééne persoon gebezigd. (...) In beschaafde kringen, wanneer men het woord richt tot iemand, met wien men niet op vertrouwelijkheden voet verkeert of in het algemeen tot iemand van meer leeftijd, bezigt men *u* met het werkwoord in den derden persoon enkelvoud: *u* is, *u* heeft." Uit de

woorden van Brill blijkt dat de aanspreekvormen *u* (subject) en *jij/je* al in gebruik zijn. Toch worden de nieuwe vormen nog nauwelijks in de schrijftaal van de negentiende eeuw gebruikt. Dat blijkt onder andere uit "*De Geschiedenis der Nederlandsche Taal*" Verdam (1923, 111) waarin staat: "Men schrijft *gij, uwer* enz., en men zegt *jij* en *jou* of *u*."

In de schrijftaal is men dus hoofdzakelijk de combinatie *gij/u* blijven gebruiken, zoals ook blijkt uit de werken van onder andere Jacob van Lennep (1802-1868). Bijvoorbeeld in zijn gedicht 'Aan een mijner kleinzoons', waaruit:

"Dierbaar kind *gij* zijt onkundig
Van *uw* lat're lotsbestemming."

Uit: "*De Nederlandse poëzie van de 19de en 20ste eeuw in 1000 en enige gedichten*" (1979) van G. Komrij

Jacques Perk lijkt die lijn voort te zetten, zoals blijkt uit zijn gedicht 'Aan de lezer':

"Wellicht, schoon ik tot *u* mij nimmer richtte,
Gevoelt *gij* wat mij trof ook *u* doordringen."

Uit: "*Verzamelde gedichten*" van J.Perk (1859-1881)

Ook in prozawerken uit de negentiende eeuw zien we nog een veelvuldig gebruik van *gij* als subject en *u* als object. Bijvoorbeeld in de "*Max Havelaar*" (1860) waarin Multatuli de lezer aanspreekt met *gy, ge* en *u*, zoals in hoofdstuk 1:

"Gy, lieve lezer ... dat *ge* lezen moet .... Ik zal *u* vertellen ...
Eilieve, steek het by *u* .... "

In de contacten tussen de personages in "*Max Havelaar*" gebruikt Multatuli naast de g- en de u-vorm de aanspreekvormen *je* en *jy*. Bijvoorbeeld in hoofdstuk 12:

"Weet *je* wat *ge* nu gezegd hebt? *Je* hebt gezegd dat *jy* ... "(p.133).

Over het verschil tussen *gij/ge* en *jij/je* schrijft Vandeputte (1997, 23): "Dat verschil was onder meer Multatuli een doorn in het oog. Hij wou de schrijftaal dichter bij de spreektaal brengen, ouderwets taalgebruik vermijden en natuurlijker schrijven."

Verder viel het mij op dat in het weekblad "*De Nederlandsche spectator*" (Nop Maas, 1986), dat in de jaren 1860-1908 verscheen, hoofdzakelijk de combinatie g- en u-vorm wordt gebruikt. Bijvoorbeeld in het nummer van 30 maart 1861, waarin C. Tiele over de dichter Da Costa schrijft:

"Indien *gij*, waarde lezer of lezeres! van een dichter, van een letterkundige niets anders verlangt, dan dat hij *u* een oogenblik bezighoude en verpooze (...) als *ge*, min of meer sluimerig op *uw* sofa ligt uitgestrekt, neen zeker, dan is da Costa *uw* dichter niet." (p.64)

2.3.2. Algehele doorbraak van het jij/je-gebruik

Hoewel *jij/je* al lang in Noord- en Zuid-Holland werd gebruikt, schijnt deze aanspreekvorm pas aan het einde van de negentiende eeuw in heel Nederland te zijn doorgedrongen.

Voor zover ik heb kunnen nagaan, heeft Cosijn (1886, 61-64) als eerste het rijtje van *jij/je* - naast dat van *gij* - in zijn "*Nederlandsche Spraakkunst*" opgenomen:

nominatief	gij	jij (je)
genitief	uws	uwer
datief	u	jou (je)
accusatief	u	jou (je)

In zijn toelichting maakt hij het verschil tussen het gebruik van *gij* en *jij* duidelijk: *gij* in de schrijftaal; *jij* in de spreektaal en in het enkelvoud. Cosijn wijst dus op een nieuw onderscheid tussen het enkelvoud en het meervoud, sinds de verdwijning van *du*. Daarnaast wordt aandacht besteed aan *jij* als vertrouwelijkheidspronomen. Dat wil zeggen dat *gij* en *jij* niet meer dezelfde betekenis hebben. De meervoudsvorm *jullie* noemt Cosijn nog niet. Wel schrijft hij over het meervoud van de tweede persoon: "Wil men het meervoud duidelijk doen uitkomen, dan gebruikt men de samenstellingen *gijlieden*, *ulieden*, *jelieden* (ook *jelie* en *jelui*)."(p.62)

Een voorbeeld van het verschil tussen een g- en een j-vorm trof ik aan in het literaire werk "*Camera Obscura*" (1839) van Hildebrand, waarin *gij* tegen onbekenden en de lezers wordt gebruikt, terwijl bekenden en familieleden elkaar aanspreken met *je*. Bijvoorbeeld in het verhaal 'Gerrit Witse' (p.253-294):

"Mijnheer Witse, *je* moet nooit troef uitspelen, of *je* moet erin doorgaan." zegt een vriend.

"Maar wij kunnen geen lessen uitdelen, lezer, en *gij* zijt even onschuldig als Gerrit." zegt de auctoriale verteller (p.286).

Als het om de relaties jongeren - ouderen en minderen – meerderen gaat, laat Hildebrand de ondergeschikte *u* zeggen en wordt die persoon zelf met *je* aangesproken.

Een ander voorbeeld uit eigen onderzoek komt uit "*Studenten-typen*" (1841, 85-137) van Klikspaan, waarin studenten *jij* tegen elkaar zeggen, maar *gij* gebruiken tegen personen met wie zij geen vertrouwensrelatie (willen) hebben. Bijvoorbeeld:

"Proeven? *jij*, proeven?" en: "En *gij*, (...) wat gelooft *gij* er van?"

De laatste vraag is van een student aan een medestudent die zich bezighoudt met schrijven, wat tot afstand tot anderen heeft geleid.

Door de toegenomen mogelijkheden aan aanspreekvormen in de schrijftaal is ook onzekerheid ontstaan over een juist gebruik ervan. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het naschrift bij de vijfde druk (1880) van het toneelstuk "*De bruid daarboven*" (1843) van Multatuli, waarin hij schrijft:

“By dezen nieuwen druk heb ik niets te zeggen dan dat ik by de korrekctie erg gesukkeld heb met de tweede persoon. '*Gy, je, jy, jou, jouw, u*', hoe is 't eigenlyk? Ik wasch m'n handen in onkunde."

Samenvatting

Waarschijnlijk beïnvloed door het verschil in betekenis van de Latijnse aanspreekvormen *vos* en *tu*, en van de Franse vormen *vous* en *tu*, staan aan het begin van de Nederlandse aanspreekvormen *ghi* voor het meervoud en als beleefdheidsvorm [+status] [-solidariteit] en *du* voor het enkelvoud als vertrouwelijkheidsvorm [-status] [+solidariteit]. *Ghi* en *du* worden ook enclitisch gebruikt.

De *u*-vorm kwam nog niet in de nominatief voor, maar wel in andere naamvallen, als objectsvorm van *ghi*.

Al in de zestiende eeuw verdween het Middelnederlandse *du* ten gunste van *ghi*, omdat *du* te gemeenzaam zou zijn geworden. Dat betekent dat *ghi* tegen iedereen en in alle situaties gebruikt werd. Wel bleef *du* nog even gehandhaafd bij uiting van gevoelens als liefde en boosheid, en in moraliserende geschriften. Dat blijkt vooral uit literaire teksten, waarin ook de spreektaal wordt nagebootst.

Een tweede grote verandering in de aanspreekvormen is het gebruik van *u* in de nominatief. Dat zou ontstaan zijn uit de beleefdheidsvorm *Uwe Edelheid* die via de verkorte vormen *Uwé* en *uwe* geleid heeft tot *u*. Dit is nog herkenbaar aan de werkwoordsvorm van de derde persoon: *UE heeft, u heeft* en *UE is, u is*. *U heeft* en *u is* worden nog steeds naast de werkwoordsvormen van de tweede persoon - *u hebt* en *u bent* - gebruikt. Andere verklaringen voor het ontstaan van *u* als subject zijn: de uitbreiding van de accusatiefvorm tot de nominatief, en de botsing tussen het noordelijke *je* en het zuidelijke *u*, waardoor *u* in alle naamvallen terecht kwam. Maar het duurde tot de twintigste eeuw voordat *u* als onderwerp in de schrijftaal algemeen werd doorgevoerd. Dat wil zeggen dat men zich heel lang aan het conventionele gebruik van de combinatie *gij* en *u* in de schrijftaal gebonden achtte. Waarschijnlijk heeft deze combinatie vaak de spreektaalige *j*-vormen vervangen.

Wat de *j*-vormen betreft, deze kunnen ontstaan zijn uit het enclitisch gebruik

van de g-vormen; in ieder geval werden ze aanvankelijk hoofdzakelijk in Noord- en Zuid-Holland gebruikt. De j-vormen raakten over het hele land verspreid, maar ze werden tot aan de twintigste eeuw naast de g-vormen gebruikt. De betekenis van *jij/je* was oorspronkelijk dezelfde als die van *gij/ge*: enkelvoud en meervoud, beleefdheid en vertrouwelijkheid. Dat veranderde door de behoefte aan en/of de wil in het maken van een onderscheid in aanspreekvormen, waardoor *jij/je* steeds meer in het enkelvoud gebruikt ging worden en de functie kreeg van vertrouwelijkheidspronomen [-status] [+solidariteit]. Voor het meervoud werd -*lieden* of -*lui* aan *gij* of *jij* toegevoegd. Bijvoorbeeld *gijlieden* en *jijlui*. In de spreektaal ontstonden de meervoudsvormen *jelui* en *jullie*.

Zowel de subjectsvorm *u* als de vorm *jij/je* werden tot de twintigste eeuw nog niet op papier door iedereen gebruikt, wat waarschijnlijk te maken had met de ontstane onzekerheid over het juiste gebruik van aanspreekvormen.

Hoe de ontwikkeling van de aanspreekvormen in de twintigste eeuw is verlopen, komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

3. Veranderingen van de Nederlandse aanspreekvormen in de twintigste eeuw

Inleiding

In vergelijking met mijn onderzoek naar de aanspreekvormen in de vorige eeuwen, kon ik voor de twintigste eeuw gebruik maken van veel meer studies en van materiaal uit de dagelijkse praktijk. Een ander verschil met het vorige hoofdstuk is dat nu de begrippen status en solidariteit duidelijker naar voren komen, omdat die begrippen in verband staan met het onderscheid tussen *u* en *jij/je*, dat vooral in de twintigste eeuw duidelijk naar voren komt. Het betreffende onderscheid bleef vóór de twintigste eeuw nog wat onzichtbaar.

In dit hoofdstuk staat het gebruik van *u* en *jij/je* in de twintigste eeuw centraal. Ik beschrijf de veranderingen en de huidige stand van zaken aan de hand van literatuuronderzoek (inclusief mijn vroegere enquête, 1985/6), vergelijkend onderzoek en mijn observaties. Zo heb ik primaire en secundaire literatuur, tientallen interviews en honderden reclameteksten systematisch vergeleken, en gebruik gemaakt van mijn observaties van conversaties in alledaagse situaties. Het met behulp van mijn enquête verzamelde materiaal komt in dit hoofdstuk nog niet aan de orde; daar wordt het volgende hoofdstuk geheel aan gewijd.

Vragen die in dit hoofdstuk worden beantwoord zijn: In hoeverre heeft de verschuiving van *u* naar *jij/je* volgens algemeen materiaal en eigen onderzoeksgegevens plaatsgevonden? Wat zijn de gevolgen van die verschuiving? Hoe is de stand van zaken in het *u*- en *jij/je*-gebruik in interviews en reclameteksten uit het laatste decennium van de twintigste eeuw? Deze vraag is gekoppeld aan hoofdvraag 6, en de volgende vraag is dezelfde als hoofdvraag 7 (paragraaf 1.2). Welke ontwikkelingen zien we in de regionale of dialectische aanspreekvormen? Een bijkomstige vraag is: Hoe verloopt de verandering van de aanspreekvormen in Nederlandstalig België?

Bij de antwoorden op deze vragen geef ik voorbeelden, argumenten, mogelijke verklaringen en eigen visies.

De in dit hoofdstuk geschetste ontwikkelingen zullen door het in hoofdstuk 4 beschreven enquête-onderzoek nader worden getoetst.

3.1. Veranderingen in het gebruik van *u* en *jij/je*

In het begin van de twintigste eeuw leek alles bij het oude te blijven en gebruikten vooral oudere mensen nog de combinatie *gij* als subject en *u* als object. Een voorbeeld hiervan is een gedicht van Herman Gorter dat hij op 48-jarige leeftijd, in 1911, voor zijn geliefde veel jongere vrouw schreef:

“Geliefde, *gij* hebt mij niet lief,
Dat kan ook niet.
Maar ik heb *u* zoo lief,
O zie 't, o niets dan zie 't.”

In haar reacties op Gorter gebruikte de 21-jarige vrouw *jij* en *je*, waaruit blijkt dat zij in een nieuwere tijd is opgegroeid. Bijvoorbeeld:

“*Jij* was ook net aangekomen (...) En
je wilde en kon het dagenlang niet geloven.”

Bron: Böhl, 1996

We moeten hier echter rekening houden met het verschil tussen een gedicht en een brief: een persoonlijke brief is over het algemeen informeler en meer op de spreektaal gericht. Toch vind ik het voor die tijd opvallend dat de jonge vrouw al de *j*-vorm gebruikte. (Voor zover ik heb kunnen nagaan, schreef zij geen gedichten voor of aan Gorter.) Misschien vond die vrouw het *gij*- en *u*-gebruik al ouderwets en wilde zij met *jij/je* duidelijk maken dat zij bij een jongere generatie behoorde. Een andere verklaring is, dat zij *gij* en *u* te afstandelijk vond in een intieme relatie. In ieder geval heeft zij deelgenomen aan een verandering in de aanspreekvormen. Hoe deze verandering in het algemeen is verlopen, komt in het vervolg van deze paragraaf ter sprake.

3.1.1. Verschuiving van *u* naar *jij/je*

De verandering van *gij* en *u* (ook in de nominatief) naar *jij/je* verliep niet in een hoog tempo, omdat veel tradities werden gehandhaafd. Ik denk aan het *u*-gebruik tegen de ouders en aan *u* als algemene beleefdheidsvorm. Uit gesprekken tussen ouders en hun kinderen, die in 1940 zijn geboren, is namelijk gebleken dat de meeste ouders met *u* worden aangesproken. (Vrij Nederland, 7-9-1985). Dat is ook gebleken uit verschillende onderzoeken en observaties die later in deze paragraaf aan de orde komen. Het *u*-gebruik tegen de ouders is waarschijnlijk een uitdrukking van respect of beleefdheid, waarvoor oudere generaties nog gevoelig zijn. Duidelijk is dat hier de statusdimensie de doorslag geeft: het geval in kwestie is immers als [+status] en [+solidariteit] te karakteriseren. Het kenmerk [+status] vraagt om *u*, het kenmerk [+solidariteit] om *jij*. De keuze valt dus op het statuskenmerk, (vergelijk paragraaf 1.3).

Daarin kwam verandering wat samenging met de maatschappelijke ontwikkelingen vanaf de jaren zestig: doorbreking van tradities en van allerlei gezagsverhoudingen die meer democratie en emancipatie teweeg brachten. Zie 1.4 (context van onderzoek). Ook zien we dat de verschillen tussen de generaties groter zijn geworden, waarbij niet de ouderen maar de leeftijdsgenoten bepalend zijn voor het taalgebruik.

Voor de aanspreekvormen betekenden die ontwikkelingen een afnemend *u*-gebruik ten gunste van *jij* en *je*, althans in een groot aantal gevallen. Het initiatief daartoe kwam echter ook van ouders, die generatieconflicten probeerden te vermijden. Deze ontwikkelingen betekenden dat in het geval kinderen - ouders het accent op het solidariteitskenmerk kwam te liggen. De solidariteitsdimensie ging dus prevaleren boven de statusdimensie. Daarbij kunnen we stellen dat in de relatie ouders – kinderen zich de meest spectaculaire verandering heeft voorgedaan.

Een belangrijke aanwijzing voor de verschuiving van *u* naar *jij/je* komt uit mijn eerste landelijke enquête (1985/6) over aanspreekvormen tegen de ouders. De belangrijkste resultaten daarvan zijn: dat van de jonge generatie (15 t/m 18 jaar) 86 procent, en van de middengeneratie (de ouders van die jongeren) 48 procent *jij/je* tegen de ouders zegt of zei. De groepen die het meest verantwoordelijk zijn voor de verschuiving van *u* naar *jij/je* zijn: de onkerkelijken, de jongeren met een hoog beroep van vader, en de jongeren uit een klein gezin. Andere enquêtes, waaronder die van Van den Toorn in 1975, zijn beperkt tot kleine groepen informant, maar ook daaruit blijkt dat jongeren veel minder vaak dan vroeger *u* zeggen tegen hun ouders.

Ook uit andere waarnemingen is gebleken dat oudere mensen veel vaker *u* gebruiken dan jongeren. Zo viel mij in mijn observaties van dagelijkse omstandigheden op dat jongeren veel gemakkelijker *jij* en *je* zeggen tegen ouderen en gezagsdragers dan ouderen. Bijvoorbeeld op scholengemeenschappen waar leerlingen de leraren tutoyeren, wat tot de jaren zeventig ondenkbaar leek. Een ander voorbeeld is het *jij/je*-gebruik in winkels en openbare gebouwen door dienstverlenende jongeren, die nauwelijks onderscheid lijken te maken tussen jonge en oude cliënten. Ik denk dat daarbij de invloed van de media, waarin ook steeds meer mensen met *jij/je* worden aangesproken, een rol speelt. Of iedereen daar prijs op stelt, vraag ik mij weleens af, omdat ik mij kan voorstellen dat niet iedereen er zin in heeft steeds weer met *jij/je* te worden aangesproken.

Er is echter niet alleen de invloed van de media, maar ik denk ook dat de jongeren minder gevoelig zijn voor status, en daarom minder *u* zeggen. Verder denk ik dat vooral jongeren liever niets zeggen tegen personen die zich als superieur gedragen, waarbij sprake lijkt te zijn van vermijding van contact waarin [+status] een belangrijke rol speelt. Dat is vooral in mijn onderwijservaringen gebleken. Niet wat of wie iemand is, maar hoe die persoon is, lijkt het meest bepalend te zijn geworden voor het gebruik van *u* of *jij/je*. Deze indruk van mij is op veel ervaring met de jeugd gebaseerd, en ik zie vaak een bevestiging daarvan.

Uit mijn gesprekken met enkele huisartsen is gebleken, dat tijdens consulten ook steeds

meer *jij/je* gezegd wordt, omdat dat volgens hen meer vertrouwelijkheid uitstraalt. Hier wordt dus ook meer waarde gehecht aan solidariteit dan aan status. Daarentegen wordt in relaties als internist - patiënt meestal *u* tegen elkaar gebezigd, zoals in de standaardvraag: Hoe gaat het met *u*? In een dergelijke relatie zijn waarschijnlijk de gevoeligheid voor de status van de specialist [+status], en de zakelijkheid [-solidariteit] bepalend voor het wederzijds *u*-gebruik.

Niet alleen in relaties jong - oud en hoog - laag, maar ook in relaties tussen leeftijdsgenoten en gelijkgezinden is er een verschuiving van *u* naar *jij/je* opgetreden. Ik denk aan een forumdiscussie op Radio 1 (22-6-1997) waarin de presentatrice en de forumleden elkaar aanspraken met *jij*. Wel wordt dan vaak de opmerking gemaakt dat men elkaar mag tutoyeren. "Wij mogen elkaar tutoyeren, want wij kennen elkaar al jaren." hoor ik vaak in praatprogramma's zeggen. In het meervoud wordt dan *jullie* gebruikt. Ik denk dat men deze vorm gemakkelijker vindt dan *jij/je*. Zo is ook uit vooral mijn observaties gebleken dat een groep met *jullie* en een enkeling daaruit met *u* wordt aangesproken. Een voorbeeld via de media is de vraag van een 24jarige ober:

"Kan ik nog iets voor *jullie* halen?"

Uit: *Elsevierserie 'dankuwel-alstublieft'*, 19-12-1998, 37

Er zijn aanwijzingen dat het gebruik van *jullie* vroeger moeilijker lag. Dat valt bijvoorbeeld af te leiden uit de uitspraak van een motorrijder:

"*Jullie* is een jodenwoord.",

als reactie op de volgende opmerking van de taalkundige Van Haeringen bij een verkeersincident:

"Tja, maar *jullie* motorrijders rijden ook wel wat hard."

De uitspraak "*Jullie* is een jodenwoord." wordt door Van Haeringen (1954, 476) aangehaald en geïnterpreteerd als een uiting van kwaadheid over het gebruik van *jullie* in een situatie waarin men *u* verwachtte: gebruik *jullie* maar tegen Joden! In haar reactie daarop laat Sneller (1983, 31-33) blijken, dat zij nooit iets van een tegenstand bij het gebruik van *jullie* heeft gemerkt. Wél schrijft zij: "Op zichzelf zou het niet zo dwaas zijn, als zij (de minder beschaafden) zich beledigd zouden voelen, wanneer men ze wat al te gemakkelijk tutoyeert." Ik denk dat in de huidige tijd het gebruik van *jullie* steeds meer algemeen geaccepteerd wordt.

Soms blijkt *je* als meervoud gebruikt te worden. Zo schrijft Van der Sijs (1996, 602): "Overigens wordt *je* nog steeds wel gebruikt om naar een meervoud te verwijzen: 'Jongens, *je* moet opschieten', '*jullie* moesten *je* schamen.'84" Een ander voorbeeld van *je* als meervoud hoorde ik in een oude toespraak van bisschop Hamer, waarin hij aanstaande priesters opriep missiewerk te gaan doen:

"Jongens, *je* zult er van opzien." (OVT, VPRO, Radio 1, 25-4-1999)

In mijn onderzoek en in de meeste andere studies over de pronomina van de tweede persoon, staan de aanspreekvormen in het enkelvoud centraal, waarom ik mij nu weer hoofdzakelijk richt op het u- en jij/je-gebruik. Hiervoor heb ik zoveel mogelijk gebruik gemaakt van al het beschikbare materiaal waarmee ik een zo volledig, systematisch en betrouwbaar mogelijk beeld van de ontwikkelingen in de aanspreekvormen wil geven.

Volgens Van den Toorn (1977, 537) "impliceert de steeds meer gebruikte jij-vorm niet zonder meer vertrouwelijkheid, maar wel een nagestreefde of metterdaad bereikte solidariteit met de toegesprokene." (N.B. Solidariteit lijkt hier in een beperktere zin gebruikt dan het begrip solidariteit dat ik in paragraaf 1.3 heb ingevoerd.)

Mijn eigen visie op de ontwikkeling van *u* naar *jij/je* is, dat 'je' steeds meer de algemene aanspreekvorm wordt, omdat deze neutraler klinkt dan het directe *jij* waarin het tutoyeren benadrukt wordt, en het beleefde *u* waarin een gevoel van afstand ligt. 'Je' zou dus als een tussenvorm - tussen *u* en *jij* - gezien kunnen worden. Daarbij denk ik aan de woorden van Jo Daan (1978, 70), dat de toename van j-vormen te maken zou kunnen hebben met de invloed van het Engelse *you*: "Het lijkt heel aannemelijk dat het Engelse voorbeeld, juist in de onvastheid van de tegenwoordige situatie, een sterke invloed heeft." Gezien het feit dat in deze tijd het Engels meer in het algemeen is doorgedrongen, kan de verklaring van Jo Daan als plausibel worden beschouwd. Evenals bij het algemene gebruik van *gij* in de vorige eeuwen zijn de begrippen status en solidariteit hierin moeilijker te plaatsen; voor dat onderscheid worden dan andere middelen gebruikt, zoals de aanspreking met *meneer* of *mevrouw* plus de *achternaam*.

Hoewel over het algemeen veranderingen in aanspreekvormen worden geaccepteerd, ergeren sommige Nederlanders zich zodanig aan het toegenomen jij-gebruik dat zij in het openbaar hun mening verkondigen. Zo schrijft Hans Gruijters in het tijdschrift "*Haagse Post*" (16-7-1988):

"Ik hou nog steeds niet van *gejij en gejou*. (...) Ik denk dat het vaak heel onnatuurlijk is: het wordt gebruikt om gezagsverhoudingen te verdoezelen die er wel degelijk zijn."

Anderen, onder wie Hans Wiegel en oudere leerkrachten, maken in praatprogramma's op de radio en televisie duidelijk dat het u-gebruik tegen ouderen en gezaghebbende personen een teken is van het hanteren van normen en waarden. Verder stellen Burger en De Jong (1998) dat niet alle lezers blij zullen zijn om met *jij/je* aangesproken te worden, omdat ze niet altijd behoefte hebben aan persoonlijke aandacht. Als laatste viel het mij op, dat docenten Nederlands zich ergerden aan het jij/je-gebruik van enkele sprekers tegen de toehoorders op het IVN congres 1997, voor docenten Nederlands in het buitenland (*Taalschrift* 1, 1998, Jan Robert). Ondanks dat men solidair met de luisteraars wilt zijn, komt dit dus niet altijd goed over en moeten we er rekening mee houden dat mensen nog met *u* aangesproken wensen te worden.

Opmerkelijk is dat in de kritieken op het tutoyeren bijna nooit de meervoudsvorm *jullie* genoemd wordt. Met andere woorden, mensen die zich ergeren aan het toegenomen gebruik van *jij/je*, lijken minder gevoelig te zijn voor *jullie*.

Ofschoon ik dat niet systematisch heb onderzocht, is mij gebleken dat bij het toegenomen jij/je-gebruik ook de voornaam vaker wordt gebruikt. Ik denk bijvoorbeeld aan het noemen van de voornaam bij zakelijke aangelegenheden, zoals een telefonische enquête en een verkoper die zich met de voornaam voorstelt. "Ik heet Jurgen", zei eens een verkoper tegen mij. Wat iedereen kan waarnemen zijn de naamkaartjes van cassières waarop alleen hun voornaam staat. Verder is het opvallend dat steeds meer familiebedrijven zich niet alleen met de achternaam aankondigen.

Het gebruik van alleen de achternaam neemt af. In sommige gevallen wekt het gebruik van alleen de achternaam tegenwoordig geen sympathieke gevoelens op. Zo heb ik op rapportvergaderingen meegemaakt dat docenten, onder wie ik, zich ergerden aan het noemen van alleen de achternaam van leerlingen door andere docenten. Ook leerlingen zelf met de achternaam aanspreken wekt tegenwoordig nog maar weinig sympathie. Vroeger was dat gewoon, zeker wanneer het om jongens ging, en ook tussen mannelijke gelijken, collega's bijvoorbeeld, kwam het vaak voor. In het laatste geval was het een soort compromis (*jij* + achternaam) tussen *u* + *meneer* + *achternaam* en *jij* + *voornaam* wat te intiem klonk. In het Duits wordt nog als compromis *Sie* + *voornaam* gebruikt. Het gebruik van de achternaam tegen de jongens accentueerde het ontbreken van vertrouwelijkheid. Tegenover meisjes werd dit als te grof ervaren. In het hier beschreven beeld past ook dat er tegen bekenden minder dan vroeger alleen *meneer* of *mevrouw* (of zelfs *professor*) gebruikt wordt. Alleen *meneer* of *mevrouw* klinkt onderdanig en dat past niet in onze gedemocratiseerde samenleving. Ik denk dat deze aanspreking wel gehandhaafd blijft in gevallen waarin we een man of vrouw willen waarschuwen voor gevaar.

Over het toegenomen jij/je-gebruik behoeven we niet te twijfelen. Maar misschien zijn er ook gevallen waarin het is afgenomen, namelijk tegenover iemand die een dienst voor ons verricht. Zo werden obers in restaurants vroeger nogal eens, zeker door leden van de hogere standen, met *jij* aangesproken. Hierbij kunnen we denken aan het eerder genoemde prototype: de een staat boven de ander en zegt *jij/je*, en andersom zegt de ondergeschikte *u*. Dat lijkt tegenwoordig niet meer of veel minder voor te komen, wat niet zonder meer in verband staat met de toegenomen solidariteit. Een dienstverlener staat langs de horizontale lijn niet dichtbij ons en daarom zeggen we *u* tegen hem of haar.

U was in oorsprong vooral een beleefdheidspronomen maar is steeds meer een distantiepronomen geworden. Waarschijnlijk komt dit door het toegenomen gebruik van *u* in alle lagen van de bevolking, waarbij hogergeplaatste personen ook *u* zijn gaan zeggen tegen ondergeschikten.

In 1934 merkte Kloeke al op, dat in een democratische samenleving steeds meer *u* gebruikt wordt tegen ondergeschikten en personeel. Volgens Van den Toorn (1977, 528): "schijnt *u* steeds meer het voornaamwoord van de non-solidariteit te zijn geworden. Liever noemen we het dan ook een distantiepronomen dan een beleefdheidspronomen." Ook Daan (1978, 69) denkt dat *u* hoofdzakelijk als distantiepronomen fungeert. Zij baseert dat op haar constatering dat in de Randstad *jij/je* steeds binnen een kleine groep gebruikt wordt, en dat *u* gebezigd wordt tegen mensen die men weinig ontmoet of die men niet als lid van de kleine groep beschouwt.

Daarbij speelt de leeftijd waarschijnlijk geen rol. Ik denk bijvoorbeeld aan Sharon Dijksma die in 1994 op 23-jarige leeftijd het jongste Kamerlid (van PvdA) aller tijden werd en evenals de andere en veel oudere Kamerleden door onder andere journalisten met *u* wordt aangesproken. Verder is het opmerkelijk dat politici tijdens debatten in de Tweede Kamer elkaar met *u* aanspreken, waarschijnlijk in het belang van zakelijkheid en distantie, maar dat ze buiten de vergaderzaal elkaar tutoyeren. Dit beschouw ik als een duidelijk voorbeeld van het gebruik van *jij/je* bij solidariteit in informele situaties, en van het gebruik van *u* als het gaat om formele situaties waarin distantie in acht genomen moet worden en daarmee sprake is van non-solidariteit. Misschien wordt dit verschijnsel in de toekomst belangrijker dan het verschil tussen status en solidariteit.

De prototypische gevallen: *u* bij [+status][-solidariteit] en *jij/je* bij [-status] [+solidariteit] spelen ook in de moderne tijd nog hun rol. Wél is in vergelijking met vroeger de solidariteitsdimensie belangrijker geworden; ze kan nu als de dominante dimensie beschouwd worden. Ook wordt langs de horizontale lijn minder snel afstand ervaren: collega's tutoyeren elkaar gemakkelijker dan vroeger en zullen dat ook als directie gemakkelijker doen.

Ik denk dat in de toekomst steeds meer getutoyeerd zal gaan worden, waarbij *je* in eerste instantie de overhand heeft. Het laatste is aannemelijk, omdat bij *jij* het tutoyeren nogal benadrukt wordt. Het Nederlands heeft in dit opzicht een uniek systeem: we kunnen *jij* of *je* zeggen. Het Duits kent alleen *du*, en het Frans alleen *tu* als directe aanspreekvorm in de nominatief. Genoemde ontwikkeling hangt, denk ik, samen met een grotere openheid in wat we denken en voelen, wat blijkt uit onder andere de vele praatprogramma's op de televisie en de radio.

3.1.2. Gevallen van onzekerheid

De algemene verschuiving van *u* naar *jij/je* is een feit. Een gevolg daarvan is echter de onzekerheid in welke gevallen we *u* en in welke gevallen we *jij/je* moeten zeggen. In 1976 schreef Appel daarover: "Iedereen die Nederlands spreekt wordt regelmatig gekonfronteerd met het probleem: moet ik u of jij zeggen." (Appel, e.a. 1976, 101).

Gevallen van onzekerheid liggen vooral in het middengebied: tussen het prototypische *u*- en het prototypische *jij/je*-geval; zie paragraaf 1.3 en 1.4.

De onzekerheid valt op in bijvoorbeeld radio- en televisieprogramma's. Men lijkt dan niet te weten of men *u* of *jij/je* tegen elkaar moet zeggen, waardoor aanspreekvormen worden vermeden, men zowel *u* als *jij/je* tegen één persoon gebruikt, of afspreekt elkaar te tutoyeren.

"Zeg maar *jij* hoor!"
hoor ik vaak zeggen.

Een voorbeeld van zowel *u* als *jij/je* is het gesprek tussen Ivo Niehe en de ongeveer evenoude advocaat Moszkowicz (jr) in het televisieprogramma 'TV show op reis' (3-12-1998), waarin de interviewer Niehe in de ene vraag *jij* en in de andere vraag *u*

gebruikte.

Zou men bang zijn dat *u* teveel een distantiepronomen is geworden? Ik denk dat we vooral te maken hebben met een daadwerkelijke toename van solidariteit, maar dat er gevallen zijn waarin men niet weet in hoeverre sprake is van solidariteit. Dat zien we in advertenties van menslievende organisaties waarin zowel *u* als *jij/je* gebruikt wordt.

Onlangs maakte ik het verschijnsel van onzekerheid persoonlijk mee. Een paar medewerkers van de NOVIB wilde met mij praten over het gebruik van *u* en *jij/je* tegen de doelgroepen onder wie vooral donateurs. De aanleiding daartoe was een interview met mij in het programma Netwerk van de AVRO op 10-7-2001. De NOVIB spreekt de mensen met *j*-vormen aan, maar is gaan twifelen of er ook geen *u*-vorm gebruikt moet worden. Ik heb geadviseerd te differentiëren of anders vooral '*je*' te gebruiken, en rekening te houden met ouderen en kerkelijken. Argumenten voor het gebruik van *je* heb ik in de vorige paragraaf gegeven. Daarnaast heb ik ook nog andere adviezen gegeven, zoals het gebruik van de eerste en derde persoon wanneer de keus op *u* of *jij/je* te moeilijk is. Een argument daarvoor is dat mensen niet steeds rechtstreeks benaderd willen worden, waarop ik ook in de vorige paragraaf heb gewezen. Welke waarde deze adviezen ook mogen hebben, uit het feit dat het zin had deze te formuleren blijkt dat de onzekerheid inderdaad een feit is. (De genoemde adviezen worden door de NOVIB toegepast.)

Bij vergelijking van verschillende radio-uitzendingen (op verschillende tijdstippen in de jaren 1996, 1997 en 1998) viel het mij op, dat bij de commerciële omroepen bijna iedereen met *jij/je* wordt aangesproken, terwijl bij de publieke omroepen hoofdzakelijk de *u*-vorm gehandhaafd blijft. Bij het laatstgenoemde lijkt men er echter niet vanuit te gaan dat het gebruik van *u* afstand creëert, wat onder andere blijkt uit de persoonlijk gerichte vragen aan een gesprekspartner. Met andere woorden, ondanks de grote openheid in persoonlijke kwesties lijken de publieke omroepen de voorkeur te geven aan het gebruik van *u*. Wellicht is dat willekeurig of onwillekeurig een uiting van beleefdheid.

Ik denk dat deze functie van *u* voorlopig blijft bestaan, zoals in de vraag aan een persoon bij wie je een goede indruk wilt maken:

"Zou ik *u* wat mogen vragen?"

3.1.3. Regels en aanwijzingen voor het gebruik van *u* en *jij/je*

Een ander gevolg (dan onzekerheid) van de verschuiving van *u* naar *jij/je* is dat het niet goed mogelijk meer is regels te geven. Toch ben ik zoveel mogelijk taalkundige werken gaan raadplegen met de vraag, in welke gevallen moeten we volgens deze werken *u* en in welke gevallen moeten we *jij/je* zeggen?

Helaas moest ik daarvoor naar oudere werken, omdat in recente taalkundige literatuur (van de laatste 2 à 3 decennia van de 20ste eeuw) bijna niets over aanspreekvormen is te vinden. Ik denk bijvoorbeeld aan de leerboeken "*Tekst &*

Toespraak" (1992) en "*Vaardig communiceren*" (1987). Wel wordt in "*Correspondentie Nederlands*" (1988) vermeld dat de geadresseerde met *u* wordt aangeschreven, maar zonder toelichting of uitleg daarbij. Zelfs in de nieuwste druk van de "*Algemene Nederlandse Spraakkunst*" (1997, 239-241) wordt niet concreet duidelijk gemaakt wat de gebruikswaarden zijn van *u* en *jij/je*. Daarin staat onder andere: "Het gebruik van *je*- dan wel *u*-vormen hangt af van de verhouding die er bestaat tussen spreker en toegesprokene. De *je*- en *u*-vormen zijn complementair: voor sommige categorieën van toegesprokenen gebruikt men, mede afhankelijk van de omstandigheden, de eerste, voor andere de tweede. (...) Overigens zijn er alleen tendenties te noemen, die zeker niet het karakter van vaste regels hebben." Wel wordt duidelijk aangegeven dat het *u*-gebruik steeds meer is verdrongen door het *jij*- en *je*-gebruik.

Waarschijnlijk vinden de schrijvers van taalboeken en grammatica's de ontwikkelingen in de aanspreekvormen zo ingewikkeld dat ze er liever niet over spreken of alleen maar vage aanwijzingen geven. Of zouden zij het geven van regels voor *u* en *jij* niet van toepassing vinden voor deze tijd? Wel maken de meeste schrijvers op een impliciete wijze duidelijk dat hun voorkeur uitgaat naar *jij/je*, wat blijkt uit het tutoyeren van de lezer.

Daan (1978, 75) schrijft: "Voor het gebruik van aanspreekvormen kunnen alleen algemene regels gegeven worden voor maatschappelijk verkeer; de vele nuances die ontstaan door verschillende karakters en verhoudingen van de mensen die elkaar ontmoeten, zijn niet in regels te vangen." Deze woorden bevestigen de moeilijkheid in de beregeling van de aanspreekvormen.

Willen we meer over de regels voor de aanspreekvormen te weten komen, dan moeten we dus oudere grammatica's gadeslaan. Daarin wordt echter volstaan met het summier noemen van *u* als beleefdheidsvorm en *jij/je* als vertrouwelijkheidspronomen. Een voorbeeld daarvan is de "*Nederlandse grammatica*" (1982, 217) waarin Van den Toorn de volgende regels geeft: "*je, jij* dient voor vertrouwelijke aanspraak, *u* voor beleefde aanspraak." Hij schrijft echter ook dat hier wel eens van afgeweken wordt. Een ruimer beeld van het gebruik van *u* en *jij* vinden we in de "*Nederlandse spraakkunst*" van Rijpma, Schuringa en Van Bakel (21ste druk 1968, 154/5). Daarin staat: "De vormen *jij, je, jullie* en *jelui* gebruikt men in gemeenzame taal, bijvoorbeeld tegen familieleden, vrienden, goede bekenden en ook tegen minderen. *Jij* is steeds enkelvoud en klinkt gemeenzamer dan *je*. (...) *Jij* wordt ook opzettelijk gebruikt om minachting uit te drukken. (...) *U* is de beleefdheidsvorm gebezigd tegen ouderen, meerderen en vreemden. Soms wordt het opzettelijk gebruikt om iemand op een afstand te houden, dus om vertrouwelijkheid te voorkomen, of om verontwaardiging en spot tot uiting te brengen over wat men als aanmatiging voelt." Uit dit citaat blijkt dat de auteurs met meer aspecten dan vertrouwelijkheid en beleefdheid rekening houden.

Al in 1947 (67) noemt De Vooy de tegenwoordige toestand vrij ingewikkeld, vanwege de verschillende betekenissen die men aan het gebruik van *jij* en *u* geeft. Zo schrijft hij: "*U* veronderstelt een zekere afstand, soms eerbied, soms onbekendheid, soms vormelijkheid en deftigheid. Men gebruikt het dus als men zich richt tot gelijken in stand of tot meerderen. *Jij (je)* veronderstelt vertrouwelijkheid, zelfs intimiteit, maar daarnaast ook afdaling tot minderen in leeftijd of in stand, zelfs geringschatting en minachting. Veranderen de verhoudingen, dan wijzigt zich ook het gebruik."

Volgens Van Haeringen (1968, 472): "luisteren aanspreekvormen nauw, ook

voor de mensen die ze met gemak hanteren. *Jou* en *jij* zijn een tikje familiaarder dan *je*, ze geven het tutoyement een zwaarder accent."

Aanwijzingen voor het gebruik van *u* en *jij/je* vinden we in woordenboeken, en zoals verwacht vooral in het *WNT* (1984) waarin het *u*-gebruik in zeven punten wordt beschreven, waarvan ik alleen de hoofdzaken noem:

1. In briefstijl.
2. In de betrekkingen tusschen familieleden.
3. In verschillende sociaal bepaalde relaties, in de verhouding tusschen personen van verschillende rang of stand (die niet op vertrouwelijken voet staan met elkaar).
4. Bij het aanroepen van God, in gebeden.
5. Tot vrijwel onbekenden, tot vreemden, tot personen met wien men in een zakelijke relatie staat en tot ouderen.
6. Als de schrijver zich richt tot den lezer, tot den mensch in het alg., tot een bep. lezer, of tot bep. al dan niet gepersonifiëerde zaken.
7. In min of meer officieele toespraken, redevoeringen e.d.

De *j*-vorm is in het *WNT* onder andere als *je/jij* vermeld met de beschrijving: "In de relatie tussen personen, die op vertrouwelijken voet staan met elkaar, die intiem zijn, is thans *je/jij* steeds de aanspreekvorm." Maar er wordt, zoals ook in andere door mij geraadpleegde woordenboeken, ook een onderscheid tussen *je* en *jij* gemaakt, met aanwijzingen die erop neerkomen, dat *jij* een directe vorm is van *je*, en dat *je* ook een onbepaald voornaamwoord is.

Over het gebruik van *gij/ge* wordt vaak niet meer gezegd dan dat het in Nederland in plechtige taal en in het dialect voorkomt, en dat het in Vlaanderen een algemene aanspreekvorm is. In de volgende paragraaf besteed ik aandacht aan het gebruik van de aanspreekvormen in België.

De bovengenoemde gegevens zijn bedoeld om te laten zien wat er zoal aan regelgeving te vinden is. Hoewel daarbij gewezen wordt op de verschillen tussen *u* en *jij*, ben ik de begrippen status en solidariteit niet tegengekomen. Dat komt doordat deze begrippen pas na de introductie daarvan door Brown en Gilman (1960) in taalkundige en socio-linguïstische studies zijn opgenomen.

Zou er een keer een nieuwe beregeling van de aanspreekvormen komen? Men zou daarvoor geïnspireerd kunnen raken door zinnen als: "Politie mag de burger niet zomaar tutoyeren." (De Gelderlander, 29 mei 1999), en door boekjes als "Etiquette" (2000) van Inez van Eijk. Wel moet het dan weer gaan om regels die gebaseerd worden op geobserveerd taalgebruik. Voor de duidelijkheid zou men hierbij met de begrippen status- en solidariteitsdimensie (anders gezegd: de verticale en de horizontale lijn) kunnen werken. De hierboven gegeven beschrijvingen zouden aan duidelijkheid gewonnen hebben wanneer deze begrippen ook daarbij gehanteerd waren.

3.2. Aanspreekvormen in Vlaanderen

Nog voor het einde van de negentiende eeuw werd het Nederlands in Vlaanderen erkend als officiële taal. Dat was mede dankzij de Vlaamse Beweging die zich verzette tegen Franse invloeden. Voor de aanspreekvormen betekende dat de officiële invoering van het al algemeen gebruikte *gij/ge*, later ook onder Nederlandse invloed van *u* als subject en van *jij/je*. Maar in tegenstelling tot Nederlanders gebruiken Vlamingen nog steeds hoofdzakelijk *gij/ge*: als gemeenzame en beleefde subjectsvorm in zowel enkelvoud als meervoud. Verschillen in status en solidariteit spelen dus geen rol.

Goossens (1970, 67) stelt dat men in West-Vlaanderen naast het algemeen-Vlaamse *gij* ook *jij* kent, hoewel hij daaraan toevoegt dat een goede beschrijving van het gebruik van de j-vormen ontbreekt. Hij trekt dan ook de conclusie dat *gij/ge* bijna alleenheersend is. Over het gebruik van *u* als subject schrijft Goossens (1970, 67): "sommige ontwikkelden kunnen ook wel min of meer correct de U-vorm hanteren." In vergelijking met Nederland werd in België de u-vorm veel later in de nominatief gebruikt. Zo wordt nog eind negentiende eeuw in de "*Kleine Nederduitsche Spraakkunst voor Vlamingen*" (1886) door De Bo vermeld dat alleen in de 2de, 3de en 4de naamval een u-vorm wordt gebruikt: *uws/uwer*, *u* en *u*. Waarschijnlijk is het gebruik van *u* als subject pas in de loop van de twintigste eeuw onder Nederlandse invloed opgekomen.

Ter illustratie van de overheersing van *gij/ge* en *u* (als objectsvorm), citeer ik enkele zinnen uit de Vlaamse literatuur. Uit het verhaal '*De droom*' (1948) van Karel van de Woestijne:

“Herinnert ***gij u*** soms niet een zekere van Compernelle ?”

Uit de roman "*De Geruchten*" (1996) van Hugo Claus:

"***Gij*** zijt veel te jong" (p.71)

zegt een postbode tegen een dertienjarig meisje dat een sigaret van hem wil hebben; en:

"***Ge*** komt en ***ge*** gaat en ***ge*** vlucht." (p.97),

zegt de moeder tegen haar zoon.

Het gebruik van *gij/ge* en de combinatie met *u* wordt in Nederland ouderwets gevonden. Toch hoor je ook in het Zuiden van Nederland, onder invloed van het dialect (zie 3.3), wel eens het gebruik van een g-vorm in een gesprek tussen oudere Brabanders, die dan ook de bijpassende enclitische vorm toepassen. Bijvoorbeeld:

"goad-***e***" (gaat *gij*) of met nadruk "goade-***gai***?"

Wanneer Vlamingen het Nederlandse systeem hanteren, zien we dat ze verschillende vormen in één zin gebruiken. Met andere woorden, in Vlaanderen komt het voor dat men Nederlandse en Vlaamse aanspreekvormen door elkaar gebruikt. Bijvoorbeeld in:

"*Je* hoort het wel als ik *u* heb gezien."

Bron: Beeken, 1996, 6.

In plaats van *je* of *jou* is in deze zin nog *u* gebruikt; waarschijnlijk omdat men nog niet goed gewend is aan het gebruik van de j-vormen. De in Nederland wonende Vlamingen gebruiken hoofdzakelijk de j-vormen, behalve bij uiting van gevoelens waarin de g-vorm weer boven komt. Dat blijkt uit een onderzoek van Klootwijk, Treffers & Appel (1985), waarin het taalgebruik van veertien Belgen in Nederland in verschillende situaties is geobserveerd. Andersom passen Nederlanders zich ook aan Vlamingen aan. Bijvoorbeeld Heeroma (1961, 71) in zijn toespraak '*Noord en Zuid*' waarin hij zegt:

"Hoe zuidelijk wij, noordelingen, ons kunnen uitdrukken, blijkt wel waarde Leenen, uit de aanspreekvormen, waarmee ik *U* in deze feestelijke oratie tegemoet treed. (...) '*Gij*' moge dan niet de natuurlijke aanspreekvorm voor mij zijn, het is wel de bij uitstek cultureelste."

Heeroma vraagt zich af, of de noordelingen ooit de zuidelijke g-vormen zullen willen missen.

Het is overigens mogelijk dat de Vlamingen de j-vormen te Hollands vinden en dat zij de oorspronkelijke g-vormen willen handhaven met als doel de Vlaamse identiteit te behouden.

De Vlaamse ontwikkelingen spelen in dit onderzoek verder geen rol.

3.3. Dialectische of regionale aanspreekvormen

Omdat in Nederland ook dialectische en regionale aanspreekvormen worden gebruikt, besteed ik daar ook enige aandacht aan. Ik beperk mij echter tot de grote lijnen, omdat mijn onderzoek vooral gericht is op de standaardtaalpronomina.

Ofschoon de meeste mensen denken dat de dialecten hun langste tijd gehad hebben, zien we een toegenomen waardering van het dialectgebruik, waaronder het gebruik van de dialectische aanspreekvormen. Dat blijkt uit de populariteit van personen en groepen die in het dialect optreden (voorbeelden van popgroepen zijn *Normaal* in de Achterhoek, *Skik* in Drente en *Rowwen Hèze* in Limburg), en uit het toegenomen aantal verenigingen voor het behoud van het plaatselijke dialect. Er wordt zelfs gesproken over "streektaalpolitiek en streektaallobby". (Burger, 1997, 103)

Ik ga er vanuit dat op de meeste dialectsprekers het begrip 'diglossie' van toepassing is: men kent naast het standaard-Nederlands een dialect welke beide taalvariëteiten

afhankelijk van het spreekdomein gebruikt worden.

Dialectische of regionale aanspreekvormen zijn *ie* en (*j*)*oe* in het oosten van het land en *doe*, *dich*, *geer* en *uch* in Limburg. De vorm *ie* heeft zich volgens Verdenius (1926, 28): "In de enklitische verbinding van verbaalvorm + *ghi* ontwikkeld. 'Ie' is uit de enklitische losgemaakt en in andere posities in gebruik gekomen." *Ie* en *oe* staan etymologisch op één lijn met *gij* en *u*. Kloeke (1920, 249 e.v.) wijst op een aaneengesloten *ie-oe*-gebied in de oostelijke provincies, waarbij hij vermeldt: "De pronomina blijken bij uitstek tot die woorden te behoren, die er een eigen verbreidingsgebied op na houden, onafhankelijk van de groep, waarmede zij volgens neogrammatistische berekening eenzelfde klankontwikkeling zouden moeten delen." *Ie* en *oe* kunnen in alle situaties en in zowel enkelvoud als meervoud worden gebruikt. In deze aanspreekvormen bestaat dus geen onderscheid tussen beleefdheid en vertrouwelijkheid. Verschillen in status en solidariteit spelen dus geen rol. Toch kent men nog wel hier en daar het enkelvoud *doe* en *die* (Hermkens 1973, 61; vgl. Middelnederlands *du* en *di*), maar volgens Nuijens (1962, 204): "verliest het gebruik van deze vormen zijn zin". Hol (1953, 78) stelt overigens dat in het westelijk deel van Gelderland de uitspraak van het pronomen *ie* 'ie-j' is. In het zuidelijk deel van Oost-Drente komt volgens Kloeke (1920, 253) eveneens de *ie-j*-klank voor.

In het zuidoosten, met name in Limburg, treffen we vooral de aanspreekvormen *doe*, *dich* en *geer*, *uch* aan: *doe* en *dich* voor de vertrouwelijke omgang in het enkelvoud; *geer* en *uch* voor beleefdheid enkelvoud en in het meervoud. Status en solidariteit spelen hier wél een rol. Terwijl *geer* en *uch* etymologisch en wat het gebruik betreft op één lijn staan met *gij* en *u*, staan *doe* en *dich* op één lijn met het Middelnederlandse *du* en *di*.

In de Brabantse dialecten wordt *gij/ge* met als objectsvorm *oe* gebruikt, zoals in de vragen:

"Weet *gij* hoe dat moet?"

"Wil *gij* nog wat hebben?",

die wel eens aan mij worden gesteld door aangetrouwde familieleden in Brabant.

Een voorbeeld uit een brabantse woordenboek (Swanenberg, 1987, 225) is:

"ik zeg *oe* dè't zoo is".

Wil men deze vorm echter benadrukken dan zegt men: *aow*:

"èn ik zeg *aow* dè't zoo is en niej anders!".

Evenals de aanspreekvorm *ie* in het noordoosten kan *gij* altijd en tegen iedereen gebruikt worden. Volgens Hol (1953, 77)) wordt in het westen van Brabant *gij* door velen als *ga.i* uitgesproken, in het oosten als *gij.j*, en in het noorden als *ge.i*, *ge* en *ga.i*.

Soms lijken dialectische of regionale aanspreekvormen een tussenpositie in te nemen

als men twijfelt aan *u* of *jij*. Een voorbeeld daarvan zou de pastoor uit Aarle-Rixtel (bij Helmond) kunnen zijn die zijn parochianen met *gij* en *ge* aanspreekt. Maar het is ook mogelijk dat hij de traditie van het *gij*-gebruik handhaaft.

Of de behoefte aan een tussenvorm blijft bestaan, is de vraag, omdat het gebruik van *je* in steeds meer situaties wordt geaccepteerd.

In de provincie Zeeland kent men als dialectische of regionale aanspreekvormen *jie* en *joe* maar ook *je*. "Al naar gelang de nadruk wordt *jie*, *joe* of *je* gebruikt.", aldus De Vin (1958, 38). Voorbeelden uit zijn dissertatie (1958) zijn:

"*jie bimmen der eane!*" (jij bent me er een!)

"*je mach nohhes komme*" (je mag nog eens komen)

"*da sak joe noh wäles vertääle*" (dat zal ik jou nog wel eens vertellen,)

"*ksa je der wa briene*" (ik zal je er wel brengen.)

De subjects- en objectsvorm in de tweede persoon meervoud is *julder* met nadruk en *je* zonder nadruk. Evenals in het Brabants spelen in het Zeeuws status en solidariteit geen rol.

In Noord- en Zuid-Holland lijken alleen de standaardpronomina - *jij/je*, *jullie* en *u* - gebruikt te worden. Dat blijkt bijvoorbeeld uit Paardekooper (1969) en uit andere studies over aanspreekvormen.

In Friesland kent men de eigen standaardpronomina *do* en *jo(o)*, die als subject en als object worden gebruikt. *Do* is de vertrouwde aanspreking van één persoon; *jo(o)* de beleefde aanspreking van één persoon. "Daarentegen kent de aanspreking van meer personen blijkbaar de onderscheiding beleefd/vertrouwelijk niet, en doet *jimme* voor allebei dienst.", schrijft Paardekooper (1969, 447), met een verwijzing naar Sytstra en Hof (1925, 106).

Ondanks de toegenomen belangstelling voor dialecten zijn er steeds minder mensen die een dialect spreken en beheersen, hoewel men de dialectische aanspreekvormen vaak nog wel kent. "Het verdringen van dialecten door het Algemeen Nederlands is gedeeltelijk een spontaan, gedeeltelijk een bewust in de hand gewerkt proces. Onderwijs, radio en televisie, boeken en kranten, de omgang met ABN-sprekenden; al deze factoren bevorderen de verbreiding van elementen van het Algemeen Nederlands. Gerichte en onbedoelde invloeden zijn daarbij meestal moeilijk te onderscheiden.", schrijft Goudsblom (1988, 15).

Ik denk dat ook de dialectische aanspreekvormen langzamerhand zullen verdwijnen, ten gunste van vooral *je* en *jij*. Of zouden zij door hun affectieve waarde

en de opwaardering van het dialect nog lang behouden kunnen blijven? In het volgende hoofdstuk (4), over de enquête, waarin ook naar dialectische aanspreekvormen is geïnformeerd, zullen we zien in hoeverre de jonge generatie daaraan bijdraagt.

3.4. Aanspreekvormen in interviews

In deze paragraaf bespreek ik de resultaten van mijn vergelijkend onderzoek naar het gebruik van *u* en *jij/je* in interviews. Daarbij gaat het niet om veranderingen, maar om een registratie van tegen wie (welke groepen) *u* en *jij/je* in de media van vooral het laatste decennium van de twintigste eeuw wordt gezegd. Zo'n registratie, in combinatie met de geconstateerde veranderingen, leek mij zinvol om een systeem te kunnen ontdekken. Hiervoor had ik tientallen formele interviews in landelijke dag- en weekbladen verzameld zonder selectie vooraf om later te kunnen nagaan of er een indeling mogelijk was. Na de vraag tegen wie *jij/je* en tegen wie *u* gezegd wordt, beantwoord ik in paragraaf 3.4.2. de vraag, wanneer en hoe aanspreekvormen in interviews worden vermeden. De antwoorden worden voorzien van voorbeelden, mijn analyses en mogelijke verklaringen.

3.4.1. Jij/je of u in interviews

Uit de vergelijkingen van de interviews blijkt dat afhankelijk van de geïnterviewde persoon en de journalist *jij/je* of *u* gezegd wordt. Beiden voelen waarschijnlijk aan welke vorm gebruikt moet worden, hoewel ook hierin onzekerheid bestaat, wat vooral blijkt uit de door mij geobserveerde interviews waarin een afspraak werd gemaakt of men *u* of *jij/je* tegen elkaar zegt. In ieder geval is duidelijk geworden dat er gedifferentieerd wordt.

Journalisten zeggen *u* tegen personen met een hoge status en tegen ouderen. Bijvoorbeeld tegen politici, topmanagers uit het bedrijfsleven en oudere schrijvers. Ter illustratie citeer ik enkele zinnen uit die interviews:

"Loopt *u* aan de leiband van de vakbondsvleugel?"
vraagt Leonard Ornstein aan minister Ad Melkert. (*Vrij Nederland* 19-10-1996)

"Als *u* terugkijkt op uw loopbaan stelt *u* vast dat *u* ..."
zegt Aukje Holtrop tegen oud-politicus en schrijver Jan Terlouw. (*Vrij Nederland* 7-12-1996)

"Waar bent *u* het liefst mee bezig?"

vraagt Henk Steenhuis aan de schrijver Marcel Möring. (*HP/De Tijd* 21-3-1997)

Hier kunnen we het gebruik van *u* vooral opvatten als [+status], wat verklaarbaar is uit de nog bestaande gewoonte iemand die boven je staat met *u* aan te spreken.

Ook in rechtszaken zien we het gebruik van *u*:

"Heeft *u* nu alles gezegd wat *u* wilde zeggen?"

vraagt een rechter aan de verdachte. (*De Gelderlander* 11-3-1998)

In dit voorbeeld dient *u* vooral als distantiepronomen, waarbij sprake is van [-solidariteit].

Mensen met een hoge status en tegenover wie men afstand wil bewaren, worden dus nog hoofdzakelijk met *u* aangesproken. Daartegenover staan vrouwen, jonge personen en collega's tegen wie het jij/je-gebruik al gewoon lijkt te zijn. Er lijkt dus een systeem in het gebruik van aanspreekvormen in interviews te bestaan, waarbij dit systeem hoofdzakelijk berust op status en solidariteit.

Voorals vrouwen elkaar kennen, zien we vaak jij/je ten opzichte van elkaar, waarbij ook vaak een gevoel van solidariteit wordt uitgedrukt. Bijvoorbeeld:

"**Jij** begon een kruistocht tegen het kooivechten."

zegt Bibeb tegen staatssecretaris Erica Terpstra. (*Vrij Nederland* 16-9-1995);

"Op het oog beweeg **jij** je inderdaad moeiteloos in het openbaar."

zegt Elisabeth Lockhorn tegen de schrijfster Nelleke Noordervliet. (*Opzij* mei 1997).

Ten opzichte van jonge personen lijken journalisten zich aan te passen aan meer jij/je-gebruik door jongeren. Bijvoorbeeld:

"Zou **jij** ook een carrière in het buitenland ambiëren?"

vraagt Arnauld Hackmann aan de jonge acteur Danny de Munk. (*Zondagskrant Nijmegen*, 4 mei 1997).

Bij de groep collega's ligt ook de formule [+solidariteit] het meest voor de hand. Bijvoorbeeld:

"Had **je** een gevoel van nederlaag?"

vraagt oud-hoofdredacteur Joop van Tijn aan oud-hoofdredacteur van '*Het Parool*' Sytze van der Zee. (*Vrij Nederland* 30-11-1996).

Verder zien we in nieuws-uitzendingen dat journalisten elkaar tutoyeren. Hier berust het jij/je-gebruik op solidariteit met gelijkwaardigheid.

Een algemene indruk van mij is dat er aan het einde van de twintigste eeuw in

interviews gemakkelijker *jij/je* gezegd wordt dan decennia geleden. Zo is mij opgevallen dat tegen prinses Irene en de kroonprins Willem-Alexander een *j*-vorm wordt gebruikt. In een interview met Irene zegt en vraagt Bibeb namelijk:

"**Jij** moest er niets van hebben." en
 "Ben **je** tegen het plukken van bloemen?"
 (Vrij *Nederland* 28-10-1995).

In het artikel 'Kroonprins doet aidskinderen smelten' van Frans Lindenkamp (in *De Gelderlander* 14-3-1998) staat de zin: "Op een gegeven moment betrapte ik me er op, dat ik de prins met *jou* bleef aanspreken." Dat zegt de Brabantse broeder Anton van Noije in Sao Paulo.

Zoals ik ook al eerder (par.3.1.2) heb opgemerkt, komt het in interviews op de radio en televisie wel eens voor dat tegen eenzelfde persoon zowel *u* als *jij/je* wordt gezegd. Gesprekspartners zijn dus niet altijd consequent in het gebruik van *u* of *jij/je*. Meestal gaat dat samen met een wisseling van zakelijke en persoonlijke factoren. De vragen worden dan met *u* gesteld, terwijl in de gesprekken die daarop volgen ook *jij* of *je* gezegd wordt. Meestal gaat dat gepaard met de wisseling in formeel en informeel taalgebruik. Bij het laatste zien we vaak wat meer spontaniteit, waardoor gemakkelijker *jij/je* gezegd wordt.

3.4.2. Vermijding van aanspreekvormen in interviews

Niet vaak maar soms toch wel kreeg ik de indruk (bewijzen kan ik het niet) dat sommige journalisten aanspreekvormen weten te vermijden; blijkbaar als ze er niet zeker van zijn of ze *u* of *jij/je* moeten zeggen. In plaats van vermijding kan er ook sprake zijn van een distantiestrategie, maar ook dat is moeilijk te bewijzen. In ieder geval worden de vragen zodanig geformuleerd dat een aanspreekvorm vermeden kan worden.

Meestal wordt er dan gekozen voor een zelfstandig naamwoord als onderwerp van de vraagzin. Bijvoorbeeld in de vraag van Jan Tromp aan André Spoor (oud-hoofdredacteur van *NRC Handelsblad*):

"Is die arrogantie uit te bannen?"
 (*de Volkskrant* 5-10-1996).

Tromp had ook kunnen vragen: Denkt *u* dat die arrogantie is uit te bannen? Een ander voorbeeld is de vraag van Gerard van Westerloo aan de schrijver en criticus Martin Ros:

"Zo ook, vraag ik, de collaborateurs, de jakhalzen van het Derde Rijk?"
 (Vrij *Nederland* 11-11-1995)

In plaats van "Denk *je* of denkt *u* ook aan de collaborateurs ... ?" luidt Van Westerloo zijn vraag dus in met: "Zo ook, vraag *ik ...?*"

In interviews op de radio en televisie horen we wel eens:

"Is die vraag duidelijk?" en
"Wat zou er dan kunnen gebeuren?"

Volgens Daan (1985, 20) is het vermijden van aanspreekvormen geen prettige manier van spreken: "omdat het gesprek iets gedwongens krijgt. Je kunt veel beter aanspreken met *u* en je zo nu en dan, zogenaamd, vergissen en *je* zeggen; weer afhankelijk van de gesprekspartner, kun je daar mee doorgaan zonder iets te zeggen, of even vluchtig opmerken, b.v.: zullen we maar doorgaan met *je*?"

Ik denk dat dit advies een uitkomst zou kunnen zijn voor alle twijfelaars.

3.5. Aanspreekvormen in reclameteksten

Ik ga er vanuit dat, evenals interviews, reclameteksten een realistisch beeld van het gebruik van *u* en *jij/je* geven. Daarbij gaat het om het laatste decennium van de twintigste eeuw.

Een probleem bij reclameteksten is de grote hoeveelheid, zodat ik vooraf moest selecteren. Ik beperkte me tot personeelsadvertenties die ik naar niveau heb ingedeeld in laag, midden en hoog. Naast personeelsadvertenties heb ik reclameteksten voor voornamelijk vrouwen, mannen en jongeren geselecteerd. Verder heb ik aandacht geschonken aan advertenties voor alle Nederlanders, zoals van supermarkten, woonboulevards en organisaties als SIRE en NOVIB.

Ik had gehoopt gebruik te kunnen maken van andere studies over reclameteksten, zoals van Simons (1965) en Mazeland (1996). Maar daarin wordt niets over het gebruik van aanspreekvormen gezegd.

De vraag die ik in paragraaf 3.5.1. beantwoord is, welke groepen worden meestal met *u* en welke groepen meestal met *jij/je* aangesproken. In paragraaf 3.5.2 besteed ik aandacht aan de combinatie van *jij/je* en *u*, en in paragraaf 3.5.3 laat ik zien hoe aanspreekvormen in reclameteksten worden vermeden. Daarbij geef ik mogelijke verklaringen en eigen interpretaties. De keuze van de voorbeelden is gebaseerd op opvallend *u*- of *jij/je*-gebruik.

3.5.1. U of jij/je in reclameteksten

In personeelsadvertenties is het opmerkelijk dat mensen met een hoge status met *u* worden aangesproken. Bijvoorbeeld kandidaten voor directeur, beleidsmedewerker, examenontwikkelaar, docent in het hoger onderwijs, en specialist in het ziekenhuis. Uit de vele voorbeelden koos ik:

"*U* maakt deel uit van een team."

Advertentie voor docent Informatica op Hogeschool West-Brabant, in "*de Volkskrant*", 31-5-1997

Andere groepen die meestal met *u* worden aangesproken zijn belangstellenden voor een deeltijd post-doctorale of HBO-opleiding; belangstellenden voor dure hifi-apparatuur; mannen die geïnteresseerd zijn in dure automerken en in cosmetica voor henzelf. Voorbeelden daarvan zijn:

"Voor meer informatie kunt *u* onze brochures opvragen. Wij zenden *u* die graag toe."

Advertentie van Hogeschool van Utrecht, in "*NRC Handelsblad*", 14-3-1998

"Verheug *u* alvast op de praktijk."

Het Loewe programma, verschillende jaargangen, hier uit 2001

"Als *u uw* oog op(...) haast *u* dan naar de Chrysler dealer."

Uit advertentie in "*de Volkskrant*", 5-10-1996

In advertenties voor alle Nederlanders lijken vooral verzekeringsmaatschappijen en uitgevers van bijvoorbeeld dagbladen voor de *u*-vorm te kiezen. Bijvoorbeeld:

"*Uw* verzekeringsadviseur staat *u* graag te woord."

Advertentie van '*Zwitser Leven*' in "*de Volkskrant*", 5-10-1996

"Gaat *u* verhuizen?"

Advertentie van "*NRC Handelsblad*", in dit blad van 11-4-1998

Mijn interpretatie is dat hierin het *u*-gebruik een zowel zakelijke als beleefde functie heeft.

Mogelijke verklaringen voor het *u*-gebruik bij het bovengenoemde zijn:

- het zich willen houden aan de traditie van het *u*-gebruik;
- de gedachte dat de doelgroep gesteld is op *u* als beleefdheidsvorm;
- rekening houden met oudere belangstellenden;
- het benadrukken van de zakelijkheid van de advertentie.

Uit deze punten blijkt dat het *u*-gebruik verschillende functies heeft: beleefdheid, respect en distantie. Dat is een bevestiging van de resultaten van mijn literatuuronderzoek.

Tegenover het u-gebruik in de bovengenoemde reclameteksten staan veel advertenties waarin de lezer met *jij/je* wordt aangesproken. Meestal gaat het dan om de volgende doelgroepen: vrouwen die geïnteresseerd zijn in cosmetica, body- en hairstyling, en in vrouwenbladen; jongeren die belangstelling hebben voor bepaalde opleidingen, muziek- en dansprogramma's, avontuurreizen, en voor banen waarbij een opleiding mogelijk is; en belangstellenden voor IKEA-goederen. Uit de vele honderden voorbeelden heb ik de volgende gekozen:

"**Je** goed voelen. (..) Wij nodigen **je** alvast uit voor..."
Folder *bodystyling*, juni 1999 en andere jaargangen

"Kies **je** voor een opleiding tot creatief therapeut (...)
Wil **je** starten in september?"
Advertentie van Hogeschool Limburg, in "*de Volkskrant*", 7-6-1997

"**Jij** bepaalt waar, wanneer en in welk tempo **je** studeert."
LOI-Magazine, januari 1994 en andere jaargangen

"Als **je** van dans houdt, kom **je** naar Nationaal Ballet"
Uit: "*HP*" 2-4-1988

"Kom **je** binnen bij de bank, dan start **je** met een opleiding."
Vacature voor juristen van de ABN AMRO, in "*de Volkskrant*", 7 juni 1997

"Aanvullende opleidingen vormen een onderdeel (...).
Wil **jij** deel uitmaken van een enthousiast ontwikkelteam?"
Advertentie voor systeemontwikkelaars van de CENS Software Groep in "*de Volkskrant*", 14-6-1997

"**Je** volgt deze eenvoudige regel(...)"
IKEA catalogus, verschillende jaargangen, hier 2001

Waarschijnlijk door de minder gevoeligheid voor status bij de jonge generatie en door het zich aanpassen aan deze generatie, die zelf steeds meer *jij/je* is gaan zeggen, wordt deze generatie veel meer met *jij/je* aangesproken dan de midden- en oude generatie. Ik denk dat de aanpassing aan jongeren evenveel gewicht heeft gekregen als de solidariteit. Het laatste is meer zichtbaar ten opzichte van groepen vrouwen die in het algemeen bekend staan als minder gevoelig voor status of meer waarde hechtend aan solidariteit dan mannen.

Verder is het opvallend dat als men een groot algemeen publiek wil bereiken, ook *jij/je* gebruikt wordt. Voorbeelden hiervan zijn:

"Ben **jij** sterker dan drank?"
Alcoholvoorlichtings-campagne, 1998/99

"De maatschappij, dat ben *jij!*"
SIRE, in de "*De Gelderlander*", 13-3-1998

En in advertenties voor donoren van de "*Hersenstichting Nederland*", zoals:

"*Je* hersenen ... dat ben *je* zelf!"
"*De Gelderlander*", 11-3-1998

Een bijkomstige opvallendheid bij die advertenties is, dat die vaak aantrekkelijk worden gemaakt met een foto, weinig tekst en met kleuren. Zo zag ik een pagina-grote advertentie van '*Heineken Brouwerijen*' in "*de Volkskrant*" van 31 december 1996, met als enige tekst:

"Ik kan heus nog wel rijden", en daaronder:
"Neem *je* verantwoordelijkheid."

Mogelijke oorzaken van of redenen en argumenten voor het gebruik van *jij/je* zouden kunnen zijn:

- het doel om vooral jongeren en een zo groot mogelijk publiek te bereiken;
- het zich willen aanpassen aan het alledaagse taalgebruik;
- steeds meer ruimte voor *jij/je*, zoals uit paragraaf 3.1 is gebleken;
- zo min mogelijk afstand scheppen door zo persoonlijk mogelijk te doen;
- het opwekken van betrokkenheid, waardoor de lezer zich voelt aangesproken.

Mijn verwachting dat in gemoedelijke reclameteksten de lezer wordt aangesproken met *jij/je*, komt niet helemaal uit, omdat in dat soort teksten toch wel eens de *u*-vorm wordt gebruikt. Bijvoorbeeld in de zin:

"Dus willen we graag met *u* samenwerken."
Advertentie van de *Rabobank* in "*NRC Handelsblad*", 24-3-1998

De conclusies die uit het *u*- en *jij/je*-gebruik in reclameteksten getrokken kunnen worden zijn: dat er in het einde van de twintigste eeuw een onderscheid gemaakt wordt tussen groepen personen en dat status en solidariteit in dat onderscheid belangrijke rollen spelen; en dat ten opzichte van de meeste groepen, vooral als die vrouwen en jongeren betreffen, het *jij/je*-gebruik behoorlijk is doorgedrongen. Deze conclusies komen overeen met de onderzoeksresultaten van het gebruik van *u* of *jij/je* in interviews.

3.5.2. Combinatie van *jij/je* en *u* in reclameteksten

Veel meer dan in interviews, en zelfs in toenemende mate, zien we in reclameteksten een combinatie van *u*- en *j*-vormen. Daarbij is het opvallend dat *jij/je* hoofdzakelijk in trefzinnen of slogans wordt gebruikt, terwijl *u* de functie heeft van de directe en beleefde aanspreekvorm. Meestal heeft *je* de functie van een onbepaald voornaamwoord, maar zoals bekend (zie hoofdstuk 1) heb ik dat buiten beschouwing gelaten.

Opmerkelijk is dat de genoemde combinatie vooral voor komt in advertenties van spaar- en hypotheekbanken, en van woonboulevards.

Voorbeelden van *u* en *jij/je* in één reclametekst zijn:

"Een hypotheek waarmee *je* aan *je* toekomst bouwt."

als opvallende openingszin, en daaronder:

"En toch wilt *u* niet dat *uw* hypotheek *uw* leven gaat bepalen."

Advertentie van 'Nationale Nederlanden' in "Vrij Nederland", 14-10-1995

"Waar doe *je* het van?", en in de tekst daaronder:

"*U* spreekt van tevoren een looptijd af."

Advertentie van *ABC Spaarplan*, in "De Gelderlander", 26-5-1998

"*Je* meubelt er gewoon beter." en

"Wij nodigen *u* van harte uit.", en

"Onze medewerkers zullen *u* graag adviseren."

Folder van *Tilders Meubelen*, verschillende jaargangen, hier 2001

Soms komt het voor dat twee zinnen alleen verschillen in aanspreekvormen. Bijvoorbeeld in het "OTAK-reclameblad" (nr.4-1998) waarin op de linkerzijde

"OTAK vindt *u*" en op de rechterzijde:

"OTAK vind *je*"

Mogelijke verklaringen voor de combinatie van *u* en *jij/je* in reclameteksten zijn:

- onzekerheid over het juiste gebruik van *u* en *jij/je*;
- het bewust gebruik maken van verschillende functies: *je* in plaats van *jij* en *jou(w)*, zodat niemand zich hoeft te storen aan het tutoyeren, en *u* als beleefdheidsvorm
- het bereiken van een zo groot mogelijk publiek dat niet wordt afgeschrikt door alleen de aanspreekvorm *u*.

3.5.3. Vermijding van aanspreekvormen in reclameteksten

Evenals in sommige interviews zien we in sommige advertenties (is althans mijn indruk) een vermijding van aanspreekvormen. Dat wil zeggen dat in plaats van *jij/je* of *u* een zelfstandig naamwoord of een pronomen van de eerste persoon wordt gebruikt. Daarnaast zien we advertenties in telegramstijl en in een gebiedende wijs. Van elk van die mogelijkheden geef ik een voorbeeld:

1. de advertentie voor wetenschappelijke medewerkers aan de Rijksuniversiteit Leiden, waarin in plaats van *u* of *jij/je* een *naamwoord van de derde persoon* wordt gebruikt, zoals in de zin:

"De **promovendus** krijgt een onderwijsprogramma aangeboden."
Uit: "de Volkskrant", 15-2-1997

2. een advertentie van Amnesty International, waarin het *pronomen van de eerste persoon* meervoud wordt gebruikt:

"Omdat **wij** zo stijfhoofdig zijn."
Uit: "de Volkskrant", 5-10-1996)

Er had ook kunnen staan: "Omdat **u** of **jij/je** zo stijfhoofdig bent." of: "Omdat **jullie** zo stijfhoofdig zijn." Dit *wij* zou echter ook een inkluderend *wij* kunnen zijn.

3. een advertentie die in *telegramstijl* is opgesteld, voor een arts-onderzoeker in het Academisch Ziekenhuis Nijmegen; in de linkerkolom staan woorden als

"functie-inhoud, salaris en inlichtingen",
terwijl in de rechterkolom in enkele woorden belangrijke gegevens staan vermeld, zoals:

"verzamelen en beheren van ..."
"KU-Nieuws", Nijmegen, september 1997

4. kleine advertenties voor vakantiebestemmingen, waarin de *gebiedende wijs* wordt gebruikt:

"**Kijk** voor meer aanbiedingen ..."
'Interline Holidays SGR', in "NRC Handelsblad", 10-1-1998

Ook lijkt er van een vermijding van *u* of *jij/je* sprake te zijn in ingezonden mededelingen, zoals in oproepen aan aandeelhouders voor het bijwonen van een vergadering. Bijvoorbeeld:

"**Aandeelhouders** worden uitgenodigd."

in mededelingen van onder andere de *Postbank*
 Uit: "NRC Handelsblad", 12-3-1998

Verder viel het mij op, dat er geen aanspreekvorm wordt gebruikt in advertenties waarin mensen die aanwijzingen kunnen geven over een bepaald misdrijf, worden opgeroepen te reageren tegen een eventuele hoge beloning. Bijvoorbeeld van *Advies Bureau Schade BV* (*De Gelderlander*, 17-5-1999), waaruit:

"Hoge beloning voor aanwijzingen die leiden tot de oplossing van ...
 Inlichtingen bij ... vragen naar ..."

In die advertentie staat dus niet iets als: *U* kunt vragen naar ...

Waarschijnlijk wordt vermindering van aanspreekvormen vaak veroorzaakt door de moeilijkheid een juiste keuze te maken ten opzichte van bepaalde doelgroepen. Dat zien we bijvoorbeeld in advertenties voor wetenschappelijke medewerkers van wie men niet lijkt te weten welke aanspreekvorm zij op prijs stellen. Waarschijnlijk ligt het probleem ook bij de inschatting van de leeftijd van de doelgroep. Of zou men de bedoeling hebben dat niemand zich aangesproken hoeft te voelen, zoals in een advertentie van *Advies Bureau Schade BV*? Andere verklaringen voor de vermindering van *u* of *jij/je* liggen dicht bij die van de combinatie *jij/je* en *u*, omdat daarin ook zo min mogelijk risico wordt genomen.

Over het algemeen komt de meervoudsvorm *jullie* niet of nauwelijks in reclame-teksten voor. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat de lezer zich dan minder persoonlijk aangesproken voelt. Bij het gebruik van *u* denkt de lezer waarschijnlijk meer aan het enkelvoud dan aan het meervoud.

Samenvatting

De belangrijkste verandering in de twintigste eeuw bestaat uit de verschuiving van *u* naar *jij/je*. Dat is waarschijnlijk samengegaan met de maatschappelijke veranderingen als grotere inspraakmogelijkheden in allerlei sectoren. Dat betekent dat het begrip solidariteit meer van toepassing is geworden en dat het begrip status (met het gebruik) van macht verminderde. De veranderde relatie ouders – kinderen is hier een duidelijk voorbeeld van.

Gevolgen van de verandering van aanspreekvormen zijn onzekerheid en het niet meer kunnen geven van regels. De onzekerheid blijkt uit de wisseling van *u* en *jij/je* in één gesprek, wat vooral waarneembaar is in het grote middengebied. En geen

regels blijkt uit het niet noemen daarvan in taalkundige werken uit de laatste drie decennia. We moeten dus gebruik maken van oude grammatica's om iets over regels te weten te komen. Maar in de meeste gevallen wordt daarin volstaan met het noemen van *u* als beleefdheidsvorm en *jij/je* als vertrouwelijkheidspronomen, en de begrippen status en solidariteit worden daarin nog niet genoemd. Waarschijnlijk zijn de aanspreekvormen zodanig in beweging en zijn de meningen over het gebruik van *u* en *jij/je* zo verschillend, dat het nu nog onmogelijk is daarover duidelijke regels op te stellen.

Toch lijkt er een systeem in het gebruik van *u* en *jij/je* te bestaan dat hoofdzakelijk gebaseerd is op status en solidariteit. In dit hoofdstuk is dat vooral gebleken uit mijn onderzoek naar interviews en reclameteksten. Groepen met een hoge status, met een groot vermogen, en die belangstelling hebben voor post-doctorale of andere speciale opleidingen worden meestal met *u* aangesproken. Hier heeft het u-gebruik waarschijnlijk de functie van beleefdheid, respect en distantie die verenigd zijn in het begrip status. Groepen die een algemene opleiding willen volgen en vooral allerlei groepen jongeren worden meestal met *jij/je* aangesproken. Ook ten opzichte van veel groepen vrouwen en als men een groot publiek wil bereiken, zien we meestal *jij/je*. Daarbij wordt echter meer *je* dan *jij* gebruikt, omdat *je* waarschijnlijk neutraler klinkt: bij *jij* benadrukt men het tutoyeren. Mogelijke verklaringen, redenen of argumenten voor een veelvuldig *jij/je*-gebruik zijn: het zo min mogelijk scheppen van afstand en dus een betrokkenheid willen aantonen, en het bereiken van vooral jongeren.

Tegenover het genoemde systeem zien we gevallen waarin zowel *u* als *jij/je* gebruikt wordt. Bij interviews is dat in het geval van [$\pm$ solidariteit]: formele kwesties gaan gepaard met *u*, en informele momenten met *jij/je*. Bij reclameteksten zien we de combinatie *u* en *jij/je* wanneer die gericht zijn op alle mensen. In slogans of trefzinnen staat dan een *j*-vorm en in de tekst daaronder staan *u*-vormen. Mogelijke oorzaken van of redenen voor die combinatie zijn, denk ik, de onzekerheid en het willen tegemoet komen aan een zo groot mogelijk publiek.

Verder is het opmerkelijk dat aanspreekvormen worden vermeden door het gebruik van de eerste of derde persoon, en door andere zinsconstructies, zoals de gebiedende wijs en de telegramstijl. Evenals bij de combinatie *u* en *jij/je* zou dat een uiting van onzekerheid of van een distantiestrategie kunnen zijn. Helaas is dat moeilijk te bewijzen.

Er worden in Nederland ook nog dialectische of regionale aanspreekvormen gebruikt. Zullen die met de dialecten zelf ten ondergaan? Of zullen ze blijven bestaan, omdat de algemene houding tegenover het dialect of regiolect positiever is geworden?

In België is de toestand op dit moment nogal onoverzichtelijk. Aan de ene kant probeert men met wisselend succes de noordelijke aanspreekvormen over te nemen. Aan de andere kant wordt het gebruik van *gij/ge*, in combinatie met *u*, nog steeds voortgezet. Waarschijnlijk omdat men op die manier de eigen identiteit behoudt en men het gemakkelijk vindt *gij/ge* in alle situaties en tegen iedereen te kunnen gebruiken.

Algemene conclusies die uit dit hoofdstuk getrokken kunnen worden zijn: dat in de

twintigste eeuw het u- en jij/je-gebruik centraal staat, dat in het gebruik daarvan veranderingen zijn opgetreden, dat de gebruikswaarde van *u* en *jij/je* nog in ontwikkeling is, en dat op basis van status en solidariteit een systeem in het u- en jij/je-gebruik in vooral interviews en reclameteksten waarneembaar is.

4. Enquêteresultaten

Inleiding

In dit hoofdstuk staat de enquête centraal, waaraan bijna anderhalfduizend personen hebben deelgenomen. Uit eerder gehouden enquêtes blijkt dat deze onderzoeksmethode van grote betekenis is, vanwege de exactheid van de onderzoeksgegevens. Mede daarom heb ik een grote en diepgaande landelijke enquête (alleen in Nederland) uitgevoerd waarvan de opzet en uitvoering in hoofdstuk 1 is besproken. De enquêtevragen komen hier ter sprake ten behoeve van een zo compleet mogelijk beeld van de enquête. Na deze vragen geef ik in paragraaf 4.2 overzichten van de groepen informanten. Dat wil zeggen dat ik tabellen geef van het aantal informanten per generatie en elke andere onderzochte sociale variabele, en per combinatie van sociale variabelen zonder splitsing in generaties. Die overzichten zijn bedoeld om te zien hoe de groepen informanten zijn samengesteld, en om te weten om hoeveel informanten per groep het gaat. Verder toon ik samenhangen tussen sociale variabelen aan.

Na de informatie over de enquête zelf en de informanten volgen er drie paragrafen over hoe, kwantitatief dan wel kwalitatief, en door wie (welke groepen) de Nederlandse aanspreekvormen zijn veranderd. In paragraaf 4.3 staat het u- en jij/je-gebruik in relaties centraal. De hoofdvraag die ik daarbij beantwoord is: In hoeverre is tussen drie generaties het u-gebruik tegen de ouders en andere herkenbare personen teruggedrongen ten gunste van *jij/je*? De tweede hoofdvraag heeft betrekking op de mate van het u-gebruik in situaties, en wordt in paragraaf 4.4 beantwoord. In de derde hoofdvraag gaat het ook om de mate van het u-gebruik, maar nu bij algemeen relationele factoren. Die vraag wordt in paragraaf 4.5 beantwoord. Om steeds duidelijk te kunnen maken door welke specifieke groepen het u-gebruik is verminderd, beantwoord ik ook de hoofdvraag, in hoeverre de generatieverschillen zijn beïnvloed door religie, opleiding en geslacht. Deze vraag is dus een toevoeging bij de andere hoofdvragen.

Per relatie, situatie en algemeen relationele factor laat ik de veranderingen in het u-gebruik zien, en wijs ik op de verschillen tussen die relaties, situaties en factoren. Is bijvoorbeeld het u-gebruik tegen kennissen meer stabiel gebleven dan tegen de ouders? Daarmee toon ik tevens het belang aan van de verschillen die gemaakt moeten worden bij de verandering in aanspreekvormen.

Verklaringen voor de verschillen en veranderingen zijn gebaseerd op mijn theoretische overwegingen (zie 1.3) en de context van mijn onderzoek (zie 1.4).

De tijdsperiode is het einde van de twintigste eeuw.

Aan elke relatie, situatie en algemeen relationele factor besteed ik een subparagraaf waarvan de opbouw steeds dezelfde is. Eerst worden de verschillen tussen alleen de drie generaties besproken, en dan tussen de generaties per religie, opleiding en geslacht.

Die verschillen worden in tabellen geïllustreerd, waarbij ik opmerkelijkheden noem en analyseer. In de tabellen over de relaties bestaat de meting uit *u* of *jij/je*, in de andere tabellen uit *de mate van het u-gebruik* waarbij de nadruk ligt op *altijd u*. Het hoe en waarom daarvan leg ik in de betreffende paragrafen uit.

De subparagrafen van de relaties, situaties en factoren sluit ik af met korte samenvattingen van de groepen en de sociale variabele die het meest aan de verandering hebben bijgedragen.

De paragrafen over de relaties, situaties en factoren als geheel sluit ik af met slotoverzichten en samenvattingen.

4.1. De enquêtevragen

Zoals bekend heb ik in hoofdstuk 1 (opzet en verantwoording) de methode en uitvoering van de enquête besproken, zodat ik nu kan volstaan met voor dit hoofdstuk belangrijke gegevens. In deze paragraaf zet ik uiteen welke vragen ik hoe en waarom heb gesteld. Dat lijkt mij van belang voor een juiste interpretatie van de enquêteresultaten en voor de verduidelijking van de enquête zelf.

Na een tekst met uitleg bestaat het enquêteformulier uit vragen over persoonsgegevens, het *u*-of *jij/je*-gebruik in verschillende relaties en de mate van het *u*-gebruik in verschillende situaties en bij algemeen relationele factoren.

Voor de persoonsgegevens heb ik gevraagd naar: *het geslacht, het geboortjaar, de geboorteplaats, andere woonplaatsen, het geloof, de gezinsgrootte, de opleiding, het beroep van vader, van moeder en het eigen beroep*. Bij *het geloof* vroeg ik, het kerkgenootschap zo precies mogelijk aan te geven, zodat ik een zo goed mogelijk onderscheid kon maken. Bij de vraag naar *andere woonplaatsen* heb ik toegevoegd: "*waar u lang gewoond hebt*". Ik kon weinig doen met de antwoorden daarop, omdat de midden- en oude generatie in veel verschillende plaatsen wonen of hebben gewoond. Denk bijvoorbeeld aan gescheiden ouders en aan de grote spreiding van de woonplaatsen van de grootouders. Maar het voordeel hiervan is, dat ik een nog grotere spreiding van de informanten over ons land kreeg. Zie ook paragraaf 1.5.2.

Vanzelfsprekend heb ik aan de drie geënquêteerde generaties dezelfde vragen gesteld, hoewel ik de vraag over het eigen beroep bij de jonge generatie heb weggelaten, omdat deze generatie uit scholieren bestaat.

Het doel van de persoonsgegevens is, de informanten in groepen in te delen, om zo vergelijkingen te kunnen maken. Die groepsindeling beschrijf ik in de volgende paragraaf (4.2), waarin ook te zien is om hoeveel informanten per groep het gaat en/of hoe de groepen onderling samenhangen.

Het enquête-onderdeel met de vragen over de aanspreekvormen heeft betrekking op het *u*- of *jij/je*-gebruik, en de mate van het *u*-gebruik. Bijvoorbeeld tegen de ouders, in

een vergadering en bij respect. Doelstellingen van die vragen zijn te weten te komen in hoeverre het gebruik van *u* is teruggedrongen en in hoeverre dat afhankelijk is van de soort relatie, situatie en algemeen relationele factor.

Het gaat om acht vragen die elk in deelvragen zijn gesplitst. Per vraag maak ik duidelijk waarom ik die gesteld heb, en ik geef elke enquêtevraag expliciet weer. Daarbij laat ik ook verschillen in de formulering zien, omdat ik de vragen aan de betreffende generatie heb aangepast.

Ik begon met de vraag over het *u*- en *jij/je*-gebruik tegen de ouders, omdat die door iedereen gemakkelijk beantwoord kan worden. Ook de oude generatie weet nog precies of zij *u* of *jij* tegen de ouders zei, wat ook uit mijn eerder gehouden enquêtes is gebleken.

Aan de jonge generatie vroeg ik:

- a. Zeg je tegen je moeder *'u'* of *'jij'*?
- b. Zeg je tegen je vader *'u'* of *'jij'*?
- c. Als je geen *'jij'* gebruikt, zeg je dan wel eens *'je'*?

Bij de middengeneratie heb ik naast de tegenwoordige tijd de verleden tijd gebruikt:

- a. Zegt/zei u tegen uw moeder *'u'* of *'jij'*?
- b. Zegt/zei u tegen uw vader *'u'* of *'jij'*?
- c. Als u geen *'jij'* gebruikt(e), zegt/zei u dan wel eens *'je'*?

En bij de oude generatie veronderstelde ik dat de eigen ouders niet meer leven; daarom heb ik alleen de verleden tijd gebruikt:

- a. Zei u tegen uw moeder *'u'* of *'jij'*?
- b. Zei u tegen uw vader *'u'* of *'jij'*?
- c. Als u geen *'jij'* gebruikte, zei u dan wel eens *'je'*?

Vraag 2 is ook gericht op de aanspreekvormen tegen de ouders, maar nu in verband met een eventuele *dialectische aanspreekvorm*.

Aan de jonge generatie vroeg ik:

- a. Spreek je naast het ABN een dialect?
- b. Zo ja, welke aanspreekvorm gebruik je dan tegen je ouders?

Aan de middengeneratie vroeg ik:

- a. Spreekt u naast het ABN een dialect?
- b. Zo ja, welke aanspreekvorm gebruikt(e) u dan tegen uw ouders?

Voor de oude generatie waren de vragen:

- a. Spreekt u naast het ABN een dialect?
- b. Zo ja, welke aanspreekvorm gebruikte u dan tegen uw ouders?

Het doel van deze vraag is te zien, of er wèl of geen *dialectische aanspreekvorm* wordt gebruikt. Het was dus niet de bedoeling te onderzoeken in hoeverre mensen nog dialect spreken, maar of de informanten nog wel eens een dialectische aanspreekvorm gebruiken. Uit mijn observaties is gebleken dat dat los kan staan van het overige dialect. Men gebruikt als het ware alleen nog een dialectische aanspreekvorm, wanneer men de bedoeling heeft standaardtaal te spreken. Vraag a diende slechts ter inleiding.

De volgende vragen kon ik aan de midden- en oude generatie op dezelfde wijze stellen, waarom ik deze generaties samenneem. In geval van een uitzondering maak ik dat duidelijk.

De relatie met de ouders kan gekarakteriseerd worden als [+status] maar ook als [+solidariteit], die met de leraren eveneens als [+status] en over het algemeen als [-solidariteit]. De relatie met de ouders is dus tegenstrijdig: [+status] vraagt om *u*, [+solidariteit] om *jij/je*. Ter vergelijking van de genoemde relaties is de derde enquêtevraag:

a. *Welke aanspreekvorm gebruik je op school tegen je leraren?*

b. *Als je geen 'jij' gebruikt, zeg je dan wel eens 'je'?*

Omdat ik ook wilde weten of de leraren en de leerlingen met de voor- of de achternaam worden aangesproken, heb ik als vraag 3c en d gesteld:

c. *Spreek je de leraren met hun voornaam aan?*

d. *Sprekten de leraren je alleen met de voornaam aan?*

Aan de midden- en oude generatie heb ik gevraagd, welke aanspreekvorm zij tijdens de schoolopleiding hebben gebruikt. Anders zouden de drie generaties niet met elkaar vergeleken kunnen worden. De formulering van vraag 3 aan de midden- en oude generatie is:

a. *Welke aanspreekvorm gebruikte u tijdens uw schoolopleiding tegen uw leraar?*

b. *Als u geen 'jij' gebruikte, zei u dan wel eens 'je'?*

c. *Spak u de leraar alleen met de achternaam aan?*

d. *Spak de leraar u alleen met de voornaam aan?*

Het idee bij de vragen c en d was dat de leerlingen de achternaam met *meneer* of *mevrouw* zouden combineren, en dat de leraar de achternaam zonder meer zou gebruiken in bijvoorbeeld: Jansen, kom eens voor het bord.

Om te weten in hoeverre de bekendheid van een persoon een rol speelt, heb ik, als een tegenhanger van de aanspreking van ouders en leraren, gevraagd naar *het gebruik van u of jij tegen een onbekend persoon die een karwei komt doen*. In de volgende paragrafen duid ik die persoon aan als 'een onbekende helper', omdat ik denk dat dat een goede samenvatting is van de bedoelde persoon en relatie. Ik ben er vanuit gegaan dat in ieder huis wel eens de hulp wordt ingeroepen van bijvoorbeeld een timmerman of loodgieter. De relatie in kwestie kan gekarakteriseerd worden als [+status] (min of meer die als werkgever - werknemer) en als [-solidariteit].

Aan de jonge generatie vroeg ik:

a. *Stel dat bij je thuis een timmerman, die je verder niet kent, een karwei komt doen, zeg je dan 'u' of 'jij' tegen hem?*

b. *Als je geen 'jij' gebruikt, zeg je dan wel eens 'je'?*

Voor de midden- en oude generatie luidde deze vraag:

a. *Stel dat bij u thuis een timmerman, die u verder niet kent, een karwei komt doen, zegt u dan 'u' of 'jij' tegen hem?*

b. *Als u geen 'jij' gebruikt, zegt u dan weleens 'je'?*

Omdat een ieder ook te maken heeft met kennissen, leek het mij interessant te weten in hoeverre tegen kennissen, zoals buurtgenoten, het gebruik van aanspreekvormen is

veranderd. De vraag die daaruit tot stand is gekomen luidt:

- a. Wanneer je contact hebt met personen met wie je geen persoonlijke band hebt (collega's van je ouders of burenen), zeg je dan 'u' of 'jij'?
- b. Als je geen 'jij' gebruikt, zeg je dan weleens 'je'?
- c. Spreek je die personen met **meneer/mevrouw** (eventueel + achternaam), alleen met de **achternaam** of alleen met de **voornaam** aan?

Met name vraag 5a is aan de midden- en oude generatie anders gesteld:

- a. Wanneer u contact hebt met personen op gelijk niveau met wie u geen persoonlijke relatie hebt (burenen, (oud)-collega's), zegt u dan 'u' of 'jij'?
- b. Als u geen 'jij' gebruikt, zegt u dan weleens 'je'?
- c. Spreekt u die personen met **meneer/mevrouw** (eventueel + achternaam), alleen met de **achternaam** of alleen met de **voornaam** aan?

In de relatie met kennissen is zowel de status- als de solidariteitsdimensie onzeker: de persoon in kwestie staat niet hoger of lager dan jezelf, dus op gelijk niveau [$\pm$ status], en, er is geen persoonlijke band maar wel bekendheid, waarbij ik denk aan [$\pm$ solidariteit].

De bedoeling van vraag 5c is te laten zien welk verband er bestaat tussen het gebruik van *u* en de aanspreking met *meneer* of *mevrouw* (eventueel + achternaam).

Als overbrugging tussen de vragen over relaties en die over situaties heb ik vraag 6 gesteld, waarvan ik eerst weer de formulering voor de jonge generatie geef:

- a. Stel dat je met je broer/zus of een vriend(in) in een vergadering zit, zeg je dan 'u' of 'jij' tegen hem/haar?
- b. Als je geen 'jij' gebruikt, zeg je dan wel eens 'je'?

Aan de midden- en oude generatie vroeg ik:

- a. Stel dat u met uw broer/zuster of een vriend(in) in een vergadering zit, zegt u dan 'u' of 'jij' tegen hem/haar?
- b. Als u geen 'jij' gebruikt, zegt u dan wel eens 'je'?

Met deze vraag wilde ik nagaan of een situatie meer bepalend is voor de aanspreekvorm die men gebruikt dan een relatie. Tegen een vriend zeg je *jij*, maar doe je dat ook in een vergadering? Helaas is die vraag door zo weinig informanten beantwoord dat vergelijkingen tussen hen niet mogelijk zijn. Wel wil ik op deze plaats vermelden, dat een paar personen *u* hebben ingevuld.

Wat betreft de tot nu toe besproken (6) enquêtevragen kon ik weinig doen met de steeds terugkerende deelvraag b: 'of men wel eens **je** zegt als men geen **jij** gebruikt', omdat de meesten die vraag met 'nee' hebben beantwoord, en velen aangaven die vraag niet logisch te vinden.

Met het onderscheid in vragen met betrekking tot relaties en met betrekking tot situaties wil ik nagaan of relaties en situaties een verschillende invloed uitoefenen. Bij relaties moet dan hoofdzakelijk gedacht worden aan de gesprekspartner, en bij situaties moet die als van secundair belang gezien worden. In de paragraaf 'theoretische overwegingen' (1.3) heb ik de gehanteerde begrippen toegelicht.

Bij de enquêtevraag die gericht is op situaties konden de informanten *nooit u*, *soms u*, *altijd u* of *niet van toepassing* (n.v.t.) aankruisen. Ik koos voor deze mogelijkheden,

omdat ik vermoed dat bij situaties meer getwijfeld wordt tussen *u* of *jij/je* dan bij relaties.

Ik heb erop gelet dat de situaties voor iedereen herkenbaar zijn, en dat de drie generaties goed met elkaar vergeleken kunnen worden. Ik moest er namelijk rekening mee houden dat de jonge generatie nog geen werkervaring heeft. Verder ben ik van situaties uitgegaan waarin ook jongeren volwaardige gesprekspartners zijn, zoals in een vergadering. Het gaat om vier situaties waarbij ik de vragen per generatie heb aangepast.

Aan de jonge generatie vroeg ik:

Stel dat je op school in de volgende situaties terechtkomt, gebruik je dan de aanspreekvorm 'u'?

- a. overleg met leraren
- b. een vergadering met ouders en leraren
- c. een gesprek met de schoolleiding
- d. een pauze-gesprek met leraren.

Omdat het niet gaat om lessituaties, zijn de hier gegeven situaties vergelijkbaar met werksituaties.

Voor de middengeneratie luidt de inleidende vraag:

In welke van de volgende situaties gebruikt u op uw werk de aanspreekvorm 'u'?

En voor de oude generatie heb ik deze vraag als volgt aangepast:

Indien u gewerkt hebt, in welke van de volgende situaties gebruikte u dan op uw werk de aanspreekvorm 'u'?

- a. informeel werkoverleg
- b. in een vergadering over het werk
- c. in een gesprek met de directie
- d. in de pauze met collega's.

Vraag a moet worden beschouwd als een omstandigheid waarin men elkaar bij toeval tegenkomt en dan aan elkaar iets zegt of vraagt. Een vergadering beschouw ik als een formele situatie, een gesprek met de directie is een ander soort formele situatie waarin de rollen zijn verdeeld, en een pauze beschouw ik als de meest informele onderzochte situatie. In het vervolg duid ik de situaties aan als: informeel overleg, vergadering, gesprek met de directie en pauze, omdat daarmee voldoende duidelijk is om wat voor een situatie het gaat.

De laatste enquêtevraag is gericht op *de mate van het u-gebruik bij algemeen relationele factoren*.

De enquêtevraag luidt:

Spelen volgens jou onderstaande factoren in het algemeen een rol bij het gebruik van de aanspreekvorm 'u'?

En voor de midden- en oude generatie:

Spelen volgens u onderstaande factoren in het algemeen een rol bij het gebruik van de aanspreekvorm 'u'?

- a. de ander is ouder
- b. de ander is een vrouw
- c. de ander is een man
- d. zijn/haar positie in de maatschappij

- e. respect voor hem of haar*
- f. onbekendheid van de persoon*
- g. zakelijkheid van de relatie.*

Ik denk dat deze factoren voor iedereen herkenbaar zijn.

Evenals aan elke relatie en situatie wordt aan elke factor een afzonderlijke subparagraaf besteed, met uitzondering van de factoren 'de ander is een vrouw' en 'de ander is een man' waaraan ik één subparagraaf (4.5.2) besteed. Uit studies over mannen- en vrouwentaal (Brouwer e.a. 1979) blijkt dat men gevoelig is voor het geslacht van de aangesprokene. Bij 'de ander is een vrouw' en 'de ander is een man' gaat het dus om het geslacht van de spreker (namelijk van de informant) tegenover het geslacht van de aangesprokene. Maakt het wat uit of bijvoorbeeld een vrouw een man of een vrouw aanspreekt?

Vanzelfsprekend staan de gevraagde relaties, situaties en factoren niet op zichzelf. Desondanks wilde ik ze isoleren om de vraag te kunnen beantwoorden, of het ene geval meer invloed uitoeft dan het andere.

In alle gevallen gaat het om de invloed die ze op het u-gebruik uitoefenen en om de verandering daarin. Daarbij ga ik ze ook onderling vergelijken, zoals de ene relatie met de ander, de ene situatie met een bepaalde factor, en de ene factor met de ander. Verder zal ik dwarsverbanden leggen tussen bijvoorbeeld een bepaalde relatie en een bepaalde situatie. Daaraan voorafgaand besteed ik aandacht aan de informanten, om te laten zien in welke groepen zij zijn ingedeeld.

4.2. De groepen informanten

Om het gedeelte van de probleemstelling, welke oorzakelijke factoren er zijn aan te wijzen in de verandering van de aanspreekvormen, zo goed mogelijk te kunnen beantwoorden, heb ik de informanten in groepen ingedeeld aan de hand van hun persoonsgegevens. De basis van die indeling wordt gevormd door de drie geënquêteerde generaties, omdat zij aangeven in hoeverre de aanspreekvormen zijn veranderd. De generatie is dus de primaire variabele.

Om te weten te komen of de generatieverschillen beïnvloed zijn door de secundaire variabelen: religie, gezinsgrootte, opleiding, beroep van vader en geslacht, heb ik de informanten op bases van deze variabelen in groepen verdeeld. Deze groepsindeling komt in paragraaf 4.2.1 aan de orde. Daarna, in paragraaf 4.2.2, geef ik combinaties van alleen de secundaire variabelen, dus zonder de basisvariabele generatie. Daarmee laat ik verbanden zien tussen die variabelen, omdat die van belang zijn voor de juiste interpretaties van de enquêteresultaten. Het gaat steeds om een combinatie van twee variabelen waarvan ik in de tabellen *a* de ene en in de tabellen *b* de andere variabele op honderd procent stel om zo een zo helder mogelijk beeld van

de groepen informanten te krijgen. Bovendien leveren de tabellen b een relativiteitswaarde op, waarmee er een genuanceerder beeld is ontstaan. Voor alle duidelijkheid: elke afzonderlijke groep wordt op honderd procent gesteld in de horizontale lijnen.

4.2.1. Combinaties primaire en secundaire variabele

In deze paragraaf laat ik zien hoe de drie generaties per secundaire variabele als bijvoorbeeld religie en opleiding zijn verdeeld. Daarbij maak ik geen onderscheid tussen de onderzochte variabelen, zodat ze hier allemaal aan bod komen.

In de tabellen 1a en b is te zien hoe de informanten per generatie en religie zijn verdeeld.

De *religies* heb ik ingedeeld in: *katholieken, protestanten, orthodoxen en onkerkelijken*. Tot de *orthodoxen* (bedoeld zijn de orthodoxe protestanten van "bevindelijke" signatuur) reken ik de informanten die het volgende hebben ingevuld: oud gereformeerd, gereformeerde bond, Nederlands hervormd van gereformeerde bond of op gereformeerde grondslag, gereformeerde gemeente, oud gereformeerde gemeente, gereformeerd (zonder meer) en vrijgemaakt gereformeerd. Nederlands gereformeerd heb ik tot de "protestanten" gerekend.

tabel 1a: aantal informanten per generatie en religie

	katholieken	protestanten	orthodoxen	onkerkelijken	
oude generatie	86 31.3	92 33.5	65 23.6	32 11.6	
midden-generatie	146 29.1	187 37.3	70 14.0	98 19.6	
jonge generatie	110 18.5	109 18.3	102 17.1	274 46.1	
totaal:	342 24.9	388 28.3	237 17.3	404 29.5	=1371 =100%

tabel 1b: aantal informanten per religie en generatie

	oude generatie	midden generatie	jonge generatie	
katholieken	86 25.1	146 42.7	110 32.2	
protestanten	92 23.7	187 48.2	109 28.1	
orthodoxen	65 27.4	70 29.5	102 43.0	
onkerkelijken	32 7.9	98 24.3	274 67.8	
totaal:	275 20.1	501 36.5	595 43.4	=1371 =100%

Uit de tabellen 1a en b blijkt een sterk verband tussen onkerkelijkheid en jonge generatie. De tabellen a en b bevestigen elkaar daarin: in tabel 1a is het hoogste percentage van de jonge generatie onkerkelijk, in tabel 1b is het percentage onkerkelijken bij de jonge generatie het hoogst. Als we er vanuit gaan dat de informanten een weerspiegeling vormen van de maatschappij - waar ik bij het zoeken van de informanten op heb gelet - dan heeft dat te maken met de *secularisatie*: behoorde tot 1960 meer dan 80 procent van de Nederlandse bevolking tot een kerkgenootschap, vanaf de jaren zestig hebben steeds meer mensen de kerk verlaten. Uit het rapport "*Secularisatie in Nederland, 1966-1991*" (1994) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) blijkt dat in 1991 57 procent van de Nederlandse bevolking buitenkerkelijk was; in 1995 is dat percentage opgelopen tot 62 procent.

In tabel 2a laat ik de verdeling van de drie generaties in de variabele *gezinsgrootte* zien, en in tabel 2b is die verdeling andersom. Bij de gezinsgrootte gaat het om grote of kleine gezinnen. Onder een groot gezin versta ik vijf of meer gezinsleden.

Elke tabel wordt op èèn bladzijde geplaatst.

tabel 2a: aantal informanten per generatie en gezins grootte

	groot gezin	klein gezin	
oude generatie	236 82.5	50 17.5	
middengeneratie	425 82.0	93 18.0	
jonge generatie	263 44.2	332 55.8	
totaal:	924 66.0	475 34.0	=1399 =100%

tabel 2b: aantal informanten per gezinsgrootte en generatie

	oude generatie	midden generatie	jonge generatie	
groot gezin	236 25.5	425 46.0	263 28.5	
klein gezin	50 10.5	93 19.6	332 69.9	
totaal:	286 20.4	518 37.0	595 42.5	=1399 =100%

In de tabellen 2a en b is het opvallend dat de meerderheid van de midden- en de oude generatie uit een groot gezin komt, terwijl de meerderheid van de jonge generatie tot een klein gezin behoort. En andersom, dat leden van een groot gezin meestal tot de oude en middengeneratie behoren, en leden van een klein gezin tot de jonge generatie. Met andere woorden, we zien in de tabellen 2a en b een tweezijdig verband tussen enerzijds de oude en middengeneratie en het grote gezin, en anderzijds de jonge generatie en het kleine gezin. Ik denk dat de belangrijkste oorzaak van de toegenomen kleine gezinnen is, dat steeds meer vrouwen zijn gaan werken, waarbij twee kinderen nog te overzien zijn.

Dat toch nog 44.2 procent (tabel 2a) van de jonge generatie tot een groot gezin behoort, heeft te maken met de orthodoxe jongeren van wie een grote meerderheid (88%) in een groot gezin opgroeit. Dat zou kunnen betekenen dat de religie invloed uitoefent op de gezinsgrootte. In hoeverre dat bij verschillende religies het geval is, en of de religies ook invloed uitoefenen op meerdere variabelen, komt in de volgende

paragraaf aan de orde.

In de tabellen 3a en b zien we de verdeling van de generaties per opleiding.

De variabele *opleiding* heb ik ingedeeld in de schooltypen na de basisschool: *LBO/VBO*, *ULO/MAVO*, *HBS/HAVO* en *LYC./VWO*. Omdat op de meeste scholengemeenschappen in 1993 nog niet het *LBO* was opgenomen, heb ik van de jonge generatie alleen leerlingen van de *MAVO*, *HAVO* en het *VWO* geënquêteerd. Zie ook mijn verantwoording in paragraaf 1.5.2.

tabel 3a: aantal informanten per generatie en opleiding

	LBO/VBO	ULO/MAVO	HBS/HAVO	LYC./VWO	
oude generatie	182 67.2	72 26.6	17 6.3	- -	
middengeneratie	184 36.1	208 40.9	105 20.6	12 2.4	
jonge generatie	- -	171 28.6	226 37.9	200 33.5	
totaal:	366 26.6	451 32.8	348 25.3	212 15.4	=1377 =100%

tabel 3b: aantal informanten per opleiding en generatie

	oude generatie	midden generatie	jonge generatie	
LBO/VBO	182 49.7	184 50.3	- -	
ULO/MAVO	72 16.0	208 46.1	171 37.9	
HBS/HAVO	17 4.9	105 30.2	226 64.9	
LYC./VWO	- -	12 5.7	200 94.3	
totaal:	271 19.7	509 37.0	597 43.4	=1377 =100%

Dat de verdeling in opleiding alleen bij de jonge generatie tamelijk evenredig is, komt doordat ik op de scholengemeenschappen van elk schooltype één klas heb geselecteerd. Vanzelfsprekend was een dergelijke verdeling bij de midden- en oude generatie niet mogelijk.

Uit de tabellen 3a en b blijkt dat de jonge generatie veel meer een hoge opleiding volgt dan de midden- en oude generatie deden. En omgekeerd, dat een hoge opleiding vooral aan de jonge generatie toekomt. Waarschijnlijk kregen de midden- en oude generaties minder kans om een hoge opleiding te volgen: men moest op jonge leeftijd werken en het werd veel normaler dan nu gevonden een lage opleiding te volgen. Daarbij moeten we echter rekening houden met het onderscheid tussen mannen en vrouwen, omdat meer mannen dan vrouwen van de midden- en oude generatie een hoge opleiding volgden.

Het *beroep* als sociale variabele heb ik ingedeeld in: *laag*, *midden* en *hoog*. Onder *laag beroep* versta ik werkzaamheden waarvoor een minimale of lage opleiding is vereist en waarin een geringe eigen verantwoordelijkheid wordt verwacht. Bijvoorbeeld: winkelbediende, timmerman, bouwvakker, interieurverzorger en administratief medewerker. Onder *midden-beroep* versta ik werkzaamheden waarvoor minimaal een MBO-opleiding is vereist en waarin zelfstandigheid en eigen verantwoordelijkheid verwacht worden. Bijvoorbeeld: goudsmid, verpleegkundige, boekhouder, apothekersassistent en boekhandelaar. Onder *hoog beroep* versta ik werkzaamheden waarvoor een hoge opleiding is vereist en waarin een groot verantwoordelijkheidsgevoel en leidinggevende capaciteiten worden verwacht. Bijvoorbeeld: huisarts, docent, predikant, directeur en specialist. In grote lijnen is deze beroepsindeling gebaseerd op de aspecten opleiding, zelfstandigheid en verantwoordelijkheid, zoals die ook in algemene beroepsindelingen en in sociolinguïstische studies naar voren komen. Zie bijvoorbeeld ook Van den Toorn (1977, 530) en Van den Toorn & Vermaas (1988, 222), en de *Nederlandse beroepsprestigestratificatie van Van Heek en Vercruijsse*, via De Jager en Mok (1971, 146-148).

Hoe de generaties over het beroep van vader zijn verdeeld illustreer ik in de tabellen 4a en b op de volgende bladzijde.

tabel 4a: aantal informanten per generatie en beroep van vader

	laag beroep van vader	midden beroep van vader	hoog beroep van vader
oude generatie	160 58.0	105 38.0	11 4.0
middengeneratie	198 40.7	249 51.2	39 8.0
jonge generatie	124 23.0	253 47.0	161 29.9
totaal:	482 37.1	607 46.7	211 =1300 16.2 =100%

tabel 4b: aantal informanten per beroep van vader en generatie

	oude generatie	midden generatie	jonge generatie
laag beroep van vader	160 33.2	198 41.1	124 25.7
midden beroep van vader	105 17.3	249 41.0	253 41.7
hoog beroep van vader	11 5.2	39 18.5	161 76.3
totaal:	276 21.1	486 37.4	538 =1300 41.4 =100%

Uit tabel 4a is af te leiden dat steeds meer vaders een midden- en hoog beroep hebben gekregen: van de oude generatie had de meerderheid een laag beroep, veel vaders van de middengeneratie zijn in een middenberoep terechtgekomen en de meeste vaders van de jonge generatie hebben een midden- of hoog beroep. Omgekeerd (tabel 4b) komt een laag beroep meer bij de oude en middengeneratie, een middenberoep meer bij de midden- en jonge generatie, en een hoog beroep vooral bij de jonge generatie voor. Dat hangt samen met de gegroeide opleidingsmogelijkheden en met de gecreëerde functies op managementgebied. Zo is mij opgevallen dat steeds meer mensen zeggen dat ze een coördinerende functie hebben.

Ik denk dat zowel de eigen opleiding als het beroep van vader bepalend is voor de *status* van de informant. In dat verband spreek ik van *sociale klassen* die ik ook in laag, midden en hoog indeel, conform de algemene typering.

Wat het *beroep van moeder* betreft, hebben de meeste informanten - vooral van de midden- en oude generatie - niets of 'huisvrouw' ingevuld, zodat deze variabele niet relevant is voor het maken van vergelijkingen.

Het *eigen beroep* van de informant correleert sterk met de genoten opleiding, wat ik in de volgende paragraaf illustreer in de tabellen a en b. Aan de jonge generatie, die uit scholieren bestaat, heb ik uiteraard niet naar het eigen beroep gevraagd.

Als vijfde en laatste secundaire variabele laat ik de verdeling van de generaties over het geslacht zien.

tabel 5a: aantal informanten per generatie en geslacht

	man	vrouw
oude generatie	116 39.5	178 60.5
middengeneratie	240 45.5	288 54.5
jonge generatie	319 53.4	278 46.6
totaal:	675 47.6	744 =1419 52.4 =100%

tabel 5b: aantal informanten per geslacht en generatie

	oude generatie	midden-generatie	jonge generatie
man	116 17.2	240 35.6	319 47.3
vrouw	178 23.9	288 38.7	278 37.4
totaal:	294 20.7	528 37.2	597 =1419 42.1 =100%

Opmerkelijk in tabel 5a is dat meer vrouwen dan mannen van de oude en middengeneratie aan de enquête hebben meegewerkt, terwijl dat bij de jonge generatie andersom is. Ook uit tabel 5b blijkt dat het aantal mannen van de oude en middengeneratie minder is, maar het generatieverschil bij de vrouwen tussen met name de midden- en jonge generatie is veel kleiner. Hier zien we dus nogmaals het belang van de a- en b-tabellen.

Kort samengevat, hebben we de spreiding van de basisvariabele (generatie) over de secundaire variabelen religie, gezinsgrootte, opleiding, beroep van vader, en geslacht gezien. Hiermee heb ik tevens verantwoord hoe de groepen informanten zijn samengesteld; naar behoefte kan hierop teruggegrepen worden.

4.2.2. Combinaties secundaire variabelen

Omdat het in deze paragraaf alleen gaat om het aantonen van verbanden tussen de secundaire variabelen, zoals bijvoorbeeld tussen religie en gezinsgrootte, religie en opleiding, en tussen opleiding en beroep, zijn de informanten niet in de drie generaties verdeeld.

In hoeverre de religie invloed uitoefent op de gezinsgrootte, maak ik in de tabellen 6a en b duidelijk.

tabel 6a: aantal informanten per religie en gezinsgrootte

	groot gezin	klein gezin
katholieken	231 67.7	110 32.3
protestanten	283 73.3	103 26.7
orthodoxen	209 88.9	26 11.1
onkerkelijken	172 42.7	231 57.3
totaal;	895 65.6	470 =1365 34.4 =100%

tabel 6b: aantal informanten per gezinsgrootte en religie

	katholieken	protestanten	orthodoxen	onkerkelijken
gezin:				
groot	231 25.8	283 31.6	209 23.4	172 19.2
klein	110 23.4	103 21.9	26 5.5	231 49.1
totaal:	341 25.0	386 28.3	235 17.2	403 =1365 29.5=100%

Uit tabel 6a blijkt dat de meerderheid van de kerkelijken tot een groot gezin behoort, terwijl van de onkerkelijken een minderheid uit een groot gezin komt. Zo zien we dat 88.9 procent van de orthodoxen en maar 42.7 procent van de onkerkelijken tot een groot gezin behoort. Bij het omdraaien van die variabelen (tabel 6b) blijkt van de personen uit een klein gezin 5.5 procent van orthodoxe herkomst en 49.1 procent van onkerkelijke herkomst te zijn. We kunnen dan ook de conclusie trekken dat er een correlatie bestaat tussen een (streng) religie en de gezinsgrootte. Die correlatie is het beste zo te interpreteren dat de religie invloed uitoefent op het aantal kinderen per gezin. Voor de interpretatie van de enquêteresultaten betekent dit, dat ik de nadruk zal leggen op de religie.

Of de religie ook invloed heeft op de opleiding en het beroep van vader, laat ik in de volgende tabellen zien.

tabel 7a: aantal informanten per religie en opleiding

	LBO/VBO	ULO/MAVO	HBS/HAVO	LYC./VWO
katholieken	104 31.0	115 34.3	78 23.3	38 11.3
protestanten	117 30.9	134 35.4	85 22.4	43 11.3
orthodoxen	76 32.9	63 27.3	58 25.1	34 14.7
onkerkelijken	55 13.7	126 31.4	125 31.2	95 23.7
totaal:	352 26.2	438 32.5	346 25.7	210 =1346 15.6 =100%

tabel 7b: aantal informanten per opleiding en religie

	katholieken	protestanten	orthodoxen	onkerkelijken
LBO/VBO	104 29.5	117 33.2	76 21.6	55 15.6
ULO/MAVO	115 26.3	134 30.6	63 14.4	126 28.8
HBS/HAVO	78 22.5	85 24.6	58 16.8	125 36.1
LYC./VWO	38 18.1	43 20.5	34 16.2	95 45.2
totaal:	335 24.9	379 28.2	231 17.2	401 =1346 29.8 =100%

Opvallend is dat de onkerkelijken hogere opleidingen hebben dan degenen die tot een kerkelijke gezindte behoren, en dat omgekeerd hogere opleidingen meer bij de onkerkelijken voorkomen. Dat betekent dat er een verband lijkt te bestaan tussen hoge opleidingen en onkerkelijkheid.

De vraag of de religie de opleiding beïnvloedt dan wel de opleiding de religie, is moeilijk te beantwoorden. Mogelijk is de invloed wederzijds: orthodoxen zouden door sociale herkomst en religieuze bezwaren misschien minder vaak in hogere opleidingen terecht kunnen komen, terwijl omgekeerd een hogere opleiding onkerkelijkheid in de hand zou kunnen werken. Bij de interpretatie van de resultaten zal ik dan ook beide variabelen even zwaar laten meewegen.

Hoe de religie zich verhoudt tot het beroep van vader zien we in de tabellen 8a en b, op de volgende bladzijde.

tabel 8a: aantal informanten per religie en beroep van vader

	laag beroep van vader	midden beroep van vader	hoog beroep van vader
katholieken	135 42.3	148 46.4	36 11.3
protestanten	140 38.4	171 46.8	54 14.8
orthodoxen	99 44.6	86 38.7	37 16.7
onkerkelijken	90 25.1	185 51.5	84 23.4
totaal:	464 36.7	590 46.6	211 =1265 16.7 =100%

tabel 8b: aantal informanten per beroep van vader en religie

	katholieken	protestanten	orthodoxen	onkerkelijken
laag beroep van vader	135 29.1	140 30.2	99 21.3	90 19.4
midden beroep van vader	148 25.1	171 29.0	86 14.6	185 31.4
hoog beroep van vader	36 17.1	54 25.6	37 17.5	84 39.8
totaal:	319 25.2	365 28.9	222 17.5	359 =1265 28.4 =100%

Overeenkomend met de tabellen 7a en b laten de tabellen 8a en b zien, dat meer onkerkelijken dan kerkelijken bij een hoog beroepsniveau horen, en omgekeerd, dat een hoog beroepsniveau meer vertegenwoordigd is bij de onkerkelijken dan bij de andere groepen. Er is dus een verband tussen religie en beroepsniveau van de vader. Maar evenals bij de combinatie religie en opleiding is het de vraag of de religie het beroep van vader beïnvloedt of dat het andersom is. Omdat deze vraag eveneens moeilijk te beantwoorden is, laat ik deze variabelen ook nu even zwaar wegen.

Inhoeverre de opleiding en het beroep van vader samenhangt met de gezinsgrootte, toon ik aan met de tabellen 9 en 10.

tabel 9a: aantal informanten per opleiding en gezinsgrootte

	groot gezin	klein gezin
LBO/VBO	305 83.8	59 16.2
ULO/MAVO	298 66.2	152 33.8
HBS/HAVO	194 55.7	154 44.3
LYC./VWO	103 49.0	107 51.0
totaal:	900 65.6	472 = 1372 34.4 = 100%

tabel 9b: aantal informanten per gezinsgrootte en opleiding

	LBO/VBO	ULO/MAVO	HBS/HAVO	LYC./VWO
groot gezin	305 33.9	298 33.1	194 21.6	103 11.4
klein gezin	59 12.5	152 32.2	154 32.6	107 22.7
totaal:	364 26.5	450 32.8	348 25.4	210 =1372 15.3 =100%

Opvallend is dat de meerderheid van de informanten uit grote gezinnen een lage of middelbare opleiding heeft, en omgekeerd, dat een lage of middelbare opleiding meer bij personen uit grote gezinnen voorkomt. Dat zou kunnen betekenen dat in kleine gezinnen meer mogelijkheden zijn/waren voor een hoge opleiding; een omgekeerde beïnvloeding is niet aan te nemen: de opleiding van een persoon kan moeilijk bepalend zijn voor de grootte van het gezin waaruit hij/zij afkomstig is. De gezinsgrootte beïnvloedt dus de opleiding, en omdat we gezien hebben dat de religie de gezinsgroot-

te beïnvloedt, zou niet alleen direct maar ook indirect de religie de opleiding kunnen beïnvloeden. Hierboven hebben we echter gezien dat de beïnvloeding van religie en opleiding wederzijds is, waarom ik beide variabelen even zwaar laat meewegen.

Bij de combinatie beroep van vader en gezinsgrootte verwacht ik dezelfde uitkomst als bij de opleiding en gezinsgrootte.

tabel 10a: aantal informanten per beroep van vader en gezinsgrootte

	groot gezin	klein gezin
laag beroep van vader	349 72.9	130 27.1
midden beroep van vader	392 65.0	211 35.0
hoog beroep van vader	118 55.9	93 44.1
totaal:	859 66.4	434 = 1293 33.6 = 100%

tabel 10b: aantal informanten per gezinsgrootte en beroep van vader

	laag beroep van vader	midden beroep van vader	hoog beroep van vader
groot gezin	349 40.6	392 45.6	118 13.7
klein gezin	130 30.0	211 48.6	93 21.4
totaal:	479 37.0	603 46.6	211 =1293 16.3 =100%

Uit de tabellen 10a en b blijkt, dat van de informanten uit een groot gezin meer vaders een laag beroep hebben dan van de informanten uit een klein gezin, en omgekeerd, dat een laag beroep van vader meer bij personen uit een groot gezin voorkomt. Blijkbaar beïnvloedt het beroep van vader de gezinsgrootte. De omgekeerde beïnvloeding is minder waarschijnlijk, namelijk dat de gezinsgrootte het beroep van vader beïnvloedt.

In de volgende tabellen zien we combinaties van beroep en opleiding. Ik veronderstel dat de opleiding van de informant, het beroep van vader, het beroep van moeder en het eigen beroep in de hoogte van het niveau overeenkomsten met elkaar vertonen. In de tabellen 11 t/m 12 zien we bevestigingen van de genoemde veronderstelling.

tabel 11a: aantal informanten per opleiding en beroep van vader

	laag beroep van vader	midden beroep van vader	hoog beroep van vader
LBO/VBO	241 70.1	102 29.7	1 0.3
ULO/MAVO	133 31.5	244 57.8	45 10.7
HBS/HAVO	63 19.4	179 55.1	83 25.5
LYC./VWO	30 16.0	75 40.1	82 43.9
totaal:	467 36.5	600 46.9	211 =1278 16.5 =100%

tabel 11b: aantal informanten per beroep van vader en opleiding

beroep van vader	LBO	ULO/MAVO	HBS/HAVO	LYC./VWO
laag	241 51.6	133 28.5	63 13.5	30 6.4
midden	102 17.0	244 40.7	179 29.8	75 12.5
hoog	1 0.5	45 21.3	83 39.3	82 38.9
totaal:	344 26.9	422 33.0	325 25.4	187 =1278 14.6 =100%

Zoals ik verwachtte is er een samenhang te zien tussen het niveau van het beroep van vader en het opleidingsniveau van de informant. Zo zien we in tabel 11a een ruime meerderheid met een lage opleiding en een laag beroep van vader, terwijl de meesten met een hoge opleiding vaders met een midden- of hoog beroep hebben. Ook andersom, in tabel 11b, zien we dat bij vaders met een laag beroep de meesten een lage opleiding, en dat de meesten met een hoog beroep van vader een hoge opleiding hebben. Het bestaan van de middengroepen is ook duidelijk zichtbaar.

Dit alles betekent dat de informanten zonder problemen in sociale klassen kunnen worden ingedeeld. Het belang daarvan is dat het u-gebruik in die sociale klassen met elkaar vergeleken kan worden. Is er bijvoorbeeld in de lage sociale klasse minder sprake van een verschuiving van *u* naar *jij/je* tussen de drie generaties dan in de hoge sociale klasse? Voor het beantwoorden van dergelijke vragen kan ik echter volstaan met de combinatie generatie en opleiding, omdat duidelijk is geworden dat het opleidingsniveau van de informant samenhangt met het beroepsniveau van zijn/haar vader, en andersom. Ik ga dus uit van de opleiding, omdat deze variabele waarschijnlijk het meeste zegt over de informant en waarschijnlijk ook stabiel is dan het beroep van vader.

tabel 12a: aantal informanten per opleiding en eigen beroep

	laag eigen beroep	midden eigen beroep	hoog eigen beroep
LBO/VBO	194 74.6	66 25.4	- -
ULO/MAVO	29 12.5	181 78.0	22 9.5
HBS/HAVO	2 1.8	45 39.8	66 58.4
LYC./VWO	- -	- -	12 100.0
totaal:	225 36.5	292 47.3	100 =617 16.2 =100%

tabel 12b: aantal informanten per eigen beroep en opleiding

	LBO/VBO	ULO/MAVO	HBS/HAVO	LYC./VWO
laag eigen beroep	194 86.2	29 12.9	2 0.9	- -
midden eigen beroep	66 22.6	181 62.0	45 15.4	- -
hoog eigen beroep	- -	22 22.0	66 66.0	12 12.0
totaal:	260 42.1	232 37.6	113 18.3	12 =617 1.9 =100%

In tabel 12a zien we de volgende verbanden: 74.6 procent van de informanten met een lage opleiding heeft een laag beroep, en 78.0 procent met een midden opleiding heeft een middenberoep. In tabel 12b worden die verbanden bevestigd: 86.2 procent met een laag beroep heeft een lage opleiding, 62.0 procent met een midden beroep heeft een midden opleiding en 66.0 procent met een hoog beroep heeft een hoge opleiding. Het zal duidelijk zijn dat het alleen gaat om het aantonen van het verband tussen opleidings- en beroepsniveaus; daarom heb ik die combinatie niet in generaties gesplitst.

In het vervolg komt het eigen beroep niet meer aan de orde, omdat die voor een belangrijk deel tot de opleiding is te herleiden.

Tot slot geef ik de combinatie van geslacht en opleiding. Ik beperk mij hiertoe, omdat combinaties als geslacht en religie, en geslacht en gezinsgrootte teveel op toeval berusten. Bovendien kan ik volstaan met de combinatie geslacht en opleiding, omdat we in het bovenstaande hebben gezien dat de opleiding samenhangt met het beroep van vader en met het eigen beroep.

In hoeverre het geslacht van invloed is op de opleiding, is te zien in de tabellen 13a en b op de volgende bladzijde.

tabel 13a: aantal informanten per geslacht en opleiding

	LBO/VBO	ULO/MAVO	HBS/HAVO	LYC./VWO
man	140 21,1	201 30,3	192 29,0	130 19,6
vrouw	226 31,7	250 35,0	156 21,8	82 11,5
totaal:	366 26,6	451 32,8	348 25,3	212 =1377 15,4 =100%

tabel 13b: aantal informanten per opleiding en geslacht

	man	vrouw
LBO/VBO	140 38,3	226 61,7
ULO/MAVO	201 44,6	250 55,4
HBS/HAVO	192 55,2	156 44,8
LYC./VWO	130 61,3	82 38,7
totaal:	663 48,1	714 = 1377 51,9 = 100%

Opvallend is dat meer mannen dan vrouwen hogere opleidingen hebben. We moeten er echter rekening mee houden dat dat verschil per generatie kleiner is geworden. Toch volgt nog altijd, zoals uit mijn gegevens blijkt, van de jonge generatie 38 procent van de mannen en 28 procent van de vrouwen het VWO. Bij de middengeneratie is het verschil: 29 procent van de mannen en 13 procent van de vrouwen met een HBS/HAVO-opleiding. Omgekeerd (tabel 13b) zien we dat de meerderheid van de mannen een hoge opleiding heeft, terwijl de meerderheid van de vrouwen een middelmatige of lage opleiding heeft. Het zou interessant zijn te kijken of daar in het algemeen verandering in komt.

Kort samengevat, is uit de gegeven combinaties gebleken dat drie van de vijf onderzochte secundaire variabelen dominant zijn, namelijk religie, opleiding en

geslacht. Dat betekent dat ik kan volstaan met deze variabelen bij het specificeren van veranderingen en verklaringen daarvoor.

Samenvatting

De basis van de groepsindeling wordt gevormd door de drie geënquêteerde generaties - de primaire variabele -, omdat het onderzoek gericht is op verschillen daartussen. In eerste instantie heb ik de primaire variabele gecombineerd met de secundaire variabelen: religie, gezinsgrootte, opleiding, beroep van vader en geslacht. Hiermee kon ik de spreiding van de generaties over die variabelen laten zien. Zo is gebleken dat de meerderheid van de midden- en oude generatie tot een kerkelijke gezindte behoort, terwijl de meerderheid van de jonge generatie onkerkelijk is. Als verklaring daarvoor heb ik de secularisatie genoemd. Bij de gezinsgrootte was het opvallend dat voornamelijk de jonge generatie tot een klein gezin behoort. Uit de combinaties generatie - opleiding, en generatie - beroep van vader is gebleken dat bij de midden- en vooral bij de jonge generatie de percentages van een hoog niveau zijn toegenomen. Een algemeen toevallig gegeven bij het geslacht is dat er van de oude en middengeneratie meer vrouwelijke en van de jonge generatie meer mannelijke informanten zijn. Al die gegevens zijn in tabellen vastgelegd.

Wat de diversificatie betreft, de verschillende groepen weerspiegelen de maatschappij van einde twintigste eeuw. Maar of de verschillende groepen getalsmatig de Nederlandse bevolking vertegenwoordigen is de vraag. Deze vraag is echter niet zo van belang, omdat we geïnteresseerd zijn in de verschillen tussen de groepen. Wat dat betreft kunnen we per groep zeker wel van redelijke aantallen spreken.

Na de combinaties primaire en secundaire variabelen heb ik combinaties van alleen de secundaire variabelen gegeven, om daarmee verbanden daartussen aan te tonen. De resultaten zijn, evenals bij de combinaties primaire en secundaire variabelen, in tabellen a en b vastgelegd. Dat wil zeggen dat alle combinaties van twee kanten zijn bekeken, ter verduidelijking en bevestiging van de resultaten, en in het belang van de relativiteitswaarde van de groepen informanten.

Uit de combinatie religie en gezinsgrootte is gebleken dat de gezinsgrootte beïnvloed wordt door de religie. Religie en opleiding kunnen elkaar beïnvloeden (religie ook via gezinsgrootte de opleiding), evenzo religie en beroep van vader. Het beroep van vader kan de gezinsgrootte beïnvloeden. Verder hebben we gezien dat er een nauw verband bestaat tussen opleiding, beroep van vader en eigen beroep, waarom het gerechtvaardigd is alleen van de opleiding uit te gaan. Die opleiding blijkt beïnvloed te worden door het geslacht (man - vrouw). Dit alles betekent dat we slechts religie, opleiding en geslacht als variabelen overhouden, waarbij we er echter rekening mee moeten houden dat het geslachtsverschil ook via de opleiding zijn doorwerking heeft. In de volgende paragraaf, en alleen in 4.3.1, zal ik overigens toch de variabelen gezinsgrootte en beroep van vader in ogenschouw nemen, om op die manier nog eens extra de samenhang daartussen aan te tonen.

4.3. Veranderingen in u en jij/je in relaties

De hoofdvraag van deze paragraaf is: In hoeverre is het u-gebruik tegen ouders, leraren, een onbekende helper en kennissen teruggedrongen ten gunste van *jij/je*? In de subparagraaf over de ouders laat ik ook zien in hoeverre zij met een dialectvorm worden aangesproken, en bij de leraren en kennissen komt ook de aanspreking met *meneer* of *mevrouw* aan de orde.

Steeds staan de verschillen tussen de drie generaties centraal, die eerst globaal en dan vooral op bases van religie, opleiding en geslacht met elkaar worden vergeleken. Per groep worden de aanspreekvormen *u* en *jij/je* op honderd procent gesteld, en staan in de tabellen de werkelijke getallen op de eerste en de percentages op de tweede regel. Het opnemen van een tabel is afhankelijk van de relevantie ervan. Zo is het u- of *jij/je*-gebruik tegen leraren beperkt tot de jonge generatie, omdat de midden- en oude generatie altijd *u* zei. Het algemene gegeven van de verschuiving van *u* naar *jij/je*, zoals ik die in hoofdstuk 3 heb beschreven, doet zich praktisch overal voor. We kunnen er dus vanuit gaan dat de generatieverschillen elkaar versterken en dat we er conclusies aan mogen verbinden. Wanneer hier een afwijking in zit, wat ik in het vervolg gemakshalve aanduid als '*inversie*', heb ik met behulp van de chi-kwadraattoets de significantie berekend (op 5% niveau). Dat betekent dat alleen bij een toename van *u* (in plaats van de algemene afname) een statistische bepaling voor de significantie is gemaakt.

Het zal duidelijk zijn dat de globale en specifieke generatieverschillen het meest belangrijk zijn om te kunnen vaststellen in hoeverre de aanspreekvormen zijn veranderd. Verklaringen voor die verschillen zijn gebaseerd op maatschappelijke veranderingen en ontwikkelingen, zoals ik die in hoofdstuk 1 (1.4, de context van het onderzoek) heb beschreven. De betreffende relaties breng ik met de begrippen *status* en *solidariteit*, die ik in paragraaf 1.3 heb beschreven, in kaart.

Aan het einde van elke subparagraaf noem ik de groepen die meer dan anderen tot de verandering hebben bijgedragen en vermeld ik welke variabele (religie, opleiding, geslacht) het sterkst is. Bij welke groepen komen de grootste generatieverschillen voor, en wat is het verschil tussen het grootste en het kleinste generatieverschil binnen de religie, opleiding en het geslacht, zijn de vragen die ik voor de bepaling van de sterkste groepen en variabelen beantwoord. Ook in de volgende paragrafen (4.4 en 4.5) beantwoord ik deze vragen, zonder ze te herhalen.

Ter afsluiting van de vier afzonderlijke relaties geef ik een slotoverzicht van de globale verschillen tussen de relaties en tussen de drie generaties. Daarna volgt een samenvatting.

4.3.1.1. U of jij/je tegen de ouders

Omdat de eerste twee enquêtevragen op de aanspreking van de ouders zijn gericht, begin ik met de relatie tot de ouders. Uit de vergelijkingen van de aanspreekvormen tegen de moeder en vader is gebleken, dat de informanten daarin geen onderscheid maken, zodat ik dus kan spreken van 'de ouders'. Deze relatie heb ik als [+status][+solidariteit] gekenmerkt.

Mijn veronderstelling, dat nog maar heel weinig jongeren *u* tegen de eigen ouders zeggen en het *u*-gebruik door de middengeneratie al sterk is teruggedrongen, is niet uitgekomen. Deze veronderstelling was gebaseerd op de resultaten van mijn eerdere onderzoeken naar *'het u- en jij/je-gebruik tegen de ouders'* (Vermaas, 1987,1990). In tabel 15 wordt duidelijk dat de orthodoxen het *u*-gebruik instandhouden. Daaraan voorafgaand geef ik in tabel 14 de globale generatieverschillen.

tabel 14: *u* of *jij/je* tegen de ouders per generatie

	u	jij/je	totaal
oude generatie	215 72.9	80 27.1	295 20.8
middengeneratie	340 64.5	187 35.5	527 37.2
jonge generatie	109 18.3	486 81.7	595 42.0
totaal:	664 46.9	753 53.1	=1417 =100%

In tabel 14 zien we een groot verschil in het aantal *u*-zeggers tussen de oude en jonge generatie. Het verschil tussen de oude en middengeneratie is veel kleiner. Zei nog 72,9 procent van de oude generatie *u* tegen de ouders, van de jonge generatie zegt maar 18,3 procent *u*. Het percentage *u*-gebruikers van de middengeneratie is nog hoog (64,5%), zodat de grootste verandering tussen de midden- en jonge generatie heeft plaatsgevonden. Dat wordt bevestigd door mijn observaties van gesprekken tussen ouders en hun kinderen. Zo zegt een man van de middengeneratie tegen zijn vader:

"*U* heeft ons wel iets verteld over de oorlog, maar *u* heeft lang niet alles verteld."
Uit: "Vrij Nederland", 7-9-1985

Een jongen (17 jaar) zegt:

"Dus *jij* bent mijn moeder, en ik kom uit de buik van die mevrouw."

Uit de serie 'Kind' van "de Volkskrant" in 1997

Een paar andere voorbeelden uit die serie zijn, dat een meisje over haar vader denkt:

"Wat ben *jij* een gevoelsarme reductionist."

En dat tegen een man die nog op bejaarde leeftijd vader werd, door zijn kinderen *jij* wordt gezegd.

De socioloog Deichsel (1985) wijst op de status die vooral voor de relatie ouders – kinderen kenmerkend is. Volgens hem is dat een voorwaarde voor de effectiviteit van een verbondenheid. "Zonder die ongelijkheid zouden de verschillende taken die binnen het gezinsverband moeten worden vervuld niet of minder gemakkelijk tot stand kunnen worden gebracht." Aldus Deichsel (1985,77). Ik denk echter dat deze opvatting voor de huidige jonge generatie nog nauwelijks van toepassing is, wat onder andere blijkt uit wat volgt.

Een algemene verklaring voor de grote toename van het *jij/je*-gebruik is, dat het ouderlijk gezag heeft plaatsgemaakt voor inspraak van de kinderen, waardoor kinderen zich een volwaardige gesprekspartner van hun ouders voelen. "Er is sprake van een overgang van bevels- naar onderhandelingshuishouding", zegt prof. Meeuws (via Steenbrugge, 1992). Ik denk dat we ook kunnen stellen dat in gezinnen de solidariteitsdimensie belangrijker is geworden dan de statusdimensie. Een voorbeeld daarvan is dat steeds meer ouders hun kinderen openlijk verdedigen tegen sportleiders en docenten, wat blijkt uit verhalen van vooral docenten die een mentorschap hebben.

Ook de peergroup zorgt ervoor dat de ouders nog weinig met *u* worden aangesproken. Peergroup is een groep van leeftijdsgenoten waaraan een jongere zich spiegelt en waaraan hij/zij voor een belangrijk deel zijn/haar normen en waarden ontleent.

Het initiatief om geen *u* tegen de ouders te zeggen komt echter ook van de ouders zelf. Zo laten sommige ouders weten dat zij door hun kinderen niet met *u* aangesproken willen worden, omdat ze dat afstandelijk vinden.

Resumerend: terwijl vroeger de statusdimensie de doorslag gaf ([+status] > *u*), doet dat nu de solidariteitsdimensie ([+solidariteit] > *jij/je*).

Of bij de gegeven verklaringen sprake is van invloeden van religie, gezinsgrootte, opleiding, beroep van vader en geslacht, bespreek ik aan de hand van de tabellen 15 t/m 19.

tabel 15: u of jij/je tegen de ouders per religie en generatie

	u	jij/je	totaal
<i>katholieken</i>			
oude generatie	76 88.4	10 11.6	86 6.3
middengeneratie	103 71.0	42 29.0	145 10.6
jonge generatie	7 6.4	102 93.6	109 8.0
<i>protestanten</i>			
oude generatie	59 64.1	33 35.9	92 6.7
middengeneratie	129 69.4	57 30.6	186 13.6
jonge generatie	11 10.1	98 89.9	109 8.0
<i>orthodoxen</i>			
oude generatie	44 67.7	21 32.3	65 4.8
middengeneratie	44 62.9	26 37.1	70 5.1
jonge generatie	75 74.3	26 25.7	101 7.4
<i>onkerkelijken</i>			
oude generatie	24 75.0	8 25.0	32 2.3
middengeneratie	54 55.7	43 44.3	97 7.1
jonge generatie	14 5.1	260 94.9	274 20.1
totaal	640 46.9	726 53.1	= 1366 = 100%

Overeenkomstig de globale generatieverschillen (tabel 14) zijn in tabel 15 hoge percentages *u* bij de oude en midden-generatie en lage percentages *u* bij de groepen van de jonge generatie te zien. Maar de jonge generatie orthodoxen vormt hier een uitzondering op, omdat deze groep veel meer *u* zegt dan de andere groepen van de jonge generatie, en zelfs meer *u* gebruikt dan de midden- en oude generatie orthodoxen. Deze inversie berust echter op toeval wat gebleken is uit de bepaling van de significantie waarvoor de 2×2 X^2 -kwadraattoets op 5-procentsniveau is toegepast ($X^2 = 2.53$). (Bij volgende inversies spreek ik kortweg onder vermelding van de X^2 van significant en niet-significant.) Toch is het heel opmerkelijk dat de jonge generatie orthodoxen het *u*-gebruik instandhoudt. Dat de midden- en oude generatie orthodoxen opvallend vaak *jij/je* zeggen, heeft wellicht te maken met de dialectische of regionale aanspreekvorm *je/ji* die in Zeeland, waar veel orthodoxe informanten vandaan komen, in alle gevallen gebruikt wordt (zie paragraaf 3.3, over dialectische of regionale aanspreekvormen). Bij de protestanten zien we een kleine inversie bij de oude en middengeneratie. Evenals bij de orthodoxen is deze inversie niet-significant ($X^2 = 0.77$).

Een verklaring voor het hoge percentage *u*-zeggere van de jonge generatie orthodoxen (74,3%) is de betrokkenheid bij het geloof. Zo is uit onderzoek van De Hart ("de Volkskrant", 30-1-1990) gebleken, dat deze groep het meest betrokken is bij geloof en levensbeschouwing, en dat zij denkt dat de niet-gelovigen de normen en waarden niet instandhouden. Bij de normen en waarden hoort waarschijnlijk ook de handhaving van de traditie *u* tegen de ouders te zeggen. "In orthodoxe gezinnen gaat men uit van 'de Heilige Schrift' waarin duidelijk wordt gemaakt dat ouders een aanstelling hebben van Godswege. Daarmee staan we in een gezagsverhouding tot onze kinderen." schrijft Van der Bas in de bijlage 'Opvoeding' van het "Reformatorisch Dagblad" van 10 november 1992.

In tegenstelling tot de jonge orthodoxen hebben de jonge katholieken, protestanten en onkerkelijken grote verschuivingen van *u* naar *jij/je* veroorzaakt. Bij de katholieken is de breuk het grootst, maar de jonge onkerkelijken zeggen het minst *u*. Opvallende veranderingen worden dus bepaald door zowel een grote generatiekloof als door het minste *u*-gebruik door een bepaalde groep. Het laatstgenoemde is afhankelijk van het meer of minder *u*-gebruik door een oudere generatie. Zo zien we dat de middengeneratie onkerkelijken al veel minder *u* tegen de ouders zegt dan bijvoorbeeld de middengeneratie katholieken.

Ondanks dat we al weten dat de gezinsgrootte voor een belangrijk deel tot de religie is te herleiden, geef ik hier het globale tabel waarin de gezinsgrootte centraal staat. Ik denk dat deze variabele hoofdzakelijk van invloed is op de relatie met de ouders, en dus veel minder op de andere onderzochte relaties. In tabel 16 zijn de generatieverschillen bij een groot en klein gezin te zien.

tabel 16: *u of jij/je tegen de ouders per gezinsgrootte en generatie*

	u	jij/je	totaal
<i>groot gezin</i>			
oude generatie	174 73.7	62 26.3	236 16.9
middengeneratie	284 67.0	140 33.0	424 30.4
jonge generatie	85 32.6	176 67.4	261 18.7
<i>klein gezin</i>			
oude generatie	36 72.0	14 28.0	50 3.6
middengeneratie	51 56.0	40 44.0	91 6.5
jonge generatie	23 6.9	309 93.1	332 23.8
totaal:	653 46.8	741 53.2	= 1394 = 100%

Opmerkelijk is dat in kleine gezinnen door met name de midden- en jonge generatie veel minder *u* gezegd wordt dan in grote gezinnen. Bovendien is het *u*-gebruik in kleine gezinnen meer afgenomen dan in grote gezinnen. Waarschijnlijk is in grote gezinnen de autoriteit van de ouders belangrijker of noodzakelijker.

Dat er sprake is van een verband tussen gezinsgrootte en religie wordt duidelijk door het tamelijk hoge percentage (32.6) *u*-gebruik van de jonge generatie uit grote gezinnen. Dat wordt veroorzaakt doordat de meeste orthodoxe jongeren van wie 74.3 procent *u* zegt (zie tabel 15) in een groot gezin opgroeien.

In hoeverre de opleiding invloed heeft uitgeoefend op de verandering in het *u*- of *jij/je*-gebruik tegen de ouders laat ik aan de hand van tabel 17 zien.

tabel 17: u of jij/je tegen de ouders per opleiding en generatie

	u	jij/je	totaal
<i>LBO/VBO</i>			
oude generatie	127 69.8	55 30.2	182 13.3
middengeneratie	116 63.0	68 37.0	184 13.4
jonge generatie	-	-	-
<i>ULO/MAVO</i>			
oude generatie	61 84.7	11 15.3	72 5.2
middengeneratie	141 68.8	64 31.2	205 14.9
jonge generatie	33 19.4	137 80.6	170 12.4
<i>HBS/HAVO</i>			
oude generatie	13 76.5	4 23.5	17 1.2
middengeneratie	63 60.0	42 40.0	105 7.7
jonge generatie	44 19.5	182 80.5	226 16.5
<i>LYC/VWO</i>			
oude generatie	-	-	-
middengeneratie	10 83.3	2 16.7	12 0.9
jonge generatie	31 15.6	168 84.4	199 14.5
totaal:	639 46.6	733 53.4	=1372 =100%

Bij de jonge generatie van het LBO/VBO kon ik niets invullen, omdat ik alleen leerlingen van de MAVO, HAVO en het VWO heb geënquêteerd: op de meeste scholengemeenschappen was (nog) niet het LBO/VBO opgenomen. De reden dat bij de oude generatie van het LYC./VWO geen cijfers zijn ingevuld berust op het feit dat van de oude generatie niemand deze opleiding heeft opgegeven. Het zal duidelijk zijn dat dit voor alle tabellen in verband met de opleiding geldt.

Opmerkelijk aan tabel 17 is het verschil tussen de midden- en jonge generatie met een LYC./VWO-opleiding dat veel groter is dan bij de andere opleidingen. Met andere woorden, de jonge generatie met de hoogste opleiding heeft het u-gebruik tegen de ouders het meest verminderd. Een andere opmerkelijkheid is dat het verschil tussen de oude en middengeneratie met een LBO/VBO-opleiding kleiner is dan bij de andere opleidingen. Hierbij moeten we echter rekening houden met een lager percentage u-zeggens van de oude generatie in vergelijking met de oude generatie met bijvoorbeeld een ULO/MAVO-opleiding.

Zoals verwacht zijn de verschillen tussen de oude en middengeneratie over het algemeen kleiner dan de verschillen tussen de midden- en jonge generatie. De globale enquêteresultaten (zie tabel 14) zijn dus terug te zien in de specifieke. In het vervolg wordt duidelijk dat dit voor de meeste gevallen geldt, zodat ik dat niet steeds opnieuw noem.

In de vorige paragraaf, over de groepen informanten, heb ik geconstateerd dat er een verband bestaat tussen het niveau van de opleiding van de informant en het beroepsniveau van vader. Ik veronderstel dat dat verband ook zichtbaar is in het u- of jij/je-gebruik tegen de ouders. In elk geval wordt bij de vergelijkingen duidelijk dat zowel bij een hoge opleiding als bij een hoog beroep van vader minder u gezegd wordt dan bij lagere niveaus.

Hoewel ik in de vorige paragraaf heb gesteld dat we met de opleiding kunnen volstaan, geef ik, zij het alleen in deze subparagraaf, toch een tabel met betrekking tot het beroep van vader, om daarmee het verband tussen opleiding en beroep te bevestigen, nu aan de hand van het u- of jij/je-gebruik.

tabel 18: u of jij/je tegen de ouders per beroep van vader en generatie

	u	jij/je	totaal
<i>laag beroep van vader</i>			
oude generatie	104 65.0	56 35.0	160 12.4
middengeneratie	133 67.2	65 32.8	198 15.3
jonge generatie	29 23.6	94 76.4	123 9.5
<i>midden beroep van vader</i>			
oude generatie	89 84.8	16 15.2	105 8.1
middengeneratie	157 63.8	89 36.2	246 19.0
jonge generatie	37 14.7	215 85.3	252 19.5
<i>hoog beroep van vader</i>			
oude generatie	10 90.9	1 9.1	11 0.8
middengeneratie	28 71.8	11 28.2	39 3.0
jonge generatie	34 21.1	127 78.9	161 12.4
totaal:	621 48.0	674 52.0	=1295 =100%

Evenals in tabel 17 zien we in tabel 18 grotere generatieverschillen bij een midden en hoog niveau dan bij een laag niveau. De kleine inversie bij laag beroep is niet-significant ($X^2 = 0.19$).

Als laatste variabele in deze en de volgende subparagrafen komt het verschil in geslacht aan de orde. Uit tabel 19 blijkt dat die verschillen nauwelijks een rol spelen bij de verandering in aanspreekvormen tegen de ouders.

tabel 19: u of jij/je tegen de ouders per geslacht en generatie

	u	jij/je	totaal
<i>mannen</i>			
oude generatie	84 72.4	32 27.6	116 17.2
middengeneratie	161 67.1	79 32.9	240 35.7
jonge generatie	56 17.7	261 82.3	317 47.1
totaal:	301 44.7	372 55.3	= 673 = 100%
<i>vrouwen</i>			
oude generatie	131 73.6	47 26.4	178 24.0
middengeneratie	180 63.2	105 36.8	285 38.5
jonge generatie	52 18.7	226 81.3	278 37.5
totaal:	363 49.0	378 51.0	= 741 = 100%

De belangrijkste conclusie uit de verschillen in geslacht is dat die verschillen in de aanspreking van de ouders minimaal zijn.

Kort samengevat, hebben op de eerste plaats VWO-leerlingen en op de tweede t/m de vierde plaats de jonge generatie katholieken, protestanten en onkerkelijken het u-gebruik tegen de ouders meer verminderd dan de andere groepen. Dat betekent dat bij de genoemde vier groepen de verschillen met de middengeneratie groter zijn dan bij de andere groepen. De sterkste variabele is de religie, omdat hierbij de grootste verschillen tussen de generatieverschillen zijn waargenomen. Met andere woorden, de religie heeft meer invloed op de afname van *u* of de toename van *jij/je* uitgeoefend dan de andere variabelen, omdat bij de religie de generatieverschillen het meest uiteenlopen: een verschil van 64.6 procent bij de katholieken versus -11.4 procent bij de orthodoxen tussen de midden- en jonge generatie. Dit voorbeeld laat zien hoe de bedoelde verschillen zijn vastgesteld. In het vervolg laat ik dergelijke voorbeelden achterwege. Zou de religie zodanig verband houden met de maatschappelijke cultuur dat daaruit het beste veranderingen zijn te verklaren?

4.3.1.2. Dialectische aanspreekvormen tegen de ouders

In de enquête heb ik na de vraag over het u- en jij/je-gebruik tegen de ouders, gevraagd naar het gebruik van *dialectische aanspreekvormen*. Hiervan zijn de enquête-resultaten te zien in tabel 20.

tabel 20: *wel of geen dialectische aanspreekvormen tegen de ouders per generatie*

	wel dialect	geen dialect	
			totaal
oude generatie	164	131	295
	55.6	44.4	20.8
middengeneratie	245	280	525
	46.7	53.3	37.1
jonge generatie	171	425	596
	28.7	71.3	42.1
totaal:	580	836	= 1416
	41.0	59.0	= 100%

Uit tabel 20 blijkt dat van de jonge generatie 28.7 procent wel eens een dialectische aanspreekvorm gebruikt, terwijl 46.7 procent van de midden- en 55.6 procent van de oude generatie dat doet. Ook hier heeft de grootste verandering tussen de midden- en jonge generatie plaatsgevonden.

Verklaringen voor de terugdringing van dialectische aanspreekvormen zijn onder andere: dat ouders hun kinderen stimuleren alleen de standaardtaal te gebruiken en dat de jonge generatie met een veel groter bereik van allerlei communicatiemiddelen opgroeit.

We moeten echter rekening houden met verschillen in regio's. Hoewel ik die niet als variabele heb onderzocht, vanwege een te grote spreiding van de informanten van met name de oude generatie, heb ik, met als uitgangspunt de plaatsen van de geënquêteerde scholengemeenschappen, een paar tabellen met plaatselijke verschillen gemaakt. Met nadruk wil ik er op wijzen dat die tabellen alleen bedoeld zijn als een indicatie van mogelijke verschillen in regio's; daar mag dus niet veel waarde aan gehecht worden.

In tabel 21 zien we bij de Limburgers een veel hoger percentage dialectgebruik dan bij de informanten uit Noord- en Zuid-Holland: in Roermond 65.4 procent en in Haarlem 4.8 procent van de middengeneratie. Het lage percentage in Haarlem heeft te maken met het feit dat daar geen dialectische aanspreekvormen in gebruik zijn.

tabel 21: wel of geen dialect per geënquêteerd gebied en per generatie

	wel dialect	geen dialect
Groningen		
oude generatie	22	11
	66.7	33.3
middengeneratie	37	35
	51.4	48.6
jonge generatie	15	52
	22.4	77.6
Assen		
oude generatie	14	2
	87.5	12.5
middengeneratie	12	9
	57.1	42.9
jonge generatie	6	14
	30.0	70.0
Lochem		
oude generatie	19	3
	86.4	13.6
middengeneratie	47	16
	74.6	25.4
jonge generatie	28	42
	40.0	60.0

	wel dialect	geen dialect
Zeist		
oude generatie	2 22.2	7 77.8
middengeneratie	1 4.5	21 95.5
jonge generatie	13 15.9	69 84.1
Zetten		
oude generatie	19 47.5	21 52.5
middengeneratie	18 34.6	34 65.4
jonge generatie	13 20.0	52 80.0
's-Hertogenbosch		
oude generatie	16 61.5	10 38.5
middengeneratie	25 56.8	19 43.2
jonge generatie	29 44.6	36 55.4
Roermond		
oude generatie	34 87.2	5 12.8
middengeneratie	53 65.4	28 34.6
jonge generatie	31 54.4	26 45.6
Weert		
oude generatie	6 75.0	2 25.0
middengeneratie	8 66.7	4 33.3
jonge generatie	4 33.3	8 66.7
Goes		
oude generatie	14 73.7	5 26.3
middengeneratie	31 79.5	8 20.5
jonge generatie	18 81.8	4 18.2

	wel dialect	geen dialect
Rotterdam		
oude generatie	17 25.0	51 75.0
middengeneratie	12 12.2	86 87.8
jonge generatie	13 12.6	90 87.4
Haarlem		
oude generatie	1 6.7	14 93.3
middengeneratie	1 4.8	20 95.2
jonge generatie	1 3.0	32 97.0

Uit de vergelijkingen van de genoemde plaatsen blijkt dat in Haarlem, Zeist en Rotterdam veel minder *dialect* wordt gebruikt dan in de andere plaatsen. Bovendien zijn de generatieverschillen in deze plaatsen kleiner, als gevolg van het feit dat door elke generatie in Haarlem, Zeist en Rotterdam meer de standaardtaal wordt gesproken. Opmerkelijk bij Zeist en Goes zijn de inversies. Zouden de midden- en jonge generatie geen moeite hebben een dialectische aanspreekvorm te gebruiken? Deze inversies zijn echter niet-significant: bij Zeist $X^2= 1.90$ en bij Goes $X^2= 0.05$.

Als ik de percentages dialectgebruik tegen de ouders vergelijk met de percentages u-gebruik van de drie generaties, is het opmerkelijk dat de verschillen in dialectgebruik kleiner zijn. Dat betekent dat in het dialectgebruik minder grote veranderingen zijn opgetreden dan in het gebruik van *u* en *jij/je*. Dat kan te maken hebben met de groter wordende waardering voor dialecten. Zou ook de jonge generatie zich nog betrokken voelen bij het dialect van de ouders? 'Waar men bij wil horen, daar past men zich in het taalgebruik bij aan.', is een bekende sociolinguïstische wijsheid.

Een andere opmerkelijkheid bij de vergelijkingen van het dialectgebruik en het gebruik van *u* of *jij/je* tegen de ouders is, dat in de gebieden waar minder dialect wordt gesproken meer *u* wordt gezegd. Dat betekent dat er een verband zou kunnen bestaan tussen het gebruik van een dialect en het *jij/je*-gebruik. Een uitzondering daarop is Roermond waar veel dialect maar ook veel *u* wordt gebruikt. Dat heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat het Limburgs twee aanspreekvormen kent (zie paragraaf 3.3). In tabel 22 geef ik een totaal overzicht.

tabel 22: wel of geen dialect, en u of jij/je, per geënquêteerd gebied en per generatie

	wel dialect	geen dialect	u	jij/je
Groningen				
oude generatie	22	11	24	9
	66.7	33.3	72.7	27.3
middengeneratie	37	35	48	24
	51.4	48.6	66.7	33.3
jonge generatie	15	52	3	64
	22.4	77.6	4.5	95.5
Assen				
oude generatie	14	2	9	7
	87.5	12.5	56.3	43.8
middengeneratie	12	9	11	11
	57.1	42.9	50.0	50.0
jonge generatie	6	14	2	18
	30.0	70.0	10.0	90.0
Lochem				
oude generatie	19	3	7	15
	86.4	13.6	31.8	68.2
middengeneratie	47	16	15	48
	74.6	25.4	23.8	76.2
jonge generatie	28	42	-	70
	40.0	60.0	-	100.0
Zeist				
oude generatie	2	7	8	1
	22.2	77.8	88.9	11.1
middengeneratie	1	21	18	3
	4.5	95.5	85.7	14.3
jonge generatie	13	69	6	76
	15.9	84.1	7.3	92.7
Zetten				
oude generatie	19	21	31	9
	47.5	52.5	77.5	22.5
middengeneratie	18	34	34	17
	34.6	65.4	66.7	33.3
jonge generatie	13	52	4	61
	20.0	80.0	6.2	93.8
's-Hertogenbosch				
oude generatie	16	10	21	5
	61.5	38.5	80.8	19.2
middengeneratie	25	19	31	14
	56.8	43.2	68.9	31.1
jonge generatie	29	36	4	61
	44.6	55.4	6.2	93.8

	wel dialect	geen dialect	u	jij/je
Roermond				
oude generatie	34	5	34	5
	87.2	12.8	87.2	12.8
middengeneratie	53	28	63	18
	65.4	34.6	77.8	22.2
jonge generatie	31	26	5	51
	54.4	45.6	8.9	91.1
Weert				
oude generatie	6	2	4	4
	75.0	25.0	50.0	50.0
middengeneratie	8	4	5	7
	66.7	33.3	41.7	58.3
jonge generatie	4	8	-	12
	33.3	66.7	-	100.0
Goes				
oude generatie	14	5	10	9
	73.7	26.3	52.6	47.4
middengeneratie	31	8	14	26
	79.5	20.5	35.0	65.0
jonge generatie	18	4	8	14
	81.8	18.2	36.4	63.6
Rotterdam				
oude generatie	17	51	55	13
	25.0	75.0	80.9	19.1
middengeneratie	12	86	87	12
	12.2	87.8	87.9	12.1
jonge generatie	13	90	72	31
	12.6	87.4	69.9	30.1
Haarlem				
oude generatie	1	14	12	3
	6.7	93.3	80.0	20.0
middengeneratie	1	20	14	7
	4.8	95.2	66.7	33.3
jonge generatie	1	32	5	28
	3.0	97.0	15.2	84.8

Een verklaring voor het verband tussen een dialectvorm en het jij/je-gebruik is, dat men in het dialect praktisch vaak maar één aanspreekvorm kent en er daarom vanuit gaat dat ook in de standaardtaal altijd *jij/je* gebruikt kan worden. Zo is er in Goes sprake van een hoog percentage dialectgebruik en wordt in dit gebied ook veel meer *jij/je* gezegd dan in de meeste andere gebieden, met uitzondering van de jonge generatie. Daartegenover staat Haarlem waar nauwelijks dialect wordt gesproken en waar het gebruik van *jij/je* ook veel minder is dan in andere gebieden. Deze verklaring geldt

hoofdzakelijk voor de oude en middengeneratie die meer met het dialect zijn opgegroeid dan de jonge generatie.

Hoewel deze dissertatie hoofdzakelijk gericht is op de standaardtaalpronomina, laat ik toch ook zien wat de invloed van de religie en het beroep van vader is op het gebruik van wel of geen dialectische aanspreekvorm tegen de ouders. Daarbij ga ik er vanuit dat hier het beroep van vader een grotere invloed heeft dan de eigen opleiding: van huis uit wordt er dialect gesproken of niet.

Evenals in de tabellen 21 en 22 gebruik ik in de tabellen 23 en 24 weinig witregels en zijn de generaties niet vetgedrukt, om hiermee een verschil met de andere tabellen die meer aansluiten op de probleemstelling aan te tonen.

tabel 23: wel of geen dialect per religie en generatie

	wel dialect	geen dialect
katholieken		
oude generatie	55 64.0	31 36.0
middengeneratie	83 57.6	61 42.4
jonge generatie	51 46.4	59 53.6
protestanten		
oude generatie	54 58.7	38 41.3
middengeneratie	82 44.1	104 55.9
jonge generatie	36 33.0	73 67.0
orthodoxen		
oude generatie	26 40.0	39 60.0
middengeneratie	33 48.5	35 51.5
jonge generatie	26 25.7	75 74.3
onkerkelijken		
oude generatie	19 59.4	13 40.6
middengeneratie	27 27.6	71 72.4
jonge generatie	58 21.2	216 78.8

Uit tabel 23 blijkt dat de onkerkelijken het minst dialect gebruiken, gevolgd door de orthodoxen en de protestanten. De katholieken gebruiken dus het meest een dialectische aanspreekvorm, en dat geldt voor elke generatie. Dat de onkerkelijken minder dialect gebruiken dan de kerkelijken heeft waarschijnlijk te maken met het hogere opleidingsniveau van de onkerkelijken, wat in de paragraaf over de groepen informanten tot uiting is gekomen (zie tabel 4a en b).

De inversie bij de orthodoxen is niet-significant ($X^2=0.98$).

In hoeverre het beroep van vader een rol speelt bij het wel of geen dialect, laat ik aan de hand van tabel 24 zien.

tabel 24: wel of geen dialect per beroep van vader en generatie

	wel dialect	geen dialect
laag beroep vader		
oude generatie	109 68.1	51 31.9
middengeneratie	106 54.4	89 45.6
jonge generatie	48 39.0	75 61.0
midden beroep vader		
oude generatie	42 40.0	63 60.0
middengeneratie	104 42.1	143 57.9
jonge generatie	72 28.5	181 71.5
hoog beroep vader		
oude generatie	3 27.3	8 72.7
middengeneratie	10 25.6	29 74.4
jonge generatie	30 18.6	131 81.4

Uit de vergelijkingen tussen het beroep van vader en het dialectgebruik blijkt dat bij een laag niveau door elke generatie meer dialect wordt gesproken. Bij een hoog niveau is dat andersom, en het middenberoepsniveau zit er tussenin. Een mogelijke verklaring voor deze enquêteresultaten is dat bij een laag niveau minder gelet hoeft te worden op het gebruik van de standaardtaal. De inversie bij 'midden beroep vader' is niet-significant ($X^2=0.13$).

4.3.2. U of jij/je tegen leraren

In vergelijking met *u* of *jij/je* tegen de ouders zien we in relatie met leraren, waarvoor de formule [+status] [-solidariteit] van toepassing is, veel hogere percentages *u*. Daarbij zijn ook de verschillen tussen de drie generaties kleiner. Het gaat om de aanspreking van leraren tijdens de schoolperiode van het voortgezet onderwijs; anders zou ik de generaties niet met elkaar kunnen vergelijken. In tabel 25 wordt duidelijk in hoeverre de jonge generatie het *u*-gebruik heeft teruggebracht.

tabel 25: *u* of *jij/je* tegen leraren per generatie

	u	jij/je	totaal
oude generatie	294 99.7	1 0.3	295 20.8
middengeneratie	527 99.6	2 0.4	529 37.2
jonge generatie	490 82.1	107 17.9	597 42.0
totaal:	1311 92.3	110 7.7	= 1421 = 100%

In tabel 25 is te zien dat 17.9 procent van de jonge generatie de leraren *tutoyeert*, wat door bijna niemand van de midden- en oude generatie werd gedaan. Toch zegt nog 82.1 procent *u* tegen de leraren, wat verklaarbaar is uit het verschil in status [+status] en de betrekkelijk grote horizontale afstand [-solidariteit]. Het prototype (bij [+status] [-solidariteit] zegt men *u*) werkt hier dus nog duidelijk, al is er een kleine verandering in de richting van *jij/je* opgetreden. Ook ondanks de toegenomen mondigheid en de democratische ontwikkelingen in het onderwijs zegt de grote meerderheid van de jongeren nog altijd *u* tegen een leraar.

In de brochure "*Van onderwijzen naar leren*" (1997) van het Procesmanagement Voortgezet Onderwijs, dat door staatssecretaris van O C en W is ingesteld, staat te lezen: "De school heeft geen centrale plaats in het leven van jongeren, maar moet concurreren met al hun andere activiteiten. Elke docent weet dat uit ervaring. Wat ook elke docent weet, is dat jongeren mondiger zijn dan een aantal jaren geleden en dat ze over alles en nog wat willen onderhandelen. Maar ook dat ze buitengewoon onzeker kunnen zijn over hun toekomst."

Hoe dan ook, het *u*-gebruik weet zich nog goed te handhaven. De meeste leraren willen niet met *jij* worden aangesproken, stelt Planthof (1995), die daarbij enkele

citaten van docenten geeft: "Ik vind tutoyeren een vreemde gewoonte. Dat is bij mij beperkt tot intieme kring. Zelfs tegen mijn moeder zeg ik nog *u*." zegt docent Van der Rijst. Leerlingen die hem toch met *jij* aanspreken, noemt hij "exceptionele gevallen". Docent Van Grootheest zegt: "De eisen die je aan ze stelt, stijgen uit boven de relatie die je met ze hebt." (uit "*Het Schoolblad*" 2, 1995)

Van sommige leraren mag er getutoyeerd worden als er respect voor hen blijft. Maar soms hebben ook zij moeite met het *jij*-gebruik, omdat het nemen van maatregelen dan moeilijker is. Op sommige Montessorischolen wordt het tutoyeren gezien als een mogelijkheid het contact te vergemakkelijken. Daartegenover bestaan scholen waar tutoyeren verboden is, met als argument dat goed onderwijs gebaat is bij enige afstand tussen leerling en leraar.

Van Leeuwen en De Hen (1998, 56) stellen in hun artikel over leraren: "Een oude graadmeter voor orde en gezag is: *tutoyeren*. Sommige leraren hebben de zaak onder controle, ook al heten ze *jij* en *jou*, anderen houden het bij de distantie van het voutsvoeren. Maar het *jij*-tijdperk blijkt op zijn retour. Negentien procent van de vrouwen en vijftien procent van de mannen laat zich tutoyeren. Jonge docenten aan de universiteit opgeleid, zijn het meest 'op *jij* en *jou*' - maar toch niet meer dan één op vijf." De genoemde percentages komen overeen met de percentages *jij*/*je*-zeggers uit de enquête.

Algemene argumenten voor de handhaving van het *u*-gebruik zijn, dat op die manier ontzag voor leraren en normen en waarden behouden zouden blijven.

Uit de antwoorden op de enquêtevraag over de aanspreking van leraren met de *voor*- of *achternaam* blijkt dat de meeste informanten alleen benamingen als: *meneer*, *mevrouw* en *juffrouw* hebben gebruikt of gebruiken. De oude generatie sprak de leraren ook aan met *meester*. Het noemen van de *voornaam* van de leraar heb ik alleen bij de jonge generatie aangetroffen, en dat gaat dan samen met het gebruik van *jij* en *je*. Verder hebben de meeste informanten ingevuld dat de leraren hen alleen met de *voornaam* aanspraken of aanspreken. Maar het is ook bekend dat er leraren waren en zijn die de leerlingen alleen met de *achternaam* aanspraken/aanspreken. Vooral de oude generatie heeft ervaring met het laatstgenoemde.

Omdat we in tabel 25 hebben gezien dat van de midden- en oude generatie bijna 100 procent *u* tegen een leraar zegt, heeft het weinig zin de drie generaties in de volgende tabellen op te nemen. Alleen de jonge generatie is in dit verband relevant. Ik volsta dus met de vraag: Welke groepen van de jonge generatie hebben het meest tot de vermindering van het *u*-gebruik tegen leraren bijgedragen?

In de volgende tabel (26) zal het opvallen dat de onkerkelijken minder *u* gebruiken dan de kerkelijken, en dat de orthodoxen het meest *u* zeggen.

tabel 26: u of jij/je tegen leraren per religie van alleen de jonge generatie

	u	jij/je	totaal
katholieken	94 85.5	16 14.5	110 8.0
protestanten	93 85.3	16 14.7	109 8.0
orthodoxen	96 94.1	6 5.9	102 7.4
onkerkelijken	206 75.2	68 24.8	274 20.0
totaal:	489 82.2	106 17.8	= 595 = 100%

In tabel 27 zien we dat leerlingen met een HAVO- en VWOopleiding meer *jij/je* zeggen dan leerlingen met een MAVO-opleiding. Zoals bekend hangt de opleiding samen met het beroepsniveau van vader, zodat gesteld kan worden dat leerlingen uit de hoge sociale klasse het meest verantwoordelijk zijn voor de terugdringing van het u-gebruik tegen leraren.

tabel 27: u of jij/je tegen leraren per opleiding van alleen de jonge generatie

	u	jij/je	totaal
MAVO	149 87.1	22 12.9	171 28.6
HAVO	181 80.1	45 19.9	226 37.9
VWO	160 80.0	40 20.0	200 33.5
totaal:	490 82.1	107 17.9	= 597 = 100%

Of het wat uitmaakt, of het om jongens of om meisjes gaat, zien we in de volgende tabel.

tabel 28: *u of jij/je tegen leraren per geslacht van alleen de jonge generatie*

	u	jij/je	totaal
mannen	253 79.3	66 20.7	319 53.4
vrouwen	237 85.3	41 14.7	278 46.6
totaal:	490 82.1	107 17.9	= 597 = 100%

Wat ik in deze tijd, van steeds meer gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen, niet verwacht had is dat meer meisjes dan jongens de leraren met *u* aanspreken. Dit resultaat komt overeen met een onderzoek van Van der Linden en Dijkman (1989), waaruit blijkt dat meisjes minder zelfwaardering hebben dan jongens en dat meisjes goede contacten met docenten belangrijk vinden, terwijl jongens meer waarde hechten aan inspraakmogelijkheden. Het verschil in geslacht is echter veel minder groot dan de verschillen bij de andere variabelen.

Kort samengevat, heeft alleen de jonge generatie het *u*-gebruik tegen leraren verminderd, met name de groepen onkerkelijken, jongens, VWO- en HAVO-leerlingen. De sterkste variabele is de religie, waarbij het vooral gaat om het contrast tussen de orthodoxen en onkerkelijken wat we ook bij de aanspreking van de ouders (tabel 15) zagen.

4.3.3. U of jij/je tegen een onbekende helper

Om te laten zien of in een heel andere soort relatie dan met de ouders en leraren ook een ander *u*- of *jij/je*-gebruik is te zien, geef ik in deze subparagraaf de resultaten van *u* of *jij/je* tegen een onbekende helper. Hierbij gaat het vooral om de onbekendheid van iemand die een dienst komt verlenen. In de paragraaf over de enquêtevragen (4.1) heb ik uitleg daarover gegeven. Deze relatie heb ik als [-status][-solidariteit] gekenschetst.

tabel 29: *u* of *jij/je* tegen een onbekende helper, per generatie

	u	jij/je	totaal
oude generatie	247 84.6	45 15.4	292 20.6
middengeneratie	457 86.2	73 13.8	530 37.4
jonge generatie	465 78.3	129 21.7	594 41.9
totaal:	1169 82.6	247 17.4	= 1416 = 100%

In tabel 29 zien we dat de grote meerderheid van elke generatie *u* zegt. Voor de jonge generatie kan een groot leeftijdsverschil ([+status]) met de helper daarbij een rol spelen. Toch zegt deze generatie minder *u* dan de midden- en oude generatie, omdat ze waarschijnlijk wel eens [$\pm$ solidariteit] ervaart. Heel vroeger gaf de statusdimensie de doorslag ([-status]), dus zei men *jij/je*. Dat is niet meer te zien, ook niet bij de oude generatie hoewel die iets minder *u* zegt dan de middengeneratie. Nu geeft de solidariteitsdimensie ([-solidariteit]) de doorslag, dus *u*. Meestal begint men daarmee; later kan men dan afspreken elkaar te tutoyeren, zoals men ook in Frankrijk doet. Een voorbeeld dat denk ik herkenbaar is voor veel Nederlanders is: Een oude dame vraagt aan een jongeman:

"Zou *u* zo vriendelijk willen zijn om even mijn koffers voor mij te dragen?
Want *u* bent nog jong!"

De jongeman sprak de oude dame eveneens met *u* aan. Maar later ging die vrouw over op *je*:

"Nou vertel eens jongen, wat doe *je* voor de kost?"

J.Bos in: "Vrij Nederland", 8-8-1992

Waarschijnlijk had de oude dame vertrouwen gekregen, of was er al een zekere bekendheid ontstaan, waardoor zij overging op de aanspreekvorm *je*.

In hoeverre de globale kleine generatieverschillen zijn terug te zien in de specifieke, wordt in de volgende tabellen (30 t/m 32) duidelijk.

tabel 30: u of jij/je tegen een onbekende helper per religie en generatie

	u	jij/je	totaal
<i>katholieken</i>			
oude generatie	78 91.8	7 8.2	85 6.2
middengeneratie	117 80.1	29 19.9	146 10.7
jonge generatie	85 77.3	25 22.7	110 8.1
<i>protestanten</i>			
oude generatie	70 81.5	20 18.5	90 7.9
middengeneratie	167 89.3	20 10.7	187 13.7
jonge generatie	88 77.8	20 22.2	108 6.6
<i>orthodoxen</i>			
oude generatie	55 84.6	10 15.4	65 4.8
middengeneratie	67 95.7	3 4.3	70 5.1
jonge generatie	81 79.4	21 20.6	102 7.5
<i>onkerkelijken</i>			
oude generatie	27 84.4	5 15.6	32 2.3
middengeneratie	82 83.7	16 16.3	98 7.2
jonge generatie	209 76.8	63 23.2	272 19.9
totaal	1126 82.5	239 17.5	= 1365 = 100%

Opmerkelijk aan tabel 30 is, dat de jonge generatie orthodoxen zich meer lijkt aan te passen aan de jonge generatie van de andere groepen dan aan de middengeneratie orthodoxen die met 95.7 procent het meest *u* tegen een onbekende helper zegt. Dat in tegenstelling tot de aanspreking van de ouders waarin de jonge orthodoxen het meest *u* zeggen. De generatieverschillen van de orthodoxen komen het minst overeen met de globale generatieverschillen. Dat is een bewijs van het belang van het onderscheid tussen de globale en specifieke enquêteresultaten. Verder is het opmerkelijk dat tussen de oude en middengeneratie protestanten en orthodoxen inversies zijn te zien. Beide inversies zijn significant (respectievelijk $X^2= 6.53$ en $X^2= 4.77$). Na de orthodoxen van de jonge generatie, hebben de katholieken en protestanten van de middengeneratie het *u*-gebruik tegen een onbekende helper meer verminderd dan de andere groepen binnen de religie.

De invloed van de opleiding blijkt uit tabel 31 op de volgende bladzijde, waar deze tabel als geheel is afgedrukt. Ook alle volgende tabellen worden als geheel afgedrukt, dus zonder verdeling daarvan over twee bladzijden.

tabel 31: u of jij/je tegen een onbekende helper per opleiding en generatie

	u	jij/je	totaal
<i>LBO/VBO</i>			
oude generatie	145 80.1	36 19.9	181 13.2
middengeneratie	154 83.7	30 16.3	184 13.4
jonge generatie	-	-	-
<i>ULO/MAVO</i>			
oude generatie	66 94.3	4 5.7	70 5.1
middengeneratie	185 88.9	23 11.1	208 15.2
jonge generatie	136 80.5	33 19.5	169 12.3
<i>HBS/HAVO</i>			
oude generatie	17 100.0	0 0.0	17 1.2
middengeneratie	91 86.7	14 13.3	105 7.7
jonge generatie	175 77.8	50 22.2	225 16.4
<i>LYC./VWO</i>			
oude generatie	-	-	-
middengeneratie	10 83.3	2 16.7	12 0.9
jonge generatie	154 77.0	46 23.0	200 14.6
totaal:	1133 82.6	238 17.4	= 1371 = 100%

Uit tabel 31 blijkt dat de verschillen tussen de midden- en jonge generatie per opleiding niet veel van elkaar afwijken, terwijl tussen de oude en middengeneratie per opleiding wel duidelijke verschillen zijn te zien. De middengeneratie met een HBS/HAVO-opleiding heeft het u-gebruik meer verminderd dan de ULO/MAVO-opgeleiden, en bij de LBO/VBO-opgeleiden zien we zelfs een inversie die overigens niet-significant is ($X^2 = 0.79$). Een andere opmerkelijkheid is dat bij de oude generatie een verschil in het u-gebruik bij de hoogte van de opleiding is te zien, dat bij de middengeneratie dat verschil verminderd is, en dat bij de jonge generatie de hoogte van de opleiding nog minder een rol lijkt te spelen. Wellicht heeft dat te maken met de toegenomen nivellering van de sociale klassen, wat onder andere door het onderzoek van Dronkers en Ultee (red.) (1995) is vastgesteld.

Zagen we bij de relatie met ouders minimale verschillen tussen mannen en vrouwen, bij de relatie met leraren is er een duidelijk verschil waarneembaar, en bij de aanspreking van een onbekende helper is dat verschil nog duidelijker. Verschillen in geslacht hangen dus van de soort relatie af, net zoals de verschillen in religie en opleiding per relatie anders zijn. In tabel 32 komen de verschillen tussen mannen en vrouwen tot uiting, waarbij het opmerkelijk is dat de generatieverschillen bij de mannen en de vrouwen minder van elkaar afwijken dan die verschillen bij ouders en leraren. De algemene verschillen tussen mannen en vrouwen zijn dus groter dan de verschillen tussen de generatieverschillen.

tabel 32: *u* of *jij/je* tegen een onbekende helper per geslacht en generatie

	u	jij/je	totaal
<i>mannen</i>			
oude generatie	90 79.6	23 20.4	113 16.8
middengeneratie	191 79.6	49 20.4	240 35.8
jonge generatie	232 73.0	86 27.0	318 47.4
totaal:	513 76,5	158 23,5	= 671 = 100%
<i>vrouwen</i>			
oude generatie	156 87.6	22 12.4	178 24.0
middengeneratie	264 91.7	24 8.3	288 38.8
jonge generatie	233 84.4	43 15.6	276 37.2
totaal:	653 88.0	89 12.0	= 742 = 100%

Er zijn meer vrouwen dan mannen die *u* zeggen. Zelfs bij de jonge generatie is dat verschil ruim 10 procent, hoewel minder vrouwen van de jonge dan van de midden- en oude generatie *u* gebruiken tegen een onbekende helper. De inversie bij de vrouwen is niet-significant ($X^2= 2.00$).

Resumerend en om te benadrukken om welke groepen het nu precies gaat bij de verandering van *u* en *jij/je* tegen een onbekende helper vermeld ik, evenals in de korte samenvattingen van de andere subparagrafen, de groepen die het meest opvielen. Op de eerste plaats staat de jonge generatie orthodoxen die een onverwachte

grote breuk met de middengeneratie orthodoxen heeft veroorzaakt, terwijl we tussen de oude en middengeneratie orthodoxen een inversie hebben gezien. Op de tweede plaats heeft de middengeneratie met een HBS/HAVO-opleiding de grootste verandering bewerkstelligd. En op de derde en vierde plaats zijn de katholieken en protestanten van de middengeneratie de sterkere groepen. De sterkste variabele is, evenals bij de ouders en leraren, de religie, maar bij de onbekende helper is de middengeneratie meer verantwoordelijk voor de verandering dan de jonge generatie.

In de volgende subparagraaf zien we dat het u- of jij/je-gebruik tegen een onbekende helper niet veel afwijkt van het *u* of *jij/je* tegen kennissen.

4.3.4. U of jij/je tegen kennissen

Er vanuit gaande dat iedereen wel eens te maken heeft met kennissen, zoals buurtgenoten, wilde ik weten in hoeverre tegen hen het u-gebruik is teruggedrongen. Daarnaast heb ik onderzocht of de u-vorm in verband staat met het gebruik van *meneer/mevrouw*, eventueel + *achternaam*. De enquêteresultaten daarvan illustreer ik in de volgende tabellen. De relatie met kennissen is als volgt gekenmerkt: [$\pm$ status] [$\pm$ solidariteit].

tabel 33: u of jij/je tegen kennissen per generatie

	u	jij/je	totaal
oude generatie	176 60.5	115 39.5	291 20.6
middengeneratie	260 49.1	269 50.9	529 37.4
jonge generatie	466 78.3	129 21.7	595 42.0
totaal:	902 63.7	513 36.3	= 1415 = 100%

Evenals bij de aanspreking van een onbekende helper zegt 78.3 procent van de jonge generatie *u* tegen kennissen. Van de middengeneratie gebruikt 49.1 procent *u*, waardoor er in tegenstelling tot de andere relaties een duidelijk omgekeerd effect is. Het verschil tussen de midden- en jonge generatie is zeer significant ($X^2= 104.18$). Bij de uitsplitsingen is dat niet meer getoetst. Een verklaring voor het hoge percentage *u* door de jonge generatie is de age-grading: op hogere leeftijd zegt deze generatie veel

minder *u*, en als zij tot de middengeneratie gaat behoren misschien minder dan de huidige middengeneratie. "Pas als we weten dat de ouderen dezelfde vormen gebruiken als toen ze jong waren, hebben we te maken met een veranderingsproces.", aldus Appel e.a., 1976, 204. Samenhangend met een groot leeftijdsverschil voelt de jonge generatie waarschijnlijk een grote afstand tot kennissen, waarbij het verschil in status ook een rol speelt. Voor de jonge generatie is die relatie dan ook te kenschetsen als [+status] [-solidariteit]. Verklaringen als het zich willen onderscheiden van de ouders die *jij/je* tegen kennissen zeggen, liggen minder voor de hand. Wel is algemeen bekend dat in de ontwikkeling van elke generatie een onderscheidingsdrang met andere generaties voorkomt. Dat de *jij/je*-vorm van de oude naar de middengeneratie wel is toegenomen is te verklaren uit de informalisering van die relaties, wat denk ik samengaat met meer gevoel voor solidariteit dan voor status. Die relatie heeft zich ontwikkeld van [$\pm$ solidariteit] naar [+solidariteit].

Bij de middengeneratie is het opvallend dat niet meer dan de helft *u* zegt tegen kennissen, en dat 86.2 procent *u* zegt tegen een onbekende helper. Bij de oude generatie is dat verschil wat kleiner: 60.5 procent *u* tegen kennissen en 84.6 procent *u* tegen een onbekende helper. Dat betekent dat zowel de midden- als de oude generatie verschil maakt in de bekendheid van de persoon. Zou men zich minder vertrouwd voelen bij een onbekende helper dan bij kennissen met wie men eerder afspreekt elkaar te tutoyeren? Dat de oude generatie meer *u* gebruikt dan de middengeneratie zou te maken kunnen hebben met de gewoonte van vroeger uit. In de volgende tabel (34) zien we dat de oude generatie ook meer *meneer/mevrouw* gebruikt.

Een voorbeeld uit mijn observaties is, dat buurtgenoten elkaar met *u* aanspreken als het gaat om een gezamenlijk karwei en als het een zakelijke uitnodiging betreft. Bijvoorbeeld de vraag:

"Doet *u* ook mee?"

(1996-1999) met het onderhouden van het bosje in de woonwijk.

Ook in een uitnodiging voor een buurtfeest worden buurtbewoners met *u* aangesproken, zoals in de zin:

"Wij nodigen *u* van harte uit."

Wellicht vindt men het beter in die uitnodigingen *u* te gebruiken, omdat men niet iedereen evengoed kent. Een voorbeeld uit een uitnodiging van kennissen is:

"Tijdens de proeverij kunt *u* rode, witte of rose wijnen proeven."

Verder viel het mij bij het lezen van moderne romans en verhalen op, dat daarin ook meestal *u* en *meneer/mevrouw* tegen kennissen wordt gezegd. Bijvoorbeeld in de roman "*Nagelaten dagen*" (1997) van Marga Minco, blz.70:

"*U* vergist zich, *mevrouw* Stelerius. *U* heeft mij niet begrepen.",
naar aanleiding van spullen van de familie die de ik-figuur uiteindelijk van een

kennis (mw.Stelerius) terug krijgt.

In dit hoofdstuk zullen we vaker zien dat de meeste mensen voor de u-vorm kiezen als het om zakelijke aangelegenheden gaat. Men ervaart dan minder snel solidariteit.

Voordat ik een verband ga aantonen tussen het u-gebruik en de aanspreking met meneer/mevrouw, eventueel + achternaam, laat ik in tabel 34 de enquêteresultaten van de aanspreking meneer/mevrouw, eventueel + achternaam, alleen de achternaam of alleen de voornaam tegen kennissen zien.

tabel 34: naamgeving kennissen per generatie

	meneer/mevrouw evt.+ achtern.	alleen de achternaam	alleen de voornaam
oude generatie	132 46.6	83 29.3	68 24.0
middengeneratie	202 39.8	87 17.1	219 43.1
jonge generatie	373 64.1	75 12.9	134 23.0
totaal:	707 51.5	245 17.8	421 =1373 30.7 =100%

Uit tabel 34 blijkt dat een meerderheid van de oude en jonge generatie *meneer/mevrouw* eventueel + achternaam zegt, terwijl ook een meerderheid van deze generaties *u* tegen kennissen zegt (tabel 33). Ik denk dat we hieruit kunnen afleiden dat veel mensen de combinatie *u* en *men./mevr.* gebruiken. Van de middengeneratie noemen de meesten de kennissen bij de *voornaam*, terwijl ook de meesten *jij/je* zeggen. Het gebruik van alleen de *achternaam* zien we bij de oude generatie meer dan bij de midden- en jonge generatie. Zou het bij de oude generatie dus meer een gewoonte zijn een kennis met alleen de achternaam aan te spreken? Ik hoor wel eens op straat oudere mannen elkaar als volgt begroeten:

"Hé, **Jansen**".

Evenals bij de andere relaties laat ik aan de hand van tabellen zien, in hoeverre de variabelen religie, opleiding en geslacht invloed op de generatieverschillen hebben uitgeoefend.

tabel 35: u of jij/je tegen kennissen per religie en generatie

	u	jij/je	totaal
<i>katholieken</i>			
oude generatie	51 60.7	33 39.3	84 6.2
middengeneratie	66 45.2	80 54.8	146 10.7
jonge generatie	89 80.9	21 19.1	110 8.1
<i>protestanten</i>			
oude generatie	47 51.6	44 48.4	91 6.7
middengeneratie	101 54.3	85 45.7	186 13.6
jonge generatie	93 86.1	15 13.9	108 7.9
<i>orthodoxen</i>			
oude generatie	44 68.8	20 31.3	64 4.7
middengeneratie	40 57.1	30 42.9	70 5.1
jonge generatie	85 83.3	17 16.7	102 7.5
<i>onkerkelijken</i>			
oude generatie	21 65.6	11 34.4	32 2.3
middengeneratie	44 44.9	54 55.1	98 7.2
jonge generatie	198 72.5	75 27.5	273 20.0
totaal:	879 64.4	485 35.6	= 1364 = 100%

Binnen bijna elke religie is hetzelfde verschijnsel te zien als in tabel 33 zonder splitsing in de religies: de middengeneratie zegt minder *u* dan de oude met uitzondering van de protestanten, en de jonge meer dan de midden- en de oude generatie. Toch lijkt het wat uit te maken tot welke religie men behoort, omdat de middengeneratie onkerkelijken het *u*-gebruik meer heeft teruggedrongen dan de andere groepen van de middengeneratie, terwijl de middengeneratie protestanten het *u*-gebruik wat heeft vermeerderd. Ik denk dat het laatste berust op toeval, omdat de oude en middengeneratie weinig van elkaar afwijken. Daarentegen is het generatieverschil tussen de midden- en jonge generatie protestanten behoorlijk groot en bij de katholieken nog groter. Evenals bij de onbekende helper wijkt de jonge generatie orthodoxen niet veel af van de jonge generatie katholieken en protestanten. Zou over het algemeen de religie dus toch nog invloed hebben op het *u*-gebruik van de jongeren tegen kennissen? Ik denk dat we deze mogelijkheid niet kunnen uitsluiten. De jonge generatie onkerkelijken zegt evenals de middengeneratie onkerkelijken minder *u* dan de andere groepen van die generaties, waarbij het generatieverschil ook kleiner is. Dat zou kunnen betekenen dat de onkerkelijken minder moeite hebben het *u*-gebruik tegen kennissen los te laten dan de kerkelijken die zich wellicht meer aan conventies gebonden voelen.

Wat de invloed van de opleiding ten aanzien van kennissen is, toon ik aan de hand van tabel 36 aan.

tabel 36: u of jij/je tegen kennissen per opleiding en generatie

	u	jij/je	totaal
<i>LBO/VBO</i>			
oude generatie	97 53.6	84 46.4	181 13.2
middengeneratie	85 46.2	99 53.8	184 13.4
jonge generatie	-	-	-
<i>ULO/MAVO</i>			
oude generatie	50 72.5	19 27.5	69 5.0
middengeneratie	93 44.7	115 55.3	208 15.2
jonge generatie	131 77.5	38 22.5	169 12.3
<i>HBS/HAVO</i>			
oude generatie	15 88.2	2 11.8	17 1.2
middengeneratie	62 59.6	42 40.4	104 7.6
jonge generatie	181 80.1	45 19.9	226 16.5
<i>LYC/VWO</i>			
oude generatie	-	-	-
middengeneratie	8 66.7	4 33.3	12 0.9
jonge generatie	154 77.0	46 23.0	200 14.6
totaal:	876 63.9	494 36.1	= 1370 = 100%

In vergelijking met de andere onderzochte relaties is bij kennissen het verschil tussen de oude en middengeneratie per opleiding veel groter. Daarbij is het opmerkelijk dat dat generatieverschil bij een ULO/MAVO- en HBS/HAVO-opleiding ongeveer even groot is: 27.8 respectievelijk 28.6 procent verschil. Bij een LBO/VBO-opleiding is het verschil tussen de oude en middengeneratie 7.4 procent, zodat bij deze groep minder behoefte aan een verandering lijkt te bestaan. Maar de twee generaties met een LBO/VBO-opleiding zeggen minder *u* dan de hogere opgeleiden, wat te maken zou kunnen hebben met meer dialectgebruik bij de laagopgeleiden. Bij vergelijking van de groepen van de jonge generatie, is het opmerkelijk dat hierin een duidelijke overeenkomst zit, in tegenstelling tot de midden- en oude generatie. Voor de verandering in de aanspreekvormen betekent dit, dat het verschil tussen de midden- en jonge generatie met een hoge opleiding kleiner is dan we gezien hebben bij de aanspreking van de ouders.

Zeggen hoogopgeleiden het meest *u*, zij zeggen ook het meest *meneer-/mevrouw*, eventueel + achternaam, blijktens de hier niet in tabel gebrachte resultaten. Hetzelfde geldt voor de groep met een hoog beroep van vader. Kennelijk wil de hoge sociale klasse zich op die manier onderscheiden van de midden en lage sociale klasse. Of zou de hoge sociale klasse meer afstand willen scheppen door het gebruik van *u*? Dat zou dan aansluiten bij de taalkundige beschouwingen over *u* als distantiepronomen.

Of we kunnen spreken van een invloed van het geslacht bij de verandering in de aanspreking van kennissen, is uit tabel 37 af te leiden.

tabel 37: *u of jij/je tegen kennissen per geslacht en generatie*

	u	jij/je	totaal
<i>mannen</i>			
oude generatie	59 51.8	55 48.2	114 17.0
middengeneratie	115 48.1	124 51.9	239 35.6
jonge generatie	233 73.0	86 27.0	319 47.5
totaal	407 60.6	265 39.4	= 672 = 100%
<i>vrouwen</i>			
oude generatie	117 66.5	59 33.5	176 23.8
middengeneratie	144 50.0	144 50.0	288 38.9
jonge generatie	233 84.4	43 15.6	276 37.3
totaal	494 66.8	246 33.2	= 740 = 100%

Zoals ook bij de andere relaties is gebleken zeggen de vrouwen meer *u* dan de mannen. Maar de vrouwen van de middengeneratie hebben het *u*-gebruik veel meer verminderd dan de mannen, wat waarschijnlijk een signaal is dat vrouwen aansluiting zoeken bij de mannen, als het gaat om de aanspreking van kennissen. Bij de jonge generatie vrouwen lijkt dat nog niet het geval te zijn. In elk geval wijkt het *u*-gebruik van de middengeneratie mannen minder af van de middengeneratie vrouwen dan we bij de andere relaties hebben gezien.

Kort samengevat, is de inversie tussen de midden- en jonge generatie het meest opvallend. De oorzaak daarvan is de age-grading, omdat het vooral om kennissen van

de ouders gaat. De groepen die grotere veranderingen hebben aangebracht dan anderen betreffen dus steeds de middengeneratie: HBS/HAVO- en ULO/MAVO-opgeleiden, onkerkelijken en vrouwen. De groep vrouwen is opmerkelijk, omdat vrouwen alleen tegen kennissen het u-gebruik meer hebben teruggebracht dan mannen. Hoewel elke sociale variabele enige invloed uitoefent, is de religie weer de sterkste variabele. Dat betekent dat bij de verandering in aanspreekvormen in de vier besproken relaties de religie meer invloed heeft uitgeoefend dan de opleiding en het geslacht. Maar in tegenstelling tot de andere relaties staat de sterkte van de opleiding dicht bij de sterkte van de religie.

4.3.5. Slotoverzicht van relaties

Om de globale verschillen tussen de drie generaties en tussen de vier relaties samen te vatten, geef ik in tabel 38 de belangrijkste resultaten daarvan.

tabel 38: *u of jij/je per generatie en relatie*

	ouders		leraren		onbekende helper		kennissen	
	u	jij/je	u	jij/je	u	jij/je	u	jij/je
oude generatie	215 72.9	80 27.1	294 99.7	1 0.3	247 84.6	45 15.4	176 60.5	115 39.5
midden-generatie	340 64.5	187 35.5	527 99.6	2 0.4	457 86.2	73 13.8	260 49.1	269 50.9
jonge generatie	109 18.3	486 81.7	490 82.1	107 17.9	465 78.3	129 21.7	466 78.3	129 21.7

In tabel 38 wordt nogmaals duidelijk dat de mate van afname van *u* afhangt van de betreffende relatie. Zo heeft de jonge generatie het u-gebruik tegen de ouders veel meer verminderd dan tegen een onbekende helper. Niet de status maar de onbekendheid van de aangesprokene lijkt een belangrijke rol te spelen bij het instandhouden van het u-gebruik, hoewel ook hier het u-gebruik (enigszins) is verminderd en niet, zoals we hadden kunnen verwachten, toegenomen. Tegenover kelners bijvoorbeeld wordt er wel minder *jij* gezegd dan vroeger. Opvallend is overigens wél dat we een grotere vermindering van *u* tegen leraren dan tegen een onbekende helper hebben gezien, ondanks het feit dat bij leraren de formule [+status] een belangrijke rol speelt.

Tegenover kennissen is alleen door de middengeneratie het *u*-gebruik verminderd; de jonge generatie zegt dus meer *u* vanwege het grote leeftijdsverschil.

Over het algemeen is het T/V systeem niet veranderd, maar zijn er verschuivingen in de parameters (status en solidariteit) opgetreden: de statusdimensie is nog steeds van belang, maar de solidariteitsdimensie is in verhouding belangrijker geworden. Dat de statusdimensie nog altijd van belang is, blijkt hieruit dat er nog veel *u* in relaties met leraren en door de jonge generatie tegen kennissen (bij groot leeftijdsverschil) gezegd wordt.

Bij de generatieverschillen is het opmerkelijk dat die tussen de midden- en jonge generatie groter zijn dan tussen de oude en middengeneratie. Verder blijkt dat de oude en middengeneratie behoorlijk differentiëren, terwijl de jonge generatie een tamelijk evenwichtig beeld vertoont, met uitzondering van het *u*-gebruik tegen de ouders.

4.3.6. Dubbelverbonden vergelijkingen

Ter controle en verdere verdieping van de enquêteresultaten heb ik dubbelverbonden vergelijkingen gemaakt. Dat wil zeggen dat ik aan de hand van de gegeven tabellen heb gekeken of bij toevoeging van nog een variabele de resultaten hetzelfde blijven. Dat heb ik gedaan bij onder andere religie gezinsgrootte, en andersom, religie – opleiding en andersom, en opleiding – gezinsgrootte en andersom, met zoals bekend de generatie als primaire variabele. Zoals ik in paragraaf 4.2.2 heb laten zien hangt de religie samen met de gezinsgrootte.

De vraag is, of de generatieverschillen bij bijvoorbeeld de religie zich op dezelfde manier herhalen bij een verdere onderverdeling in subgroepjes, dus als ik er nog een variabele bijneem, bijvoorbeeld de gezinsgrootte. Een voorbeeld van een deelvraag is: als de jonge generatie katholieken veel minder *u* tegen de ouders zegt dan de midden- en oude generatie katholieken, zegt dezelfde groep dan ook veel minder *u* in kleine dan wel grote gezinnen? Als dat zo is, versterkt dat de algemene conclusie. Uit de vergelijkingen per onderzochte relatie is gebleken dat in 92 procent van de gevallen de meer algemene generatieverschillen zich herhalen in de meer specifieke. Ik denk dat dit als een bevredigend resultaat beschouwd mag worden.

Ter verduidelijking geef ik antwoord op de genoemde deelvraag. Van de jonge generatie katholieken zegt 6.4 procent *u* tegen de ouders, en van de midden- en oude generatie respectievelijk 71.0 en 88.4 procent. Als ik de gezinsgrootte hierbij betrek, zegt van de jonge generatie katholieken uit een klein gezin 4.0% en uit een groot gezin 11.8 procent (4.0%/11.8%) *u*, terwijl van de midden- en oude generatie uit kleine en grote gezinnen respectievelijk 62.5%/72.7% en 83.3%/89.7% *u* tegen de ouders zegt. We zien dus dat het *u*-gebruik van de drie generaties katholieken ongeveer hetzelfde blijft als we de gezinsgrootte daarbij betrekken. Met andere woorden, bij grote en kleine gezinnen zien we ongeveer dezelfde generatieverschillen als bij de katholieken.

Om niet teveel in details te treden, werk ik in het vervolg van dit hoofdstuk niet meer met dubbelverbonden vergelijkingen. De beperking tot de relaties moet dus als een test gezien worden.

Samenvatting

Uit de besproken resultaten van het u- en jij/je-gebruik tegen verschillende personen is duidelijk geworden dat door elke generatie onderscheid gemaakt wordt in de soort relatie. Met andere woorden, afhankelijk van de relatie gebruikt men *u* of *jij/je*. Zo is het u-gebruik tegen leraren veel hoger dan tegen de ouders. Omdat het vooral gaat om de veranderingen daarin, is de belangrijkste vaststelling dat de oude generatie het meest de u-vorm gebruik(t)e, de middengeneratie dat verminderde en de jonge generatie het minst *u* in verschillende relaties zegt, met uitzondering van de aanspreking van kennissen bij wie het verschijnsel *age-grading* een rol speelt. De verandering is het grootst bij de aanspreking van de ouders, die tussen de midden- en jonge generatie met meer dan 50 procent is verschoven van *u* naar *jij/je*. Een mogelijke oorzaak daarvan is het democratiseringsprincipe dat vanaf de jaren zestig in de meeste gezinnen is ingevoerd. Daarmee is tevens een verschuiving van het belang van de status- naar dat van de solidariteitsdimensie aangetoond. Naast het gebruik van *u* en *jij/je* is het gebruik van *dialectvormen* tegen de ouders aan de orde geweest. Daaruit is gebleken dat de generatieverschillen bij dialectgebruik kleiner zijn, en dat dialectvormen afhankelijk zijn van het gebied waar men woont. Verder is het opmerkelijk dat in de gebieden waar veel dialect wordt gesproken over het algemeen meer *jij/je* wordt gezegd; bij meer *u* zien we minder dialect. Een verklaring daarvoor is dat vaak in het dialect ook maar één dialectische aanspreekvorm wordt gebruikt. Een uitzondering is Roermond: veel dialectgebruik en ook vaak *u*, wat waarschijnlijk komt doordat het Limburgs nog twee pronomina kent.

In vergelijking met de ouders is het u-gebruik tegen leraren en een onbekende helper op veel kleinere schaal teruggedrongen, wat waarschijnlijk te maken heeft met een gevoel van afstand en met het zakelijke karakter van die relaties. Bovendien speelt tegenover de leraren ook de status een rol, die dus nog steeds bepalend is voor het u-gebruik. Bij een onbekende helper speelt [-solidariteit] de belangrijkste rol in het u-gebruik.

In tegenstelling tot de andere onderzochte relaties zegt de jonge generatie tegen kennissen meer *u* en *meneer/mevrouw* + *achternaam* dan de midden- en oude generatie. In verband met het grote leeftijdsverschil zou de jonge generatie ook een verschil in status kunnen voelen. Dat de *jij/je*-vorm van de oude naar de middengeneratie wel is toegenomen is te verklaren uit de informalisering van die relaties, wat samen gaat met een groter gevoel voor solidariteit. Over het algemeen zijn de globale generatieverschillen terug te zien in de specifieke, hoewel bij de laatste een onderscheid in de groepen van de religie, opleiding en het geslacht is waargenomen. Zo hebben de onkerkelijken en de katholieken grotere veranderingen bewerkstelligd dan de protestanten en de orthodoxen, en houdt de laatstgenoemde groep het u-gebruik tegen de ouders in stand, waardoor de jonge generatie orthodoxen afwijkt van de andere groepen van de jonge generatie. Dat is ook het geval bij de aanspreking van

leraren, maar niet bij een onbekende helper en kennissen. In verband met de opleiding hebben de LBO/VBO-opgeleiden het u-gebruik veel minder verminderd dan de ULO/MAVO-, HBS/HAVO- en de LYC./VWO-opgeleiden. Maar de mensen met een LBO/VBO-opleiding zeggen over het algemeen minder u, wat verklaard zou kunnen worden uit meer dialectgebruik. In vergelijking met de religie en de opleiding is de invloed van het geslacht kleiner. Wel is het opmerkelijk dat in elke relatie meer vrouwen dan mannen *u* zeggen en dat alleen ten aanzien van kennissen de middengeneratie vrouwen de mannen proberen te evenaren.

4.4. Veranderingen in de mate van het u-gebruik in situaties

Het verschil tussen de vorige en deze paragraaf is dat het in deze paragraaf niet gaat om het type relatie maar om het verschil in omstandigheid, waarbij we moeten denken aan formele en informele situaties. Ik ga er dus vanuit dat de formaliteit van de situatie van invloed is op het u-gebruik, in die zin dat naarmate de formaliteit groter wordt, de kans dat men *u* zegt toeneemt. Die formaliteit hangt dan af van doel en onderwerp van de conversatie ("*field*"). Natuurlijk spelen hierin ook de relaties een rol, maar die zijn nu van secundair belang. Met andere woorden, in deze paragraaf gaat het niet om specifieke gesprekspartners.

De situaties die hier ter sprake komen, hebben betrekking op gesprekken op het werk en voor de jonge generatie buiten de lessen om op school. In de paragraaf over de enquêtevragen (4.1) heb ik duidelijk gemaakt dat de vragen zodanig op de drie generaties zijn afgestemd dat vergelijkingen daartussen mogelijk zijn. Een voorbeeld hiervan is een vergadering waarin leerlingen gelijkwaardig zijn aan de andere leden. Het gaat om de situaties: informeel overleg, vergadering, gesprek met de directie en pauze. Voor de jonge generatie gaat het om de situaties: informeel overleg met leraren, vergadering op school, gesprek met een schoolleider, en pauze waarbij ook leraren zijn.

De hoofdvraag is in hoeverre *altijd u* in die situaties is teruggedrongen en welke groepen daar het meest verantwoordelijk voor zijn. Andere vragen die ik beantwoord zijn, in welke situatie het meest en het minst *altijd u* wordt gezegd, en in welke situatie *altijd u* het meest is teruggedrongen. Waar mogelijk leg ik dwarsverbanden met de besproken relaties.

In de enquête kon men kiezen uit: *nooit u*, *soms u*, *altijd u*, *n.v.t.*, zodat men niet de beperkte keuze had uit *u* of *jij/-je*. Om een zo betrouwbaar mogelijk beeld van het u-gebruik te geven, heb ik ook de percentages zonder *n.v.t.* vermeld, waarbij *altijd u* vetgedrukt staat, omdat deze keuze het meest overeenkomt met *u* in de vorige paragraaf. Bij *nooit u* zou in plaats van *jij/je* ook een dialectische vorm gebruikt kunnen worden en bij *soms u* is de onzekerheid te groot. De nadruk ligt dus op *altijd u*.

De opbouw van deze paragraaf bestaat uit: per situatie één subparagraaf, waarin ik eerst de verschillen tussen alleen de generaties laat zien en daarna de generatieverschillen per religie, opleiding en geslacht. Zoals uit de vorige paragraaf is gebleken zijn de globale en specifieke tabellen van belang om te kunnen aantonen in hoeverre de generaties van elkaar verschillen en in hoeverre dat afhangt van de groepen waartoe ze behoren. Die verschillen en de verschillen tussen de situaties maken duidelijk dat de verandering in aanspreekvormen afhankelijk is van de soort situatie, en dat niet steeds dezelfde groep het meest verantwoordelijk gesteld kan worden.

Evenals in de paragraaf over relaties (4.3) sluit ik elke subparagraaf af met een korte samenvatting, waarin ik de sterkste groepen en variabele noem. Maar anders dan bij de relaties ga ik nu hoofdzakelijk uit van de verschillen tussen de oude en middengeneratie, omdat - zoals bekend - de jonge generatie uit scholieren bestaat en daardoor veel jonger is en minder werkervaring heeft.

Ter afsluiting van de vier afzonderlijke situaties geef ik een slotoverzicht van

de globale verschillen tussen die situaties en tussen de drie generaties. Daarna volgt een samenvatting.

4.4.1. U-gebruik in informeel overleg

Mijn eerste enquêtevraag over situaties betrof het u-gebruik in informeel overleg. Daarbij moet gedacht worden aan een korte gedachteswisseling over het werk, buiten een vergadering, op alle mogelijke plekken. In tabel 39 zijn de enquêteresultaten daarvan te zien. De formule voor deze situatie is [-formeel]; voor het aspect van de gesprekspartner [$\pm$ status] [$\pm$ solidariteit], omdat dit afhangt van de aangesproken persoon en van het moment.

tabel 39: de mate van u-gebruik in informeel overleg per generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
					totaal
oude generatie	33	70	77	97	277
	11.9	25.3	27.8	35.0	19.9
	18.3	38.9	42.8	= minus	n.v.t.
middengeneratie	210	148	47	117	522
	40.2	28.4	9.0	22.4	37.5
	51.9	36.5	11.6	= minus	n.v.t.
jonge generatie	7	164	412	10	593
	1.2	27.7	69.5	1.7	42.6
	1.2	28.1	70.7	= minus	n.v.t.
totaal:	250	382	536	224	= 1392
	18.0	25.3	27.8	35.0	= 100%
	21.4	32.7	45.9	= minus	n.v.t.

Opmerkelijk is dat de middengeneratie *altijd u* behoorlijk heeft teruggedrongen: van 42.8 naar 11.6 procent. Blijkbaar was het bij de oude generatie meer de gewoonte *altijd u* te zeggen, wat ook zal blijken uit de andere onderzochte situaties. Die gewoonte is echter door de middengeneratie doorbroken, wat bevestigd wordt door het verhoogde percentage *nooit u*: van 18.3 naar 51.9. Waarschijnlijk spelen de veranderingen in de maatschappij, zoals meer informaliteit (zie verder 1.4: context van het onderzoek), daarin een belangrijke rol.

Ook opvallend zijn de grote verschillen in *altijd u* en *nooit u* tussen de midden- en jonge generatie. De verschillen in *altijd u* zijn significant ($X^2=335.16$).

(Bij de uitsplitsingen naar religie, opleiding en geslacht worden de significanties niet meer getoetst.) We moeten er echter vanuit gaan dat hier sprake is van age-grading (een leeftijdspecifieke reactie), omdat de jongeren van nu over 20-25 jaar minder *u* zullen zeggen. Deze age-grading vinden we in alle onderzochte situaties, zodat ik hier niet meer op terugkom.

Het percentage 70.7 *altijd u* van de jonge generatie is lager dan dat van *u* tegen een leraar in het algemeen (82.1%, tabel 25). De leerlingen maken dus een onderscheid tussen overleg met leraren en een lessituatie.

In de percentages *soms u* zien we per generatie niet veel verschil, wat zou kunnen betekenen dat een deel van elke generatie het nog moeilijk vindt het *u*-gebruik helemaal los te laten, wat denk ik samengaat met de keuze tussen status en solidariteit. Weegt de solidariteit op dat moment het zwaarst dan zal men kiezen voor *jij/je*. Met andere woorden, de wisselende keuze bij informeel overleg (waarbij de nadruk ligt op de informaliteit van de situatie) hangt ermee samen dat ook de aangesproken persoon van invloed kan zijn en daarmee de status- en solidariteitsdimensie.

Of het wat uitmaakt tot welke groep men behoort, wordt duidelijk in de tabellen 40 t/m 42. De eerste vraag daarbij is in hoeverre de religie invloed heeft op de generatieverschillen en dus op de veranderingen in het *u*-gebruik bij informeel overleg. Een vraag die voor elke sociale variabele en voor elke situatie geldt is, hoe de algemene generatieverschillen zich verhouden tot de specifieke.

tabel 40: de mate van u-gebruik in informeel overleg per religie en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
<i>katholieken</i>					totaal
oude generatie	4	15	27	33	79
	5.1	19.0	34.2	41.8	5.9
	8.7	32.6	58.7	= minus	n.v.t.
middengeneratie	63	49	11	22	145
	43.4	33.8	7.6	15.2	10.8
	51.2	39.8	8.9	= minus	n.v.t.
jonge generatie	2	29	78	1	110
	1.8	26.4	70.9	0.9	8.2
	1.8	26.6	71.6	= minus	n.v.t.
<i>protestanten</i>					
oude generatie	16	24	19	30	89
	18.0	27.0	21.3	33.7	6.6
	27.1	40.7	32.2	= minus	n.v.t.
middengeneratie	72	48	19	44	183
	39.3	26.2	10.4	24.0	13.6
	51.8	34.5	13.7	= minus	n.v.t.
jonge generatie	-	30	75	2	107
	-	28.0	70.1	1.9	8.0
	-	28.6	71.4	= minus	n.v.t.
<i>orthodoxen</i>					
oude generatie	10	13	16	22	61
	16.4	21.3	26.2	36.1	4.5
	25.6	33.3	41.0	= minus	n.v.t.
middengeneratie	22	21	5	20	68
	32.4	30.9	7.4	29.4	5.1
	45.8	43.8	10.4	= minus	n.v.t.
jonge generatie	1	5	94	2	102
	1.0	4.9	92.2	2.0	7.6
	1.0	5.0	94.0	= minus	n.v.t.
<i>onkerkelijken</i>					
oude generatie	1	11	8	9	29
	3.4	37.9	27.6	31.0	2.2
	5.0	55.0	40.0	= minus	n.v.t.
middengeneratie	45	24	10	19	98
	45.9	24.5	10.2	19.4	7.3
	57.0	30.4	12.7	= minus	n.v.t.
jonge generatie	4	99	164	5	272
	1.5	36.4	60.3	1.8	20.3
	1.5	37.1	61.4	= minus	n.v.t.

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
totaal:	240	368	526	209	= 1343
	17.9	27.4	39.2	15.6	= 100%
	21.2	32.5	46.4	= minus n.v.t.	

Evenals in tabel 39 zien we in tabel 40 grote generatieverschillen, die bestaan uit een duidelijke vermindering van *altijd u* door de middengeneratie en een hoog percentage *altijd u* door de groepen van de jonge generatie. Met andere woorden, het algemeen veranderingspatroon is terug te zien in het specifieke. Dit algemene verschijnsel treedt ook op bij de opleiding en het geslacht, en bij de andere situaties, zodat ik mij in het vervolg beperk tot de specifieke verschijnselen.

Opmerkelijk aan tabel 40 is dat de middengeneratie orthodoxen *altijd u* ongeveer evenveel heeft teruggebracht als de middengeneratie onkerkelijken, en zelfs minder *altijd u* is gaan zeggen dan de onkerkelijken. Bij de relaties zagen we grote verschillen tussen die groepen. Toch bleek ook al bij de relaties dat bij de orthodoxen (oude generatie) nogal wat (waarschijnlijke dialectische) jij/je-zeggars zijn.

De grootste verandering heeft de middengeneratie katholieken teweeggebracht, wat blijkt uit het grote verschil tussen de oude en middengeneratie (van 58.7 naar 8.9 procent) en het minst *altijd u* in informeel overleg. Waarschijnlijk zijn vooral de katholieken zich minder gebonden gaan voelen aan tradities.

Bij de jonge generatie zien we hetzelfde onderscheid tussen de groepen als bij de aanspreking van een leraar in het algemeen: de orthodoxe jongeren zeggen veel meer *altijd u* dan bijvoorbeeld de onkerkelijke. Hier zien we ook dat de jonge generatie orthodoxen het meest afwijkt van de middengeneratie orthodoxen en van de midden- en jonge generatie in het algemeen.

Kunnen we ook meer of minder invloed van de soort opleiding zien? Dat blijkt uit tabel 41.

Om deze tabel op èèn bladzijde te kunnen plaatsen, heb ik minder witregels ingevoegd dan bij kleinere tabellen. Dat zagen we ook al bij tabel 40, en bij de volgende grote tabellen zijn er eveneens minder witregels.

tabel 41: de mate van u-gebruik in informeel overleg per opleiding en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
					totaal
<i>LBO/VBO</i>					
oude generatie	19	35	51	67	172
	11.0	20.3	29.7	39.0	12.7
	18.1	33.3	48.6	= minus n.v.t.	
middengeneratie	39	61	29	52	181
	21.5	33.7	16.0	28.7	13.4
	30.2	47.3	22.5	= minus n.v.t.	
jonge generatie	-	-	-	-	-
<i>ULO/MAVO</i>					
oude generatie	10	23	19	15	67
	14.9	34.3	28.4	22.4	5.0
	19.2	44.2	36.5	= minus n.v.t.	
middengeneratie	85	57	13	51	206
	41.3	27.7	6.3	24.8	15.2
	54.8	36.8	8.4	= minus n.v.t.	
jonge generatie	5	40	117	5	167
	3.0	24.0	70.1	3.0	12.4
	3.1	24.7	72.2	= minus n.v.t.	
<i>HBS/HAVO</i>					
oude generatie	3	7	3	3	16
	18.8	43.8	18.8	18.8	1.2
	23.1	53.8	23.1	= minus n.v.t.	
middengeneratie	72	22	3	7	104
	69.2	21.2	2.9	6.7	7.7
	74.2	22.7	3.1	= minus n.v.t.	
jonge generatie	1	72	148	5	226
	0.4	31.9	65.5	2.2	16.7
	0.5	32.6	67.0	= minus n.v.t.	
<i>LYC/VWO</i>					
oude generatie	-	-	-	-	-
middengeneratie	8	3	1	-	12
	66.7	25.0	8.3	-	0.9
jonge generatie	1	52	147	-	200
	0.5	26.0	73.5	-	14.8
totaal:	243	372	531	205	= 1351
	18.0	27.5	39.3	15.2	= 100%
	21.2	32.5	46.3	= minus n.v.t.	

Opmerkelijk aan tabel 41 is dat het verschil tussen de oude en middengeneratie met een LBO/VBO- en ULO/MAVO-opleiding groter is dan bij een HBS/HAVO-opleiding. Dat zou kunnen betekenen dat de middengeneratie met een LBO/VBO- en ULO/MAVO-opleiding het voorbeeld wil volgen van de hogeropgeleiden van wie ook de oude generatie al minder *altijd u* zei/zegt. De middengeneratie met een HBS/HAVO-opleiding zegt het minst *altijd u*, en de middengeneratie met een LBO/VBO-opleiding het meest *altijd u* in informeel overleg.

In vergelijking met de religie bestaan er bij de opleiding minder overeenkomsten tussen de groepen van de middengeneratie. Daarentegen zien we bij de jonge generatie minder grote verschillen tussen de opleidingen dan bij de midden- en oude generatie. Zou zij minder gevoelig zijn voor het eigen opleidingsniveau? Dat zou dan een aanwijzing kunnen zijn voor een verdere verandering.

Wat het geslacht betreft, is het opmerkelijk dat vrouwen meer *altijd u* zeggen, maar dat mannen over het algemeen meer twijfelen. Hoe dat per generatie verschilt, zien we in tabel 42.

tabel 42: de mate van u-gebruik in informeel overleg per geslacht en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
<i>mannen</i>					
oude generatie	18	46	28	22	114
	15.8	40.4	24.6	19.3	17.0
	19.6	50.0	30.4	= minus n.v.t.	
middengeneratie	125	86	14	14	239
	52.3	36.0	5.9	5.9	35.6
	55.6	38.2	6.2	= minus n.v.t.	
jonge generatie	7	96	210	6	319
	2.2	30.1	65.8	1.9	47.5
	2.2	30.7	67.1	= minus n.v.t.	
totaal:	150	228	252	42	= 672
	22.3	33.9	37.5	6.3	= 100%
	23.8	36.2	40.0	= minus n.v.t.	
<i>vrouwen</i>					
oude generatie	15	24	49	74	162
	9.3	14.8	30.2	45.7	22.6
	17.0	27.3	55.7	= minus n.v.t.	
middengeneratie	85	62	33	101	281
	30.2	22.1	11.7	35.9	39.2
	47.2	34.4	18.3	= minus n.v.t.	
jonge generatie	-	68	202	4	274
	-	24.8	73.7	1.5	38.2
	-	25.2	74.8	= minus n.v.t.	
totaal:	100	154	284	179	= 717
	13.9	21.5	39.6	25.0	= 100%
	18.6	28.6	52.8	= minus n.v.t.	

Uit de vergelijkingen tussen mannen en vrouwen blijkt dat in elke generatie meer vrouwen dan mannen *altijd u* zeggen in informeel overleg. Daarentegen heeft een hoger percentage vrouwen *altijd u* verminderd, zodat het erop lijkt dat de vrouwen minder willen gaan afwijken van de mannen.

Kort samengevat, zagen we het grootste generatieverschil bij de katholieken, gevolgd door vrouwen, orthodoxen en ULO/MAVO-opgeleiden. Zoals ik ook in de inleiding heb vermeld, staan de verschillen tussen de oude en middengeneratie in deze en de volgende situaties centraal. Bij de relaties kwamen de genoemde groepen, vooral wat

de volgorde (van de eerste t/m de vierde plaats) betreft, minder naar voren. De sterkste variabele is wederom de religie, omdat hierin weer het grootste verschil tussen de verschillen voorkomt (het grootste versus het kleinste generatieverschil). Het geslacht staat voor de eerste keer op de tweede plaats.

4.4.2. U-gebruik in een vergadering

De tweede enquêtevraag over de situaties betrof een vergadering, waarbij ik vanwege het formele karakter ervan meer u-gebruik verwacht dan bij informeel overleg. Een vergadering kan als een af te bakenen formele situatie worden beschouwd, met een daarbij behorend specifiek taalgebruik. “We spreken dan van *registers*. Zo is er een vergader-register (dat vroeger overigens belangrijker was dan tegenwoordig). Mensen die elkaar gewoonlijk met *jij* aanspreken, zeggen dan *u* tegen elkaar, en collega Jan is dan opeens *meneer de Lange* of *meneer de voorzitter*.”, aldus Cor van Bree (1986, 36). De situatie kan gekenschetst worden als [+formeel]; het aspect van de gesprekspartner als [$\pm$ status] [$\pm$ solidariteit], omdat de ervaring wat de status- en solidariteitsdimensie betreft, kan wisselen. De vragen, in hoeverre het u-gebruik in een vergadering is veranderd en welke groepen daar het meest verantwoordelijk voor zijn, staan in deze subparagraaf centraal.

tabel 43: de mate van u-gebruik in een vergadering per generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
oude generatie	23	62	93	97	totaal 275
	8.4	22.5	33.8	35.3	19.8
	12.9	34.8	52.2	= minus n.v.t.	
middengeneratie	154	186	67	114	521
	29.6	35.7	12.9	21.9	37.6
	37.8	45.7	16.5	= minus n.v.t.	
jonge generatie	16	166	332	77	591
	2.7	28.1	56.2	13.0	42.6
	3.1	32.3	64.6	= minus n.v.t.	
totaal:	193	414	492	288	= 1387
	13.9	29.8	35.5	20.8	= 100%
	17.6	37.7	44.8	= minus n.v.t.	

In verband met de formaliteit wordt bij een vergadering inderdaad meer *altijd u* gezegd dan bij informeel overleg, maar niet door de jonge generatie. Waarschijnlijk voelt de jonge generatie zich in een vergadering meer gelijkwaardig, wat dan overeenkomt met de visie van de "Raad voor het Jeugdbeleid", die de jeugd als een volwaardig deel van de samenleving beschouwt. Ondanks verschillen in status weegt het gelijkwaardigheidsprincipe in een vergadering waarschijnlijk zwaarder, zodat hier vooral de horizontale lijn domineert [+solidariteit]. Het verschil tussen de midden- en jonge generatie is echter significant ($X^2= 214.29$). Bij de uitsplitsingen zal de significantie niet meer getoetst worden.

Een ander verschil tussen een vergadering en informeel overleg is dat het verschil tussen de oude en middengeneratie bij een vergadering groter is; bij een vergadering heeft dus een grotere verandering plaatsgevonden. Waarschijnlijk is de middengeneratie al zo vertrouwd met de veranderingen in de maatschappij, zoals de democratisering en informalisering met daarbij de openheid op steeds meer terreinen, dat zij het normaal vindt ook in een vergadering *jij/je* te zeggen. Maar ondanks de terugdringing van *altijd u* zegt nog 45.7 procent *soms u*. Waarschijnlijk ervaart zij soms nog tamelijk sterk het formele karakter van een vergadering [-solidariteit], waarbij ook de gevoeligheid voor de status een rol kan spelen. *Soms u* kan echter ook verband houden met wisselende gesprekspartners.

In hoeverre de religie, opleiding en het geslacht invloed op de generatieverschillen hebben uitgeoefend, is in de volgende tabellen te zien.

tabel 44: de mate van u-gebruik in een vergadering per religie en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.		totaal
<i>katholieken</i>						
oude generatie	4	13	30	30		77
	5.2	16.9	39.0	39.0		5.8
	8.5	27.7	63.8	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	40	61	19	24		144
	27.8	42.4	13.2	16.7		10.8
	33.3	50.8	15.8	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	2	36	58	14		110
	1.8	32.7	52.7	12.7		8.2
	2.1	37.5	60.4	= minus	n.v.t.	
<i>protestanten</i>						
oude generatie	9	21	29	31		90
	10.0	23.3	32.2	34.4		6.7
	15.3	35.6	49.2	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	58	60	26	39		183
	31.7	32.8	14.2	21.3		13.7
	40.3	41.7	18.1	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	4	23	61	19		107
	3.7	21.5	57.0	17.8		8.0
	4.5	26.1	69.3	= minus	n.v.t.	
<i>orthodoxen</i>						
oude generatie	7	12	18	23		60
	11.7	20.0	30.0	38.3		4.5
	18.9	32.4	48.6	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	13	23	8	24		68
	19.1	33.8	11.8	35.3		5.1
	29.5	52.3	18.2	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	2	8	80	12		102
	2.0	7.8	78.4	11.8		7.6
	2.2	8.9	88.9	= minus	n.v.t.	
<i>onkerkelijken</i>						
oude generatie	3	6	10	10		29
	10.3	20.7	34.5	34.5		2.2
	15.8	31.6	52.6	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	36	34	12	16		98
	36.7	34.7	12.2	16.3		7.3
	43.9	41.5	14.6	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	8	98	132	32		270
	3.0	36.3	48.9	11.9		20.2
	3.4	41.2	55.5	= minus	n.v.t.	

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
totaal:	186	395	483	274	totaal = 1338
	13.9	29.5	36.1	20.5	= 100%
	17.5	37.1	45.4	= minus n.v.t.	

In vergelijking met de oude en jonge generatie wijken de groepen van de middengeneratie minder van elkaar af, en benaderen die groepen het meest het gemiddelde percentage (16,5, tabel 43). Dit verschijnsel zagen we ook bij informeel overleg, hoewel het daarin om lagere percentages *altijd u* gaat.

Een duidelijk verschil met informeel overleg is dat de middengeneratie protestanten en onkerkelijken in een vergadering *altijd u* meer hebben teruggebracht. Een overeenkomst tussen beide situaties is dat het generatieverschil tussen de oude en middengeneratie katholieken het grootst is, wat opnieuw te maken heeft met een hoger percentage *altijd u* door de oude generatie katholieken. De middengeneratie katholieken wil zich kennelijk aanpassen aan de andere groepen van de middengeneratie. Mede daarom is er niet altijd een verband tussen het grootste generatieverschil en het minst *altijd u*. De middengeneratie onkerkelijken zegt het minst *altijd u* in een vergadering, en heeft evenals de middengeneratie katholieken een grotere breuk met de oude generatie veroorzaakt dan de andere groepen.

Wat de opleiding betreft, zien we verschillen in tabel 45.

tabel 45: de mate van u-gebruik in een vergadering per opleiding en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
<i>LBO/VBO</i>					
oude generatie	13	33	55	69	170
	7.6	19.4	32.4	40.6	12.6
	12.9	32.7	54.5	= minus n.v.t.	
middengeneratie	31	60	37	54	182
	17.0	33.0	20.3	29.7	13.5
	24.2	46.9	28.9	= minus n.v.t.	
jonge generatie	-	-	-	-	-
<i>ULO/MAVO</i>					
oude generatie	7	19	28	14	68
	10.3	27.9	41.2	20.6	5.1
	13.0	35.2	51.9	= minus n.v.t.	
middengeneratie	65	72	21	46	204
	31.9	35.3	10.3	22.5	15.2
	41.1	45.6	13.3	= minus n.v.t.	
jonge generatie	9	49	97	11	166
	5.4	29.5	58.4	6.6	12.3
	5.8	31.6	62.6	= minus n.v.t.	
<i>HBS/HAVO</i>					
oude generatie	3	6	4	2	15
	20.0	40.0	26.7	13.3	1.1
	23.1	46.2	30.8	= minus n.v.t.	
middengeneratie	48	44	5	7	104
	46.2	42.3	4.8	6.7	7.7
	49.5	45.4	5.2	= minus n.v.t.	
jonge generatie	5	65	125	31	226
	2.2	28.8	55.3	13.7	16.8
	2.6	33.3	64.1	= minus n.v.t.	
<i>LYC/VWO</i>					
oude generatie	-	-	-	-	-
middengeneratie	5	6	1	-	12
	41.7	50.0	8.3	-	0.9
jonge generatie	2	52	110	35	199
	1.0	26.1	55.3	17.6	14.8
	1.2	31.7	67.1	= minus n.v.t.	
totaal:	188	406	483	269	= 1346
	14.0	30.2	35.9	20.0	= 100%
	17.5	37.7	44.8	= minus n.v.t.	

Meer dan bij informeel overleg is bij een vergadering de grootste verandering in de categorie ULO/MAVO opgetreden. Dat wil zeggen dat de middengeneratie met een ULO/MAVO-opleiding het voorbeeld van de oude generatie het minst volgt, terwijl de verschillen tussen de oude en middengeneratie met een LBO/VBO- en HBS/HAVO-opleiding veel kleiner zijn. De oude en middengeneratie met een HBS/HAVO-opleiding zeggen het minst en deze generaties met een LBO/VBO-opleiding het meest *altijd u*. Hetzelfde zagen we bij informeel overleg en zal ook blijken bij de volgende situaties. Dat betekent dat in elke situatie de oude en middengeneratie met een LBO/VBO-opleiding meer *altijd u* zeggen dan de oude en middengeneratie met een HBS/HAVO-opleiding. Misschien zijn veel laagopgeleiden nog bang een verkeerde indruk te maken bij het gebruik van *jij/je*.

De invloed van het geslacht wordt in de volgende tabel duidelijk.

tabel 46: de mate van u-gebruik in een vergadering per geslacht en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.		totaal
<i>mannen</i>						
oude generatie	12	36	43	23		114
	10.5	31.6	37.7	20.2		17.0
	13.2	39.6	47.3	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	91	107	30	10		238
	38.2	45.0	12.6	4.2		35.5
	39.9	46.9	13.2	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	7	96	174	41		318
	2.2	30.2	54.7	12.9		47.5
	2.5	34.7	62.8	= minus	n.v.t.	
totaal:	110	239	247	74	=	670
	16.4	35.7	36.9	11.0	=	100%
	18.5	40.1	41.4	= minus	n.v.t.	
<i>vrouwen</i>						
oude generatie	11	26	50	73		160
	6.9	16.3	31.3	45.6		22.4
	12.6	29.9	57.5	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	63	79	37	102		281
	22.4	28.1	13.2	36.3		39.4
	35.2	44.1	20.7	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	9	70	158	36		273
	3.3	25.6	57.9	13.2		38.2
	3.8	29.5	66.7	= minus	n.v.t.	
totaal:	83	175	245	211	=	714
	11.6	24.5	34.3	29.6	=	100%
	16.5	34.8	48.7	= minus	n.v.t.	

Ofschoon minder dan bij informeel overleg heeft een hoger percentage vrouwen dan mannen van de middengeneratie *altijd u* in een vergadering verminderd. Maar de vrouwen blijven wel meer *altijd u* zeggen, zodat de vermindering van *altijd u* nog niet de mannelijke lijn heeft benaderd.

Kort samengevat, zagen we bij de middengeneratie katholieken een overeenkomst tussen informeel overleg en vergadering: in beide situaties heeft deze groep de grootste breuk met de oude generatie teweeggebracht. Wat de opleiding betreft, springt de middengeneratie met een ULO/MAVO-opleiding er weer het meest uit, en wat het geslacht betreft, zijn het opnieuw de vrouwen die *altijd u* meer hebben verminderd. De groep die niet bij informeel overleg maar wel bij vergadering meer invloed had, is de middengeneratie onkerkelijken. Bij de sterkste variabele is er ook overeenkomst tussen informeel overleg en vergadering: de religie is het meest verantwoordelijk voor de verandering in de mate van het u-gebruik. Maar in tegenstelling tot informeel overleg staat bij vergadering de opleiding op de tweede plaats.

In de bespreking van de volgende situatie wordt duidelijk welke invloed een formelere situatie dan een vergadering op het u-gebruik en de verandering daarin kan hebben.

4.4.3. U-gebruik in een gesprek met de directie

Een gesprek met de directie beschouw ik als de meest formele situatie, met als formule [++formeel]; het aspect van de gesprekspartner karakteriseer ik als [+status][-solidariteit]. In hoeverre het u-gebruik hierin is veranderd, zien we in tabel 47.

tabel 47: de mate van u-gebruik in een gesprek met de directie per generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
					totaal
oude generatie	11	10	171	87	279
	3.9	3.6	61.3	31.2	20.1
	5.7	5.2	89.1	= minus n.v.t.	
middengeneratie	79	71	232	136	518
	15.3	13.7	44.8	26.3	37.3
	20.7	18.6	60.7	= minus n.v.t.	
jonge generatie	8	47	511	27	593
	1.3	7.9	86.2	4.6	42.7
	1.4	8.3	90.3	= minus n.v.t.	
totaal:	98	128	914	250	= 1390
	7.1	9.2	65.8	18.0	= 100%
	8.6	11.2	80.2	= minus n.v.t.	

Opvallend zijn de hoge percentages *altijd u* in vergelijking met de andere situaties. Hiermee komt mijn verwachting dat in de meest formele situatie het meest *altijd u* wordt gezegd uit. Bovendien domineert in deze situatie nog steeds de statusdimensie wat ook leidt tot meer u-gebruik. Dat betekent dat de verhouding meerdere – mindere nog steeds wordt uitgedrukt in *V* van het algemene T/V systeem, zoals ik dat in paragraaf 1.4 (context van het onderzoek) heb beschreven. Waarschijnlijk worden bepaalde machtsverhoudingen veelal geaccepteerd; zie ook Deichsel (1985, 212). Verder werkt de zakelijkheid [-solidariteit] het u-gebruik in de hand. Dat zagen we ook bij de aanspreking van een leraar (paragraaf 4.3.2).

Toch is de middengeneratie ook in een gesprek met de directie minder *altijd u* gaan zeggen, maar het verschil met de oude generatie is hier minder groot. Ook de jonge generatie lijkt gevoelig te zijn voor de soort situatie, omdat zij meer *altijd u* gebruikt in een gesprek met de schoolleiding dan in andere situaties buiten de lessen: 90.3 procent zegt *altijd u* tegen de schoolleiding en 64.6 procent in een vergadering. Waarschijnlijk heeft dit verschil te maken met de verticale lijn van de statusdimensie die in een gesprek met de directie meer gevoeld wordt dan in een vergadering. Het verschil tussen de midden- en jonge generatie is weer significant ($X^2 = 117.50$). Bij de uitsplitsingen wordt dit niet opnieuw getoetst.

Verder wil ik wijzen op het verschil in *soms u* tussen beide formele situaties: in een vergadering wordt veel meer *soms u* gezegd. Dat heeft waarschijnlijk te maken met wisselingen in formaliteit, waarbij een gevoel van solidariteit de jij/je-vorm kan oproepen en bijvoorbeeld een berisping tot u-gebruik kan manen.

Maakt het wat uit of de drie generaties tot een bepaalde religie behoren? Dat illustreer ik met tabel 48.

tabel 48 : de mate van u-gebruik in een gesprek met de directie per religie en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
<i>katholieken</i>					
oude generatie	1	2	51	25	79
	1.3	2.5	64.6	31.6	5.9
	1.9	3.9	94.4	= minus n.v.t.	
middengeneratie	15	23	77	28	143
	10.5	16.1	53.8	19.6	10.7
	13.0	20.0	67.0	= minus n.v.t.	
jonge generatie	2	5	98	5	110
	1.8	4.5	89.1	4.5	8.2
	1.9	4.8	93.3	= minus n.v.t.	
<i>protestanten</i>					
oude generatie	3	3	54	30	90
	3.3	3.3	60.0	33.3	6.7
	5.0	5.0	90.0	= minus n.v.t.	
middengeneratie	32	24	72	55	183
	17.5	13.1	39.3	30.1	13.6
	25.0	18.8	56.3	= minus n.v.t.	
jonge generatie	2	6	93	6	107
	1.9	5.6	86.9	5.6	8.0
	2.0	5.9	92.1	= minus n.v.t.	
<i>orthodoxen</i>					
oude generatie	7	1	33	20	61
	11.5	1.6	54.1	32.8	4.5
	17.1	2.4	80.5	= minus n.v.t.	
middengeneratie	12	6	24	25	67
	17.9	9.0	35.8	37.3	5.0
	28.6	14.3	57.1	= minus n.v.t.	
jonge generatie	-	2	96	4	102
	-	2.0	94.1	3.9	7.6
	-	2.0	98.0	= minus n.v.t.	
<i>onkerkelijken</i>					
oude generatie	-	1	20	9	30
	-	3.3	66.7	30.0	2.2
	-	4.8	95.2	= minus n.v.t.	
middengeneratie	19	14	47	17	97
	19.6	14.4	48.5	17.5	7.2
	23.8	17.5	58.8	= minus n.v.t.	
jonge generatie	4	33	223	12	272
	1.5	12.1	82.0	4.4	20.3
	1.5	12.7	85.8	= minus n.v.t.	

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
totaal:	97	120	888	236	totaal = 1341
	7.2	8.9	66.2	17.6	= 100%
	8.8	10.6	80.4	= minus	n.v.t.

Opmerkelijk aan tabel 48 is dat de middengeneratie katholieken zich minder aan de andere groepen van de middengeneratie heeft aangepast dan ik op grond van de voorafgaande situaties verwachtte. Daarbij is ook het verschil tussen de oude en middengeneratie katholieken kleiner dan bij de andere situaties. Daardoor wijken de katholieken af van de andere groepen van de middengeneratie bij wie wel een gelijkenis is te zien. De groepen die een grotere verandering hebben bewerkstelligd dan anderen zijn de onkerkelijken en protestanten van de middengeneratie.

Ook in verband met de opleiding zien we weer opmerkelijke verschillen, die bovendien behoorlijk afwijken van de andere situaties. Zo zegt een grote meerderheid van bijna elke groep *altijd u*, terwijl het bij de andere situaties steeds om een minderheid gaat, als ik de jonge generatie niet meetel. Andere verschijnselen noem ik na tabel 49.

tabel 49: de mate van u-gebruik in een gesprek met de directie per opleiding en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
<i>LBO/VBO</i>					
oude generatie	8	7	99	59	173
	4.6	4.0	57.2	34.1	12.8
	7.0	6.1	86.8	= minus n.v.t.	
middengeneratie	16	16	94	56	182
	8.8	8.8	51.6	30.8	13.5
	12.7	12.7	74.6	= minus n.v.t.	
jonge generatie	-	-	-	-	-
<i>ULO/MAVO</i>					
oude generatie	2	1	53	13	69
	2.9	1.4	76.8	18.8	5.1
	3.6	1.8	94.6	= minus n.v.t.	
middengeneratie	27	27	91	58	203
	13.3	13.3	44.8	28.6	15.0
	18.6	18.6	62.8	= minus n.v.t.	
jonge generatie	3	20	140	4	167
	1.8	12.0	83.8	2.4	12.4
	1.8	12.3	85.9	= minus n.v.t.	
<i>HBS/HAVO</i>					
oude generatie	1	1	8	5	15
	6.7	6.7	53.3	33.3	1.1
	10.0	10.0	80.0	= minus n.v.t.	
middengeneratie	28	23	37	14	102
	27.5	22.5	36.3	13.7	7.6
	31.8	26.1	42.0	= minus n.v.t.	
jonge generatie	3	11	199	13	226
	1.3	4.9	88.1	5.8	16.8
	1.4	5.2	93.4	= minus n.v.t.	
<i>LYC/VWO</i>					
oude generatie	-	-	-	-	-
middengeneratie	6	2	3	1	12
	50.0	16.7	25.0	8.3	0.9
	54.5	18.2	27.3	= minus n.v.t.	
jonge generatie	2	16	172	10	200
	1.0	8.0	86.0	5.0	14.8
	1.1	8.4	90.5	= minus n.v.t.	
totaal:	96	124	896	233	= 1349
	7.1	9.2	66.4	17.3	= 100%
	8.6	11.1	80.3	= minus n.v.t.	

Opmerkelijk is dat een minderheid van de middengeneratie met een HBS/HAVO- en LYC./VWO-opleiding, en een meerderheid van deze generatie met een LBO/VBO- en ULO/MAVO-opleiding *altijd u* in een gesprek met de directie zegt. Ik denk dat dat te maken heeft met een grotere gevoeligheid voor het statusverschil bij de laag- dan bij de hoogopgeleiden. Vooral de laagstopgeleiden lijken het moeilijk te vinden *altijd u* los te laten, omdat het verschil tussen de oude en middengeneratie bij hen veel kleiner is dan bij de hogere opgeleiden: 12.2 procent bij een LBO/VBO-opleiding tegenover 31.8 procent bij een ULO/MAVO- en 38.0 procent bij een HBS/HAVO-opleiding. In de andere situaties wijken de generatieverschillen tussen opleidingen veel minder van elkaar af.

Ook wat het verschil in geslacht betreft, zien we andere resultaten dan bij de drie andere situaties, met name de hoge percentages *altijd u* bij elke generatie mannen en vrouwen.

tabel 50: de mate van u-gebruik in een gesprek met de directie per geslacht en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.		totaal
<i>mannen</i>						
oude generatie	6	5	83	19		113
	5.3	4.4	73.5	16.8		16.9
	6.4	5.3	88.3	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	52	47	112	26		237
	21.9	19.8	47.3	11.0		35.4
	24.6	22.3	53.1	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	3	38	265	13		319
	0.9	11.9	83.1	4.1		47.7
	1.0	12.4	86.6	= minus	n.v.t.	
totaal:	61	90	460	58	=	669
	9.1	13.5	68.8	8.7	=	100%
	10.0	14.7	75.3	= minus	n.v.t.	
<i>vrouwen</i>						
oude generatie	5	5	88	67		165
	3.0	3.0	53.3	40.6		23.0
	5.1	5.1	89.8	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	27	24	120	108		279
	9.7	8.6	43.0	38.7		38.9
	15.8	14.0	70.2	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	5	9	246	14		274
	1.8	3.3	89.8	5.1		38.2
	1.9	3.5	94.6	= minus	n.v.t.	
totaal:	37	38	454	189	=	718
	5.2	5.3	63.2	26.3	=	100%
	7.0	7.2	85.8	= minus	n.v.t.	

In tegenstelling tot de andere situaties hebben in verhouding meer mannen dan vrouwen het initiatief tot de vermindering van *altijd u* genomen. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat mannen meer gevoelig zijn voor het gelijkwaardigheidsprincipe. Een overeenkomst met de andere situaties is dat ook in een gesprek met de directie de mannen over het algemeen minder *altijd u* zeggen.

Kort samengevat, is het opmerkelijk dat er weer andere groepen op de eerste t/m vierde plaats staan dan bij de vorige gevallen (inclusief de relaties). Bij een gesprek met de directie zijn de HBS/HAVO-opgeleiden, onkerkelijken, mannen en protestanten meer verantwoordelijk voor de vermindering van *u* dan andere groepen. De sterkste variabele is, in tegenstelling tot de vorige gevallen, de opleiding. Op de tweede plaats staat het geslacht wat we ook bij informeel overleg zagen.

De vierde en laatste onderzochte situatie is de pauze, die ik als de meest informele situatie beschouw. De volgende subparagraaf is hieraan gewijd.

4.4.4. U-gebruik in een pauze

Domineert bij een gesprek met de directie de statusdimensie, bij een pauze domineert ongetwijfeld de solidariteitsdimensie, wat waarneembaar is in de mate van het u-gebruik. Daarnaast beschouw ik een pauze als de meest informele onderzochte situatie. In formules: [--formeel] en [$\pm$ status][+solidariteit]; ([$\pm$ status] omdat ook een hoger geplaatste persoon aan een pauzegesprek kan deelnemen).

In vergelijking met de situaties informeel overleg, vergadering en gesprek met de directie zien we in een pauze het minst *altijd u*, waarbij de percentages opvallend laag zijn. Daarom is ook het verschil tussen de oude en middengeneratie heel klein. We zien dus opnieuw het belang van het onderscheid dat we in de situaties moeten maken.

tabel 51: de mate van u-gebruik in een pauze per generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
					totaal
oude generatie	131	61	9	77	278
	47.1	21.9	3.2	27.7	20.0
	65.2	30.3	4.5	= minus n.v.t.	
middengeneratie	339	49	9	120	517
	65.6	9.5	1.7	23.2	37.2
	85.4	12.3	2.3	= minus n.v.t.	
jonge generatie	41	218	314	20	593
	6.9	36.8	53.0	3.4	42.7
	7.2	38.0	54.8	= minus n.v.t.	
totaal:	511	328	332	217	= 1388
	36.8	23.6	23.9	15.6	= 100%
	43.6	28.0	28.4	= minus n.v.t.	

Elke generatie lijkt gevoelig voor het informele karakter van een pauze, waarbij men waarschijnlijk meer uitgaat van [+solidariteit] dan van [+status] ten opzichte van elkaar. Met andere woorden, in een zeer informele situatie krijgt solidariteit gauw een pluswaarde en spelen statusverschillen niet gauw een rol. Ook is het een algemeen gegeven dat tegenwoordig meer gewicht aan solidariteit dan aan status wordt toegekend. Een kenmerk daarvan is het gemeenschapsgevoel, waarbij ik denk aan de volgende woorden van Hartveldt (1978, 41): "Het taalgebruik draagt bij tot het gemeenschapsgevoel en het onderschrijven van de zaken waar de gemeenschap voor staat, en is in die zin stabiliserend en solidariserend." Ik denk dat het gemeenschapsgevoel kan samengaan met het accepteren van machtsverhoudingen, en dat dat kenmerkend is voor de maatschappij van de tweede helft van de twintigste eeuw. In de informele situatie pauze wordt daarbij *jij/je* gezegd.

Maar bij de oude en jonge generatie zien we wel vrij hoge percentages *soms u*, waaruit blijkt dat ook in deze situatie onzekerheid in het u-gebruik bestaat. De algemeenheid van de enquêtevraag speelt hierin echter ook een rol.

Het verschil tussen de midden- en jonge generatie is weer significant ($X^2=291.38$). Bij de uitsplitsingen is dit niet opnieuw getoetst.

Bij beperking tot de twee informele situaties (informeel overleg en pauze) is het opmerkelijk dat bij informeel overleg veel meer *altijd u* wordt gezegd, en de generatieverschillen daarin veel groter zijn. Dat betekent dat er ook een onderscheid gemaakt moet worden in de informele situaties. Een voorbeeld daarvan is dat van de oude generatie 42.8 procent *altijd u* zegt bij informeel overleg, terwijl van dezelfde generatie maar 4.5 procent *altijd u* zegt in een pauze. De middengeneratie heeft *altijd u* teruggebracht tot respectievelijk 11.6 en 2.3 procent. Een ander voorbeeld is dat in

informeel overleg 36.5 procent en in een pauze 12.3 procent van de middengeneratie *soms u* zegt. Daarbij is in een pauze *soms u* wel, maar in informeel overleg *soms u* nauwelijks verminderd. Waarschijnlijk vindt de middengeneratie het moeilijker het u-gebruik in informeel overleg los te laten. Bovendien is het bij informeel overleg moeilijker welke afweging men moet maken. Dat zal afhangen van het gewicht dat men op dat moment toekent aan de status- of de solidariteitsdimensie.

Zoals ik al eerder heb laten blijken, hangt het grote verschil tussen een pauze en een gesprek met de directie samen met de verschillen tussen de status- en solidariteitsdimensie. In een gesprek met de directie heb je immers de situatie dat één van de gesprekspartners een hogere status heeft waardoor die persoon met *u* wordt aangesproken. In een pauze ligt veel meer de nadruk op gelijkwaardigheid en solidariteit waardoor *jij/je* tegen elkaar gezegd wordt.

Of in de mate van het u-gebruik en de verandering daarin de religie, opleiding en het geslacht een rol spelen, wordt in de volgende tabellen (52 t/m 54) duidelijk.

tabel 52: de mate van u-gebruik in een pauze per religie en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.		totaal
<i>katholieken</i>						
oude generatie	34	14	5	25		78
	43.6	17.9	6.4	32.1		5.8
	64.2	26.4	9.4	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	103	14	2	25		144
	71.5	9.7	1.4	17.4		10.8
	86.6	11.8	1.7	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	11	37	59	3		110
	10.0	33.6	53.6	2.7		8.2
	10.3	34.6	55.1	= minus	n.v.t.	
<i>protestanten</i>						
oude generatie	47	21	1	22		91
	51.6	23.1	1.1	24.2		6.8
	68.1	30.4	1.4	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	116	20	5	42		183
	63.4	10.9	2.7	23.0		13.7
	82.3	14.2	3.5	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	6	43	54	4		107
	5.6	40.2	50.5	3.7		8.0
	5.8	41.7	52.4	= minus	n.v.t.	
<i>orthodoxen</i>						
oude generatie	26	16	2	17		61
	42.6	26.2	3.3	27.9		4.6
	59.1	36.4	4.5	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	39	6	-	22		67
	58.2	9.0	-	32.8		5.0
	86.7	13.3	-	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	2	21	77	2		102
	2.0	20.6	75.5	2.0		7.6
	2.0	21.0	77.0	= minus	n.v.t.	
<i>onkerkelijken</i>						
oude generatie	12	7	-	10		29
	41.4	24.1	-	34.5		2.2
	63.2	36.8	-	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	66	8	2	19		95
	69.5	8.4	2.1	20.0		7.1
	86.8	10.5	2.6	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	22	116	123	11		272
	8.1	42.6	45.2	4.0		20.3
	8.4	44.4	47.1	= minus	n.v.t.	

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
totaal:	484	323	330	202	totaal = 1339
	36.1	24.1	24.6	15.1	= 100%
	42.6	28.4	29.0	= minus n.v.t.	

Opmerkelijk aan tabel 52 is een hoger percentage *altijd u* bij de oude generatie katholieken dan bij de oude generatie van de andere groepen. De middengeneratie katholieken heeft dat echter veranderd, wat we ook bij de eerder besproken situaties zagen. Daarbij is deze groep ook het sterkst. De middengeneratie protestanten en onkerkelijken hebben *altijd u* iets vermeerderd (ten opzichte van de oude generatie van die groepen). Vanwege de kleine percentages *altijd u* was dat meer mogelijk dan bij de andere situaties waarin de middengeneratie alleen minder *altijd u* is gaan zeggen. Een andere opmerkelijkheid bij de religie is dat de orthodoxe jongeren veel meer *altijd u* zeggen dan de andere groepen van de jonge generatie. Dit verschijnsel is in alle onderzochte situaties waarneembaar, zodat de conclusie getrokken kan worden dat de jonge generatie orthodoxen het u-gebruik handhaaft. Daartegenover staat de jonge generatie onkerkelijken die in elke situatie minder *altijd u* zegt dan de jonge generatie van de andere groepen.

Ook wat de opleiding betreft, heb ik terugkerende verschijnselen geconstateerd: mensen met een LBO/VBO-opleiding zeggen in elke situatie meer *altijd u* dan de mensen met een hogere opleiding. In tabel 53 zijn geringe percentages daarvan te zien, wat samenhangt met de kleine percentages *altijd u* in het algemeen.

tabel 53: de mate van u-gebruik in een pauze per opleiding
en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.		totaal
<i>LBO/VBO</i>						
oude generatie	76	32	9	55		172
	44.2	18.6	5.2	32.0		12.8
	65.0	27.4	7.7	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	106	17	7	52		182
	58.2	9.3	3.8	28.6		13.5
	81.5	13.1	5.4	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	-	-	-	-		-
<i>ULO/MAVO</i>						
oude generatie	40	18	-	10		68
	58.8	26.5	-	14.7		5.0
	69.0	31.0	-	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	125	25	-	52		202
	61.9	12.4	-	25.7		15.0
	83.3	16.7	-	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	16	53	94	4		167
	9.6	31.7	56.3	2.4		12.4
	9.8	32.5	57.7	= minus	n.v.t.	
<i>HBS/HAVO</i>						
oude generatie	7	7	-	2		16
	43.8	43.8	-	12.5		1.2
	50.0	50.0	-	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	88	5	2	7		102
	86.3	4.9	2.0	6.9		7.6
	92.6	5.3	2.1	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	16	94	106	10		226
	7.1	41.6	46.9	4.4		16.8
	7.4	43.5	49.1	= minus	n.v.t.	
<i>LYC/VWO</i>						
oude generatie	-	-	-	-		-
middengeneratie	10	1	-	1		12
	83.3	8.3	-	8.3		0.9
	90.9	9.1	-	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	9	71	114	6		200
	4.5	35.5	57.0	3.0		14.8
	4.6	36.6	58.8	= minus	n.v.t.	
totaal:	493	323	332	199	=	1347
	36.6	24.0	24.6	14.8	=	100%
	42.9	28.1	28.9	= minus	n.v.t.	

Opmerkelijk is dat alleen bij de groep met een LBO/VBO-opleiding *altijd u* is te zien, terwijl de andere groepen van de oude en middengeneratie geen *altijd u* gebruiken, met uitzondering van enkelen met een HBS/HAVO-opleiding. Wel zien we dat de middengeneratie met een LBO/VBO-opleiding *altijd u* enigszins heeft teruggebracht, zodat het erop lijkt dat deze groep zich aan wil passen aan de hogere opgeleiden. Het laatstgenoemde heeft ook betrekking op de andere situaties. Verder is het de eerste keer dat de LBO/VBO-opgeleiden een grotere verandering hebben aangebracht dan andere groepen.

Wat de verschillen tussen mannen en vrouwen betreft, liggen die ook, vanwege de kleine algemene verschillen, niet ver uit elkaar. Zie tabel 54.

tabel 54: de mate van u-gebruik in een pauze per geslacht en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
<i>mannen</i>					
oude generatie	64	33	3	14	114
	56.1	28.9	2.6	12.3	17.0
	64.0	33.0	3.0	= minus n.v.t.	
middengeneratie	192	27	5	13	237
	81.0	11.4	2.1	5.5	35.4
	85.7	12.1	2.2	= minus n.v.t.	
jonge generatie	25	126	159	9	319
	7.8	39.5	49.8	2.8	47.6
	8.1	40.6	51.3	= minus n.v.t.	
totaal:	281	186	167	36	= 670
	41.9	27.8	24.9	5.4	= 100%
	44.3	29.3	26.3	= minus n.v.t.	
<i>vrouwen</i>					
oude generatie	67	28	6	62	163
	41.1	17.2	3.7	38.0	22.8
	66.3	27.8	5.9	= minus n.v.t.	
middengeneratie	147	22	4	105	278
	52.9	7.9	1.4	37.8	38.9
	85.0	12.7	2.3	= minus n.v.t.	
jonge generatie	16	92	155	11	274
	5.8	33.6	56.6	4.0	38.3
	6.1	35.0	58.9	= minus n.v.t.	
totaal:	230	142	165	178	= 715
	32.2	19.9	23.1	24.9	= 100%
	42.8	26.4	30.7	= minus n.v.t.	

Opmerkelijk aan tabel 53 is dat de middengeneratie mannen en vrouwen heel dicht bij elkaar liggen, terwijl het verschil daartussen bij de andere situaties tamelijk groot is. Hoewel het bij een pauze om kleine percentages *altijd u* gaat, zou dat kunnen betekenen dat de vrouwen in deze situatie minder moeite hebben de mannen te evenaren. Wat de generatieverschillen per geslacht betreft, zijn die bij de vrouwen (middengeneratie) groter, wat we ook zagen bij informeel overleg en vergadering.

Kort samengevat, hebben we, vanwege het informele karakter van de situatie pauze, een heel gering *altijd u* bij de oude generatie gezien. Daardoor is de vermindering van *altijd u* ook veel geringer dan bij de andere situaties, zowel wat de globale als de specifieke resultaten betreft. De groepen die desondanks een grotere verandering hebben bewerkstelligd zijn: katholieken, vrouwen, LBO/VBO-opgeleiden en mannen. Het is nog niet eerder voorgekomen dat zowel mannen als vrouwen, en dat de LBO/VBO-opgeleiden, in de vier groepen met meer invloed dan anderen voorkomen. Daarmee is nogeens duidelijk geworden dat niet steeds dezelfde groepen het meest verantwoordelijk zijn voor de verandering in aanspreekvormen. Daarentegen kan wel gesteld worden dat de religie bij de relaties en situaties, behalve bij een gesprek met de directie, de sterkste variabele is.

4.4.5. Slotoverzicht van situaties

Om de globale verschillen tussen de drie generaties en tussen de vier situaties samen te vatten, geef ik in tabel 55 de belangrijkste resultaten daarvan. In deze tabel volsta ik met *altijd u* en *nooit u*, omdat zij het beste beeld geven van de verandering, en omdat met het oog op de overzichtelijkheid alle gegevens niet in één tabel zijn onder te brengen. De informanten konden ook als antwoord geven: *soms u* en *n.v.t.* Bij *soms u* is de onzekerheid te groot en met *n.v.t.* is weinig te doen. We kunnen er dus vanuit gaan dat de percentages *altijd u* en *nooit u* het best te vergelijken zijn met *u* en *jij/je* in de vorige paragraaf (over de relaties). Bij *nooit u* is het echter niet zeker of de informanten *jij/je* zeggen of dat zij een dialectische vorm gebruiken.

tabel 55: *altijd u of nooit u in situaties*

	informeel overleg		vergadering		gesprek met de directie		pauze	
	altijd u	nooit u	altijd u	nooit u	altijd u	nooit u	altijd u	nooit u
oude generatie	77 42.8	33 18.3	93 52.2	23 12.9	171 89.1	11 5.7	9 4.5	131 65.2
midden generatie	47 11.6	210 51.9	67 16.5	154 37.8	232 60.7	79 20.7	9 2.3	339 85.4
jonge generatie	412 70.7	7 1.2	332 64.6	16 3.1	511 90.3	8 1.4	314 54.8	41 7.2

Evenals bij de relaties is de algemene verandering in het u-gebruik niet evenredig in verschillende situaties vertegenwoordigd. We moeten dus een onderscheid tussen situaties maken. Dat onderscheid hangt samen met het formele of informele karakter van de situatie: hoe formeler, hoe meer *u*. Daarbij spelen de begrippen status en solidariteit ook een rol.

De meest informele situatie is 'pauze' en de meest formele 'gesprek met de directie'. Opmerkelijk is dat de oude generatie al heel weinig *altijd u* in de pauze zegt, zodat hier het uitgangspunt voor de verandering anders is. Bij de andere situaties is er sprake van tamelijk grote verminderingen van *altijd u* tussen de oude en middengeneratie. Bij de jonge generatie is dat anders vanwege grote leeftijdsverschillen. Evenals tegenover kennissen moeten we hier dus rekening houden met age-grading. Niettemin maakt ook de jonge generatie duidelijk onderscheid tussen situaties.

Samenvatting

Uit de enquêteresultaten van het u-gebruik in situaties is duidelijk geworden dat men, evenals bij de relaties, een onderscheid maakt. Daarom kon ik vragen beantwoorden als, in welke situatie wordt het meest en in welke situatie het minst *altijd u* gezegd, en hoe verhouden zich de veranderingen daarin? Het gaat om de situaties: informeel overleg, vergadering, gesprek met de directie en pauze.

Uit de generatieverschillen is duidelijk geworden dat in een gesprek met de directie het meest en in een pauze het minst *altijd u* wordt gezegd. Deze situaties wijken

behoorlijk af van informeel overleg en een vergadering, waarin *altijd u* dichter bij elkaar ligt. Maar in een vergadering wordt meer *altijd u* gezegd. Bij de jonge generatie is dat andersom, wat waarschijnlijk te maken heeft met dat zij zich in een vergadering meer gelijkwaardig voelt dan in informeel overleg met leraren. In alle situaties zegt de jonge generatie veel meer *altijd u* dan de midden- en oude generatie, omdat voor haar de grote leeftijdsverschillen een rol spelen. Daarom moeten we er rekening mee houden dat hier sprake is van age-grading. Bij de generatieverschillen ligt de nadruk dan ook op de oude en middengeneratie. Die verschillen maken duidelijk dat de grootste vermindering van *altijd u* in de vergadering heeft plaatsgevonden. Na de vergadering zijn de generatieverschillen het grootst in informeel overleg en daarna volgen gesprek met de directie en pauze. In een pauze is het u-gebruik heel laag, waardoor de percentages van de generatieverschillen ook heel laag zijn.

Een verklaring daarvoor is de solidariteitsdimensie die in een pauze waarschijnlijk het meest van invloed is. Daartegenover staat de dominantie van de statusdimensie in een gesprek met de directie wat samengaat met hoge percentages *altijd u* en kleinere generatieverschillen dan bij informeel overleg en een vergadering. Zowel de mate van het u-gebruik als de verandering daarin hangt dus van de situatie af. Daarbij is ook duidelijk geworden dat de ene situatie (gesprek met de directie) het u-gebruik als het ware voorschrijft (statusdimensie) en de andere situatie (pauze) *altijd u* bijna uitsluit (solidariteitsdimensie). Daartussenin liggen situaties (informeel overleg en vergadering) waarin status en solidariteit veel onduidelijker liggen. Toch blijkt dat ook in deze vage gebieden een systeem bestaat, in zoverre dat hierin *jij/je* de overhand heeft gekregen.

Genoemde algemene bevindingen zijn terug te zien in de specifieke enquêteresultaten die bestaan uit de generatieverschillen per religie, opleiding en geslacht. Dat wil zeggen dat door bijna elke groep van de middengeneratie *altijd u* is teruggebracht, en dat elke groep van de jonge generatie in de meeste gevallen veel meer *altijd u* zegt dan de groepen van de midden- en oude generatie. Verklaringen voor het laatstgenoemde verschijnsel heb ik hierboven gegeven. Maar ondanks deze algemene constatering zijn er opmerkelijke verschillen tussen de groepen aan te wijzen.

Wat de religie betreft, zeggen de orthodoxe jongeren het meest en de onkerkelijke jongeren het minst *altijd u* in elke situatie. Daarentegen zegt de oude generatie orthodoxen in de meeste gevallen minder *altijd u* dan de andere groepen van de oude generatie. Dat is herkenbaar uit de relaties waarbij ik als verklaring het dialectgebruik van de oude generatie orthodoxen heb gegeven. Een ander opmerkelijk verschil is dat bij de oude generatie katholieken een hoger percentage *altijd u* is te zien. De middengeneratie katholieken heeft de grootste breuk met de oude generatie veroorzaakt, om zich kennelijk aan te passen aan de andere groepen van de middengeneratie, waarbij die groep zich in de meeste gevallen gericht lijkt te hebben op de onkerkelijken. Over het algemeen zijn de verschillen tussen de middengeneratie katholieken, protestanten, orthodoxen en onkerkelijken per situatie niet groot. Die geringe verschillen zijn nog niet waarneembaar bij de opleiding: de HBS/HAVO- en LYC./VWO-opgeleiden van de middengeneratie zeggen minder *altijd u* dan de ULO/MAVO- en LBO-opgeleiden. Dat loopt echter niet parallel met grotere generatieverschillen bij de hoogopgeleiden, zodat we de veranderingen bij de

ULO/MAVO- en LBO/VBO-opgeleiden niet mogen onderschatten. Wel lijken die veranderingen behoorlijk afhankelijk van de betreffende situatie: bij een gesprek met de directie is het verschil tussen de oude en middengeneratie met een HBS/HAVO-opleiding het grootst en het verschil tussen die generaties met een LBO/VBO-opleiding het kleinst. We moeten dus een onderscheid maken tussen zowel de groepen informanten als de situaties en kunnen niet stellen dat de verandering in aanspreekvormen is toe te schrijven aan één bepaalde groep. In tegenstelling tot de oude en middengeneratie lijkt de jonge generatie weinig gevoelig voor het verschil in opleiding. Wat het verschil in geslacht betreft, is het opmerkelijk dat meer vrouwen dan mannen *altijd u* zeggen, maar dat de generatieverschillen bij de vrouwen groter zijn, behalve bij een gesprek met de directie.

In de meeste gevallen is de religie de sterkste variabele, omdat hierbinnen de grootste verschillen tussen de (generatie)verschillen hebben plaatsgevonden. Dat betekent dat de religie in het veranderingsproces zwaarder weegt dan de opleiding en het geslacht. Een uitzondering daarop is een gesprek met de directie, waarin de opleiding de sterkste variabele is, gevolgd door het geslacht.

Uit de genoemde bevindingen is duidelijk geworden dat de verandering in aanspreekvormen steeds in het licht van een bepaalde situatie en bepaalde groepen gezien moet worden.

4.5. Veranderingen in de mate van het u-gebruik bij algemeen relationele factoren

Deze paragraaf bestaat uit de resultaten van de mate van het u-gebruik en de verandering daarin bij algemeen relationele factoren. Die factoren zijn: de ander is ouder, de ander is van hetzelfde of het andere geslacht, de maatschappelijke positie van de aangesprokene, respect voor hem of haar, onbekendheid en zakelijkheid van de relatie.

De hoofdvraag is in hoeverre *altijd u* daarin is verminderd en welke groepen daar het meest verantwoordelijk voor zijn. Zoals bekend staan de generatieverschillen centraal: eerst globaal en dan per religie, opleiding en geslacht. Daarbij wil ik consequent zijn in het geven van tabellen, omdat daarin de verschillen goed tot uiting komen. Ik noem weer alle opmerkelijkheden uit die tabellen.

Een andere hoofdvraag is in hoeverre de relationele factoren van elkaar verschillen. Daarmee wil ik tevens bewijzen dat de mate van het u-gebruik afhangt van de soort algemeen relationele factor. Hoe de status en solidariteit zich daarin verhouden, komt daarbij aan de orde. Het zal duidelijk zijn dat de bovengenoemde factoren op allerlei relaties en situaties van toepassing zijn. Toch wilde ik ze isoleren om daarmee aan te tonen welke waarde aan bepaalde factoren gehecht kan worden.

Bij mijn verklaringen of argumenten ga ik weer hoofdzakelijk uit van de maatschappelijke veranderingen en ontwikkelingen. Verder laat ik in deze paragraaf verbanden zien met de in de vorige paragrafen besproken relaties en situaties.

In de korte samenvattingen van elke subparagraaf vermeld ik weer de vier sterkste groepen en de variabele waarin de grootste verandering heeft plaatsgevonden. En ter afsluiting van de zes factoren geef ik een slotoverzicht van de globale verschillen tussen die factoren en tussen de drie generaties. Daarna volgt een samenvatting.

4.5.1. U-gebruik bij aanspreking oudere

Er vanuit gaande dat iedereen wel eens oudere personen aanspreekt, heb ik hierover een enquêtevraag geformuleerd. De algemeen relationele factor 'de ander is ouder' is te karakteriseren als [+status] gezien het leeftijdsverschil en als [$\pm$ solidariteit], omdat dat van de gesprekspartner in concreto afhangt. De globale resultaten staan in tabel 56.

tabel 56: de mate van u-gebruik bij aanspreking oudere per generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
					totaal
oude generatie	14	81	182	13	290
	4.8	27.9	62.8	4.5	20.6
	5.1	29.2	65.7	= minus n.v.t.	
middengeneratie	6	299	215	6	526
	1.1	56.8	40.9	1.1	37.3
	1.2	57.5	41.3	= minus n.v.t.	
jonge generatie	38	457	98	1	594
	6.4	76.9	16.5	0.2	42.1
	6.4	77.1	16.5	= minus n.v.t.	
totaal	58	837	495	20	= 1410
	4.1	59.4	35.1	1.4	= 100%
	4.2	60.2	35.6	= minus n.v.t.	

Bij het u-gebruik tegen een oudere zien we grotere generatieverschillen dan ik had verwacht. Ook had ik niet verwacht dat maar 16.5 procent van de jonge generatie *altijd u* zegt, omdat ik rekening hield met een gevoel van afstandelijkheid tegenover ouderen in het algemeen, en met leeftijdsverschillen. Ook hield ik rekening met het verschil tussen de ouders en andere ouderen. Weliswaar bestaat daartussen een verband wat de statusdimensie betreft; ik ging er echter niet vanuit dat in beide gevallen de solidariteit sterker is geworden. Uit het hoge percentage *soms u* (77.1) blijkt dat jongeren zich niet ten opzichte van alle ouderen solidair voelen. Ook de meerderheid van de middengeneratie gebruikt *soms u*, zodat zij waarschijnlijk ook selectief te werk gaat. Daarentegen lijkt de oude generatie het meest consequent. Bij de verandering in *altijd u* tegen een oudere moeten we er dus rekening mee houden dat die verandering niet ten opzichte van elke oudere geldt.

De factor 'de ander is ouder' heb ik ook vergeleken met de situatie 'overleg met leraren', omdat hierin ook de statusdimensie een belangrijke rol speelt. In vergelijking met ouderen in het algemeen blijkt in die situatie veel minder sprake te zijn van solidariteit wat ik afleid uit het hoge percentage (82.1) van de jongeren die *altijd u* tegen leraren zeggen. Dat zou kunnen betekenen dat jongeren inderdaad gevoelig zijn voor het verschil in status en solidariteit.

Als we kijken naar de generatieverschillen per religie lijkt het erop dat, evenals bij de relatie met ouders en bij de situaties informeel overleg en vergadering, de katholieken de grootste verandering hebben bewerkstelligd. Maar ook hier - bij de aanspreking van een oudere - zegt de oude generatie katholieken veel meer *altijd u* dan de oude

generatie protestanten, orthodoxen en onkerkelijken. De midden- en jonge generatie katholieken wijken nauwelijks af van de andere groepen, waardoor de percentages *altijd u* in het algemeen (tabel 56) overeenkomen met die van de meeste groepen van deze generaties. Een uitzondering daarop zijn de onkerkelijken, die minder *altijd u* zeggen. Zie tabel 57. De jonge orthodoxen wijken veel minder van de andere jongeren af dan we gezien hebben bij de aanspreking van de ouders. Wellicht is dit een nieuw bewijs dat de orthodoxe jongeren vooral bij de aanspreking van de ouders er duidelijk uitspringen. Na de middengeneratie katholieken heeft de jonge generatie protestanten tot een grote vermindering van *altijd u* bijgedragen, waarbij deze groep dicht bij de jonge generatie onkerkelijken staat.

Ten behoeve van de consequentheid in de weergave van de tabellen, staat de tabel van de aanspreking oudere per religie en generatie - als geheel - op de volgende bladzijde.

tabel 57: de mate van u-gebruik bij aanspreking oudere per religie en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
<i>katholieken</i>					
oude generatie	1	16	63	4	84
	1.2	19.0	75.0	4.8	6.2
	1.3	20.0	78.8	= minus n.v.t.	
middengeneratie	1	78	63	3	145
	0.7	53.8	43.4	2.1	10.7
	0.7	54.9	44.4	= minus n.v.t.	
jonge generatie	10	81	19	-	110
	9.1	73.6	17.3	-	8.1
<i>protestanten</i>					
oude generatie	1	31	52	6	90
	1.1	34.4	57.8	6.7	6.6
	1.2	36.9	61.9	minus n.v.t.	
middengeneratie	2	97	85	2	186
	1.1	52.2	45.7	1.1	13.7
	1.1	52.7	46.2	minus n.v.t.	
jonge generatie	8	82	16	1	107
	7.5	76.6	15.0	0.9	7.9
	7.5	77.4	15.1	= minus n.v.t.	
<i>orthodoxen</i>					
oude generatie	7	13	42	2	64
	10.9	20.3	65.6	3.1	4.7
	11.3	21.0	67.7	= minus n.v.t.	
middengeneratie	-	40	29	1	70
	-	57.1	41.4	1.4	5.1
	-	58.0	42.0	= minus n.v.t.	
jonge generatie	2	77	23	-	102
	2.0	75.5	22.5	-	7.5
<i>onkerkelijken</i>					
oude generatie	3	13	15	1	32
	9.4	40.6	46.9	3.1	2.4
	9.7	41.9	48.4	= minus n.v.t.	
middengeneratie	2	63	32	-	97
	2.1	64.9	33.0	-	7.1
jonge generatie	18	215	40	-	273
	6.6	78.8	14.7	-	20.1
totaal:	55	806	479	20	= 1360
	4.0	59.3	35.2	1.5	= 100%
	4.1	60.1	35.7	= minus n.v.t.	

In vergelijking met de religie is er bij de opleiding minder gelijkenis tussen het percentage *altijd u* van de middengeneratie in het algemeen (41.3%, tabel 56), en de specifieke percentages. Zo zegt 50.0 procent met een LBO/VBO- en 25.0 procent met een LYC./VWO-opleiding *altijd u* tegen een oudere. De middengeneratie met een ULO/MAVO- en HBS/HAVO-opleiding zit wel dicht bij de 41.3 procent: respectievelijk 38.7 en 36.5 procent. Bij de oude en jonge generatie zijn er meer overeenkomsten met het algemene beeld.

tabel 58: de mate van u-gebruik bij aanspreking oudere per opleiding en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
					totaal
<i>LBO/VBO</i>					
oude generatie	14	43	114	10	181
	7.7	23.8	63.0	5.5	13.2
	8.2	25.1	66.7	= minus n.v.t.	
middengeneratie	1	89	90	3	183
	0.5	48.6	49.2	1.6	13.4
	0.5	49.4	50.0	= minus n.v.t.	
jonge generatie	-	-	-	-	-
<i>ULO/MAVO</i>					
oude generatie	-	24	46	-	70
	-	34.3	65.7	-	5.1
middengeneratie	2	123	79	2	206
	1.0	59.7	38.3	1.0	15.1
	1.0	60.3	38.7	= minus n.v.t.	
jonge generatie	14	130	24	-	168
	8.3	77.4	14.3	-	12.3
<i>HBS/HAVO</i>					
oude generatie	-	4	12	-	16
	-	25.0	75.0	-	1.2
middengeneratie	3	63	38	1	105
	2.9	60.0	36.2	1.0	7.7
	2.9	60.6	36.5	= minus n.v.t.	
jonge generatie	17	164	44	1	226
	7.5	72.6	19.5	0.4	16.5
	7.6	72.9	19.6	= minus n.v.t.	
<i>LYC/VWO</i>					
oude generatie	-	-	-	-	-
middengeneratie	-	9	3	-	12
	-	75.0	25.0	-	0.9
jonge generatie	7	163	30	-	200
	3.5	81.5	15.0	-	14.6
totaal:	58	812	480	17	= 1367
	4.2	59.4	35.1	1.2	= 100%
	4.3	60.1	35.6	= minus n.v.t.	

Bij de generatieverschillen per opleiding is het noemenswaardig dat het verschil tussen de oude en middengeneratie met een LBO/VBO-opleiding veel kleiner is dan het verschil tussen deze generaties met een HBS/HAVO-opleiding: respectievelijk 16.7 en 38.5 procent verschil. Dat betekent dat de middengeneratie met een HBS/HAVO-opleiding de grootste vermindering van *altijd u* tegen een oudere heeft aangebracht. Dat betekent echter niet dat deze groep ook het minst *altijd u* zegt, zodat we een onderscheid moeten maken tussen groepen met het grootste generatieverschil, zoals in deze subparagraaf de katholieken en de mensen met een HBS/HAVO-opleiding, en de groepen die het minst *altijd u* zeggen. Het komt dus voor, dat ondanks het grootste generatieverschil die groep niet het minst *altijd u* zegt. Zoals ik al eerder heb laten blijken, hangt dat af van de hoogte van het percentage *altijd u* van de oude generatie. De middengeneratie met een LYC./VWO-opleiding zegt het minst *altijd u* tegen een oudere.

Wat de invloed van het geslacht betreft, zijn er, evenals bij de situaties, meer vrouwen dan mannen die *altijd u* zeggen. Maar in tegenstelling tot de meeste situaties is het verschil tussen de oude en middengeneratie mannen groter dan tussen die generaties vrouwen: respectievelijk 29.9 en 19.7 procent verschil. Met andere woorden, de mannen zeggen minder *altijd u* en hebben dat u-gebruik ook nog veel meer teruggebracht dan vrouwen. Hoewel dat niet bewust of daadwerkelijk zo gebeurt, lijkt de jonge generatie vrouwen het verschil met de mannen wat te willen bijtrekken, wat blijkt uit een groter verschil tussen de midden- en jonge generatie vrouwen dan tussen die generaties mannen: respectievelijk 27.0 en 21.1 procent. Zie tabel 59.

tabel 59: de mate van *u*-gebruik bij aanspreking oudere per geslacht en generatie

	nooit <i>u</i>	soms <i>u</i>	altijd <i>u</i>	n.v.t.	
					totaal
<i>mannen</i>					
oude generatie	7	32	70	4	113
	6.2	28.3	61.9	3.5	16.9
	6.4	29.4	64.2	= minus	n.v.t.
middengeneratie	4	149	80	4	237
	1.7	62.9	33.8	1.7	35.4
	1.7	63.9	34.3	= minus	n.v.t.
jonge generatie	24	253	42	-	319
	7.5	79.3	13.2	-	47.7
totaal:	35	434	192	8	= 669
	5.2	64.9	28.7	1.2	= 100%
	5.3	65.7	29.0	= minus	n.v.t.
<i>vrouwen</i>					
oude generatie	7	48	112	9	176
	4.0	27.3	63.6	5.1	23.8
	4.2	28.7	67.1	= minus	n.v.t.
middengeneratie	2	148	135	2	287
	0.7	51.6	47.0	0.7	38.9
	0.7	51.9	47.4	= minus	n.v.t.
jonge generatie	14	204	56	1	275
	5.1	74.2	20.4	0.4	37.3
	5.1	74.5	20.4	= minus	n.v.t.
totaal:	23	400	303	12	= 738
	3.1	54.2	41.1	1.6	= 100%
	3.2	55.1	41.7	= minus	n.v.t.

Resumerend: de vermindering van *u* tegen een oudere komt voor een deel overeen met die van tegen de ouders: de katholieken en protestanten behoren tot de eerste vier groepen die grote veranderingen hebben aangebracht. Bij de opleiding gaat het echter om een andere groep: de HBS/HAVO-opgeleiden bij de factor de ander is ouder, en de LYC./VWO-opgeleiden bij de ouders. Verder komt een grotere invloed van het geslacht, namelijk de mannen, wel ten opzichte van 'een oudere in het algemeen', maar nauwelijks ten opzichte van de ouders voor. Nog een verschil tussen deze factor en de ouders is dat de orthodoxe jongeren tegen de ouders veel meer *u* zeggen. Anders dan

bij de relaties en de meeste situaties is de opleiding de sterkste variabele en staat de religie op de tweede plaats.

4.5.2. U-gebruik bij geslacht vice versa

De enquêtevraag over het geslacht is, of het wat uitmaakt of de aangesproken persoon van hetzelfde of van het andere geslacht is. In de tabellen 60 en 61 wordt duidelijk in hoeverre een vrouw en een man door mannen en vrouwen worden aangesproken, en in hoeverre daarin veranderingen zijn opgetreden.

tabel 60: de mate van u-gebruik bij de aanspreking van een vrouw door mannen en vrouwen per generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.		totaal
<i>door mannen</i>						
oude generatie	14	44	45	12		115
	12.2	38.3	39.1	10.4		17.2
	13.6	42.7	43.7	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	98	106	12	21		237
	41.4	44.7	5.1	8.9		35.4
	45.4	49.1	5.6	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	163	114	12	28		317
	51.4	36.0	3.8	8.8		47.4
	56.4	39.4	4.2	= minus	n.v.t.	
totaal	275	264	69	61		= 669
	41.1	39.5	10.3	9.1		=100%
	45.2	43.4	11.3	= minus	n.v.t.	
<i>door vrouwen</i>						
oude generatie	31	44	45	50		170
	18.2	25.9	26.5	29.4		23.4
	25.8	36.7	37.5	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	122	84	13	63		282
	43.3	29.8	4.6	22.3		38.8
	55.7	38.4	5.9	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	163	68	14	30		275
	59.3	24.7	5.1	10.9		37.8
	66.5	27.8	5.7	= minus	n.v.t.	

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
totaal	316	196	72	143	727
	43.5	27.0	9.9	19.7	100%
	54.1	33.6	12.3	= minus n.v.t.	

tabel 61: de mate van u-gebruik bij de aanspreking van een man door mannen en vrouwen per generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
<i>door mannen</i>					
oude generatie	21	46	28	15	110
	19.1	41.8	25.5	13.6	16.6
	22.1	48.4	29.5	= minus n.v.t.	
middengeneratie	108	91	7	30	236
	45.8	38.6	3.0	12.7	35.6
	52.4	44.2	3.4	= minus n.v.t.	
jonge generatie	170	104	14	29	317
	53.6	32.8	4.4	9.1	47.8
	59.0	36.1	4.9	= minus n.v.t.	
totaal	299	241	49	74	= 663
	45.1	36.3	7.4	11.2	=100%
	50.8	40.9	8.3	= minus n.v.t.	
<i>door vrouwen</i>					
oude generatie	31	44	47	47	169
	18.3	26.0	27.8	27.8	23.4
	25.4	36.1	38.5	= minus n.v.t.	
middengeneratie	116	86	16	62	280
	41.4	30.7	5.7	22.1	38.7
	53.2	39.4	7.3	= minus n.v.t.	
jonge generatie	160	67	17	30	274
	58.4	24.5	6.2	10.9	37.9
	65.6	27.5	7.0	= minus n.v.t.	
totaal	307	197	80	139	= 723
	42.5	27.2	11.1	19.2	= 100%
	52.6	33.7	13.7	= minus n.v.t.	

Opmerkelijk aan de tabellen 60 en 61 zijn de grote verschillen tussen de oude en middengeneratie, en tussen de geënquêteerde mannen en vrouwen van vooral de oude generatie bij zowel de aanspreking van een vrouw als de aanspreking van een man. Gaat het om hetzelfde geslacht dan zegt de oude generatie minder *altijd u* tegen elkaar dan bij het geslachtsverschil. Tussen de midden- en jonge generatie, en tussen de mannen en vrouwen van deze generaties zijn de verschillen in *altijd u* veel kleiner.

Een duidelijk voorbeeld van het geslachtsverschil zijn de mannen van de oude generatie die bij de aanspreking van een vrouw (tabel 60) meer *altijd u* zeggen dan bij de aanspreking van een man (tabel 61): respectievelijk 43.7 en 29.5 procent. De vrouwen van de oude generatie maken veel minder onderscheid in de aanspreking van een man en vrouw: 37.5 procent (zie tabel 60) zegt *altijd u* tegen een vrouw en 38.5 procent (zie tabel 61) tegen een man. Hieruit blijkt dat hoofdzakelijk de oude generatie mannen onderscheid maakt in de aanspreking van een andere man en van een vrouw.

Als we het geslachtsverschil beperken tot de aanspreking van een vrouw (tabel 60) zien we dat de mannen van de oude generatie inderdaad meer *altijd u* zeggen dan de vrouwen tegen vrouwen: respectievelijk 43.7 en 37.5 procent. Bij de beperking tot de aanspreking van een man (tabel 61) is dat andersom: mannen tegen mannen zeggen minder *altijd u* dan vrouwen tegen mannen: respectievelijk 29.5 en 38.5 procent.

Hoewel in veel kleinere mate maakt ook de middengeneratie mannen een onderscheid in *altijd u* tegen een vrouw en een man. De jonge generatie mannen heeft dat onderscheid bijna opgeheven. De kleine inversie in tabel 61 is niet-significant ($X^2=0.63$). De midden- en jonge generatie vrouwen lijken iets meer onderscheid te maken dan de oude generatie vrouwen. Dat wil zeggen dat zij een beetje meer *altijd u* tegen mannen dan tegen vrouwen zeggen.

Kort samengevat, hebben we gezien dat de oude generatie mannen onderscheid maakt in de aanspreking van een man en vrouw, terwijl de oude generatie vrouwen dat onderscheid veel minder maakt. De midden- en jonge generatie mannen en vrouwen lijken nog maar weinig onderscheid in de aanspreking van een vrouw en man te maken. Wat de verandering betreft, ligt het grootste breukvlak tussen de oude en middengeneratie mannen bij de aanspreking van een vrouw.

4.5.3. U-gebruik bij de maatschappelijke positie van de aangesprokene

Ofschoon ik verwacht had dat de enquêtevraag naar het u-gebruik in verband met de maatschappelijke positie van de aangesprokene problemen zou opleveren, hebben de meeste informanten deze vraag toch beantwoord. De factor 'maatschappelijke positie' is te karakteriseren als [+status] [$\pm$ solidariteit]. De mate van het u-gebruik en de globale veranderingen daarin zijn te zien in tabel 62.

tabel 62: de mate van u-gebruik bij de maatschappelijke positie van de aangesprokene per generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
oude generatie	23	81	161	15	280
	8.2	28.9	57.5	5.4	20.1
	8.7	30.6	60.8	= minus n.v.t.	
middengeneratie	54	329	115	26	524
	10.3	62.8	21.9	5.0	37.5
	10.8	66.1	23.1	= minus n.v.t.	
jonge generatie	116	350	110	16	592
	19.6	59.1	18.6	2.7	42.4
	20.1	60.8	19.1	= minus n.v.t.	
totaal:	193	760	386	57	= 1396
	13.8	54.4	27.7	4.1	= 100%
	14.4	56.8	28.8	= minus n.v.t.	

In vergelijking met de oude generatie lijken de midden- en jonge generatie minder gevoelig voor de maatschappelijke positie van de aangesprokene. Of zou de solidariteitsdimensie in deze factor belangrijker zijn geworden? Uit de hoge percentages *soms u* blijkt dat daarin onzekerheid heerst, wat denk ik samengaat met vage normen en waarden die over het u- en jij/je-gebruik zijn ontstaan.

Een andere opmerkelijkheid is dat de jonge generatie dichter bij de middengeneratie staat dan wat we gezien hebben bij de factor 'de ander is ouder'. Misschien door de onzekerheid bij 'de maatschappelijke positie' past de jonge generatie zich aan de middengeneratie aan.

Bij vergelijking met gevallen waarin eveneens sprake is van [+status], zoals bij de aanspreking van een leraar en in een gesprek met de directie, is het opvallend dat daarin het u-gebruik veel hoger is. Dat komt waarschijnlijk doordat in die relatie en situatie het u-gebruik vanzelfsprekender wordt geacht en dat de algemene factor 'maatschappelijke positie' dus vager is.

Welke verschillen tussen de groepen informanten in verband met de maatschappelijke positie van de aangesprokene bestaan, wordt in de volgende tabellen

(63 t/m 65) duidelijk.

tabel 63: de mate van u-gebruik bij maatschappelijke positie per religie en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
<i>katholieken</i>					
oude generatie	6	18	51	4	79
	7.6	22.8	64.6	5.1	5.9
	8.0	24.0	68.0	= minus n.v.t.	
middengeneratie	16	94	28	7	145
	11.0	64.8	19.3	4.8	10.8
	11.6	68.1	20.3	= minus n.v.t.	
jonge generatie	15	70	18	7	110
	13.6	63.6	16.4	6.4	8.2
	14.6	68.0	17.5	= minus n.v.t.	
<i>protestanten</i>					
oude generatie	8	31	44	5	88
	9.1	35.2	50.0	5.7	6.5
	9.6	37.3	53.0	= minus n.v.t.	
middengeneratie	19	107	49	10	185
	10.3	57.8	26.5	5.4	13.7
	10.9	61.1	28.0	= minus n.v.t.	
jonge generatie	18	64	22	3	107
	16.8	59.8	20.6	2.8	7.9
	17.3	61.5	21.2	= minus n.v.t.	
<i>orthodoxen</i>					
oude generatie	6	14	42	2	64
	9.4	21.9	65.6	3.1	4.8
	9.7	22.6	67.7	= minus n.v.t.	
middengeneratie	8	38	21	2	69
	11.6	55.1	30.4	2.9	5.1
	11.9	56.7	31.3	= minus n.v.t.	
jonge generatie	20	57	24	1	102
	19.6	55.9	23.5	1.0	7.6
	19.8	56.4	23.8	= minus n.v.t.	
<i>onkerkelijken</i>					
oude generatie	2	13	14	-	29
	6.9	44.8	48.3	-	2.2
middengeneratie	10	67	14	6	97
	10.3	69.1	14.4	6.2	7.2
	11.0	73.6	15.4	= minus n.v.t.	
jonge generatie	62	159	46	4	271
	22.9	58.7	17.0	1.5	20.1
	23.2	59.6	17.2	= minus n.v.t.	

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
totaal:	190	732	373	51	totaal = 1346
	14.1	54.4	27.7	3.8	= 100%
	14.7	56.5	28.8	= minus	n.v.t.

In vergelijking met de oude en middengeneratie wijken de groepen van de jonge generatie minder van elkaar af. Uit tabel 63 blijkt echter dat de orthodoxen meer *altijd u* zeggen dan de onkerkelijken. Daarentegen is bij de orthodoxen een grotere generatiekloof ontstaan dan bij de onkerkelijken. De inversie tussen de midden- en jonge generatie onkerkelijken is niet-significant ($X^2= 0.17$). De grootste generatiekloof zit tussen de oude en middengeneratie katholieken, wat we ook bij de meeste situaties hebben gezien, en wat opnieuw te maken zou kunnen hebben met meer u-gebruik door de oude generatie katholieken dan door de andere groepen van de oude generatie.

Het in het algemeen grote verschil tussen de oude en middengeneratie, en het relatief kleine verschil tussen de midden- en jonge generatie (zie tabel 62) zien we ook bij de opleiding. Zie tabel 64.

tabel 64: de mate van u-gebruik bij maatschappelijke positie per opleiding en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
<i>LBO/VBO</i>					
oude generatie	12	48	104	10	174
	6.9	27.6	59.8	5.7	12.9
	7.3	29.3	63.4	= minus n.v.t.	
middengeneratie	12	103	54	13	182
	6.6	56.6	29.7	7.1	13.4
	7.1	60.9	32.0	= minus n.v.t.	
jonge generatie	-	-	-	-	-
<i>ULO/MAVO</i>					
oude generatie	6	21	37	3	67
	9.0	31.3	55.2	4.5	4.9
	9.4	32.8	57.8	= minus n.v.t.	
middengeneratie	24	139	36	7	206
	11.7	67.5	17.5	3.4	15.2
	12.1	69.8	18.1	= minus n.v.t.	
jonge generatie	29	89	44	5	167
	17.4	53.3	26.3	3.0	12.3
	17.9	54.9	27.2	= minus n.v.t.	
<i>HBS/HAVO</i>					
oude generatie	2	5	10	-	17
	11.8	29.4	58.8	-	1.3
middengeneratie	18	61	21	4	104
	17.3	58.7	20.2	3.8	7.7
	18.0	61.0	21.0	= minus n.v.t.	
jonge generatie	46	129	45	5	225
	20.4	57.3	20.0	2.2	16.6
	20.9	58.6	20.5	= minus n.v.t.	
<i>LYC/VWO</i>					
oude generatie	-	-	-	-	-
middengeneratie	-	9	3	-	12
	-	75.0	25.0	-	0.9
jonge generatie	41	132	21	6	200
	20.5	66.0	10.5	3.0	14.8
	21.1	68.0	10.8	= minus n.v.t.	
totaal:	190	736	375	53	= 1354
	14.0	54.4	27.7	3.9	= 100%
	14.6	56.6	28.8	= minus n.v.t.	

Het grootste breukvlak zien we bij de ULO/MAVO-opgeleiden, gevolgd door de HBS/HAVO-opgeleiden. Bij nadere analyses blijken echter ook andere groepen van belang te zijn in het veranderingsproces.

In vergelijking met de religie zijn er grotere verschillen tussen de midden- en jonge generatie, en zijn de verschillen tussen de groepen jongeren groter. Zo zien we dat veel meer jongeren met een MAVO- dan met een VWO-opleiding *altijd u* zeggen, en dat bovendien de jonge generatie met een MAVO-opleiding *altijd u* heeft vermeerderd met 9.1 procent - wat significant is ($X^2= 17.15$)-, terwijl deze generatie met een VWO-opleiding *altijd u* heeft verminderd met 14.2 procent. Ik denk dat we uit de verschillen tussen religie en opleiding kunnen afleiden dat voor de jongeren de opleiding een grotere invloed uitoefent dan de religie: bij de jongeren met een VWO-opleiding zien we de grootste breuk met de middengeneratie en het minst *altijd u*. Een verklaring voor het verschil tussen de jongeren met een MAVO- en een VWO-opleiding is dat de eerste groep bij onzekerheid liever *altijd u* zegt, terwijl de andere groep vaker kiest voor *soms u*, wat blijkt uit het hoge percentage daarvan.

Wat het verschil in geslacht betreft, staan mannen en vrouwen minder ver van elkaar af dan ik op grond van eerdere enquêteresultaten verwachtte. We kunnen dan ook spreken van overeenkomsten tussen mannen en vrouwen bij de factor maatshappelijke positie van de aangesproken persoon. De generatieverschillen bij zowel mannen als vrouwen zijn opmerkelijk groot en groter dan bij de andere factoren, zodat het geslacht ook een belangrijke rol in de vermindering van *altijd u* heeft gespeeld. Zie tabel 65.

tabel 65: de mate van u-gebruik bij maatschappelijke positie per geslacht en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
					totaal
<i>mannen</i>					
oude generatie	8	33	67	5	113
	7.1	29.2	59.3	4.4	16.9
	7.4	30.6	62.0	= minus n.v.t.	
middengeneratie	21	155	54	6	236
	8.9	65.7	22.9	2.5	35.4
	9.1	67.4	23.5	= minus n.v.t.	
jonge generatie	55	196	58	9	318
	17.3	61.6	18.2	2.8	47.7
	17.8	63.4	18.8	= minus n.v.t.	
totaal:	84	384	179	20	= 667
	12.6	57.6	26.8	3.0	= 100%
	13.0	59.4	27.7	= minus n.v.t.	
<i>vrouwen</i>					
oude generatie	15	47	94	10	166
	9.0	28.3	56.6	6.0	22.9
	9.6	30.1	60.3	= minus n.v.t.	
middengeneratie	33	173	61	19	286
	11.5	60.5	21.3	6.6	39.4
	12.4	64.8	22.8	= minus n.v.t.	
jonge generatie	61	154	52	7	274
	22.3	56.2	19.0	2.6	37.7
	22.8	57.7	19.5	= minus n.v.t.	
totaal:	109	374	207	36	= 726
	15.0	51.5	28.5	5.0	= 100%
	15.8	54.2	30.0	= minus n.v.t.	

Kort samengevat, zagen we grotere generatieverschillen bij de katholieken, orthodoxen, ULO/MAVO- en HBS/HAVO-opgeleiden dan bij de andere groepen. De invloed van het geslacht mogen we echter niet onderschatten, omdat de generatieverschillen in deze variabele groter zijn dan bij de andere algemeen relationele factoren. Het verschil tussen mannen en vrouwen is kleiner dan bij de meeste voorafgaande gevallen. Andere opmerkelijkheden waren de vermeerdering van *altijd u* door de jonge generatie met een MAVO-opleiding en de vermindering van *altijd u* door de

jonge generatie met een VWO-opleiding. De sterkste variabele is de opleiding, die overigens heel dicht bij de sterkte van de religie ligt, zodat beide variabelen veel invloed op de verandering bij de maatschappelijke positie van de aangesprokene hebben uitgeoefend.

4.5.4. U-gebruik bij respect voor hem of haar

Gaat het bij de factor maatschappelijke positie om de gevoeligheid daarvoor, bij respect gaat het om een waardering of eerbied voor de man of vrouw. Aan de informanten heb ik gevraagd in hoeverre de factor respect een rol speelt bij het u-gebruik. Die factor kan gekarakteriseerd worden als [+status][±solidariteit]. De resultaten daarvan laat ik zien in tabel 66.

tabel 66: de mate van u-gebruik bij respect voor hem of haar per generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
oude generatie	6	78	190	12	totaal 286
	2.1	27.3	66.4	4.2	20.3
	2.2	28.5	69.3	= minus	n.v.t.
middengeneratie	46	271	188	21	526
	8.7	51.5	35.7	4.0	37.4
	9.1	53.7	37.2	= minus	n.v.t.
jonge generatie	79	307	192	16	594
	13.3	51.7	32.3	2.7	42.2
	13.7	53.1	33.2	= minus	n.v.t.
totaal:	131	656	570	49	= 1406
	9.3	46.7	40.5	3.5	= 100%
	9.7	48.3	42.0	= minus	n.v.t.

Uit het feit dat elke generatie bij respect meer *altijd u* zegt dan bij de maatschappelijke positie van de aangesprokene blijkt dat men de factor respect anders benadert. Wellicht wil men door het u-gebruik een waardering of eerbied laten blijken en vindt men deze maatstaf belangrijker dan de positie die hij of zij heeft. Wel zien we overeenkomsten met de resultaten van 'de ander is ouder', met name bij de oude en middengeneratie. Zou 'respect hebben' dus samengaan met 'de ander is ouder'? Uit eigen ervaring weet ik dat men waardering heeft voor oudere mensen die zich verdienstelijk hebben gemaakt. De jonge generatie vindt respect waarschijnlijk belangrijker dan de ouderdom wat blijkt uit een veel hoger percentage *altijd u* bij 'respect' dan bij

'de ander is ouder': respectievelijk 33.2 en 16.5 procent. Dat zou kunnen betekenen dat er een tendens is ontstaan naar de waardering voor de aangesproken persoon, zonder dat daarbij een groot leeftijdsverschil een rol speelt.

Zijn er overeenkomsten tussen de factor respect en de relatie met ouders en leraren, en de situatie gesprek met de directie? In al deze onderdelen speelt de statusdimensie een belangrijke rol, zodat een hogere mate van het *u*-gebruik daaruit verklaard kan worden. Maar waarom wordt dan tegen leraren en in een gesprek met de directie meer *u* gezegd, en is de verandering daarin minder groot, dan tegen de ouders en bij respect? Dat verschil is verklaarbaar met de solidariteitsdimensie: in de relatie met ouders is de solidariteit de doorslag gaan geven, en respect kan samengaan met een gevoel van vertrouwdsheid. Een andere reden dat tegen leraren en de directie meer *u* gezegd wordt is, dat dat moet of van je verwacht wordt. De factor respect kan daarbij een ondergeschikte rol spelen.

Omdat de enquêtevraag naar 'respect voor hem of haar' algemeen van aard is, hebben de meeste informanten van met name de midden- en jonge generatie waarschijnlijk voor *soms u* gekozen.

In hoeverre de religie van invloed is op de mate en de verandering in het *u*-gebruik, blijkt uit de volgende tabel.

tabel 67: de mate van u-gebruik bij respect per religie en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
<i>katholieken</i>					
oude generatie	-	20	61	2	83
	-	24.1	73.5	2.4	6.1
	-	24.7	75.3	= minus n.v.t.	
middengeneratie	11	75	50	8	144
	7.6	52.1	34.7	5.6	10.6
	8.1	55.1	36.8	= minus n.v.t.	
jonge generatie	16	53	37	4	110
	14.5	48.2	33.6	3.6	8.1
	15.1	50.0	34.9	= minus n.v.t.	
<i>protestanten</i>					
oude generatie	2	30	49	6	87
	2.3	34.5	56.3	6.9	6.4
	2.5	37.0	60.5	= minus n.v.t.	
middengeneratie	15	91	73	8	187
	8.0	48.7	39.0	4.3	13.8
	8.4	50.8	40.8	= minus n.v.t.	
jonge generatie	16	54	33	4	107
	15.0	50.5	30.8	3.7	7.9
	15.5	52.4	32.0	= minus n.v.t.	
<i>orthodoxen</i>					
oude generatie	3	12	48	2	65
	4.6	18.5	73.8	3.1	4.8
	4.8	19.0	76.2	= minus n.v.t.	
middengeneratie	6	34	29	1	70
	8.6	48.6	41.4	1.4	5.2
	8.7	49.3	42.0	= minus n.v.t.	
jonge generatie	7	46	48	1	102
	6.9	45.1	47.1	1.0	7.5
	6.9	45.5	47.5	= minus n.v.t.	
<i>onkerkelijken</i>					
oude generatie	1	7	23	-	31
	3.2	22.6	74.2	-	2.3
middengeneratie	12	54	28	4	98
	12.2	55.1	28.6	4.1	7.2
	12.8	57.4	29.8	= minus n.v.t.	
jonge generatie	40	153	74	6	273
	14.7	56.0	27.1	2.2	20.1
	15.0	57.3	27.7	= minus n.v.t.	

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
totaal:	129	629	553	46	totaal = 1357
	9.5	46.4	40.8	3.4	= 100%
	9.8	48.0	42.2	= minus n.v.t.	

Bij de verschillen in religie is het opvallend dat de oude generatie protestanten minder *altijd u* gebruikt dan de oude generatie katholieken, orthodoxen en onkerkelijken. Bij de middengeneratie van die groepen wijken de onkerkelijken af door het grootste verschil met de oude generatie en het minst *altijd u*. Ook de jonge generatie onkerkelijken zegt het minst *altijd u*. Op de tweede plaats van de groepen die een grotere verandering hebben bewerkstelligd dan anderen staat de middengeneratie katholieken. De orthodoxen zeggen het meest *altijd u* wat we ook bij de aanspreking van de ouders en leraren zagen. Dat is verklaarbaar vanuit de kerkelijke achtergrond. De inversie is niet-significant ($X^2= 0.50$) en berust dus op toeval.

Wat de opleiding betreft, zijn evenals bij de 'maatschappelijke positie' de ULO/MAVO- en HBS/HAVO-opgeleiden van de middengeneratie minder *altijd u* gaan zeggen. Over het algemeen gebruiken de hoogopgeleiden minder *u* dan de laagopgeleiden. Daarbij is het verschil tussen de oude en middengeneratie met een LBO/VBO-opleiding kleiner dan het verschil tussen die generaties met een hogere opleiding, met als gevolg dat de middengeneratie met een HBS/HAVO-opleiding veel minder *altijd u* zegt dan de middengeneratie met een LBO/VBO-opleiding: respectievelijk 29.4 en 45.1 procent. Zie tabel 68. De inversies bij de meeste opleidingen zijn niet-significant: bij ULO/MAVO $X^2= 0.01$, bij HBS/HAVO $X^2= 0.03$ en bij LYC./VWO $X^2= 0.38$.

tabel 68: de mate van u-gebruik bij respect per opleiding en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
<i>LBO/VBO</i>					
oude generatie	6	47	114	10	177
	3.4	26.6	64.4	5.6	13.0
	3.6	28.1	68.3	= minus n.v.t.	
middengeneratie	9	87	79	9	184
	4.9	47.3	42.9	4.9	13.5
	5.1	49.7	45.1	= minus n.v.t.	
jonge generatie	-	-	-	-	-
<i>ULO/MAVO</i>					
oude generatie	-	18	50	1	69
	-	26.1	72.5	1.4	5.1
	-	26.5	73.5	= minus n.v.t.	
middengeneratie	18	110	72	6	206
	8.7	53.4	35.0	2.9	15.1
	9.0	55.0	36.0	= minus n.v.t.	
jonge generatie	25	79	60	4	168
	14.9	47.0	35.7	2.4	12.3
	15.2	48.2	36.6	= minus n.v.t.	
<i>HBS/HAVO</i>					
oude generatie	-	6	11	-	17
	-	35.3	64.7	-	1.2
middengeneratie	17	55	30	3	105
	16.2	52.4	28.6	2.9	7.7
	16.7	53.9	29.4	= minus n.v.t.	
jonge generatie	37	117	67	5	226
	16.4	51.8	29.6	2.2	16.6
	16.7	52.9	30.3	= minus n.v.t.	
<i>LYC/VWO</i>					
oude generatie	-	-	-	-	-
middengeneratie	1	8	3	-	12
	8.3	66.7	25.0	-	0.9
jonge generatie	17	111	65	7	200
	8.5	55.5	32.5	3.5	14.7
	8.8	57.5	33.7	= minus n.v.t.	
totaal:	130	638	551	45	= 1364
	9.5	46.8	40.4	3.3	= 100%
	9.9	48.4	41.8	= minus n.v.t.	

Wat het geslacht betreft, is het opmerkelijk dat vrouwen van de jonge generatie *altijd u* meer hebben teruggebracht dan de jonge mannen. Zie tabel 69. Bij de volgende factor (onbekendheid) is dat andersom. Over het algemeen zeggen echter meer vrouwen dan mannen *altijd u*, zoals ook al eerder is gebleken.

tabel 69: de mate van *u*-gebruik bij respect bij geslacht en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
<i>mannen</i>					
oude generatie	2	36	73	2	113
	1.8	31.9	64.6	1.8	16.9
	1.8	32.4	65.8	= minus n.v.t.	
middengeneratie	23	127	80	7	237
	9.7	53.6	33.8	3.0	35.4
	10.0	55.2	34.8	= minus n.v.t.	
jonge generatie	36	164	112	7	319
	11.3	51.4	35.1	2.2	47.7
	11.5	52.6	35.9	= minus n.v.t.	
totaal:	61	327	265	16	= 669
	9.1	48.9	39.6	2.4	= 100%
	9.3	50.1	40.6	= minus n.v.t.	
<i>vrouwen</i>					
oude generatie	4	41	117	10	172
	2.3	23.8	68.0	5.8	23.4
	2.5	25.3	72.2	= minus n.v.t.	
middengeneratie	23	142	108	14	287
	8.0	49.5	37.6	4.9	39.1
	8.4	52.0	39.6	= minus n.v.t.	
jonge generatie	43	143	80	9	275
	15.6	52.0	29.1	3.3	37.5
	16.2	53.8	30.1	= minus n.v.t.	
totaal:	70	326	305	33	= 734
	9.5	44.4	41.6	4.5	= 100%
	10.0	46.5	43.5	= minus n.v.t.	

Kort samengevat, zijn vooral de verschillen tussen de orthodoxen en onkerkelijken, en tussen de hoog- en laagopgeleiden opmerkelijk: de midden- en jonge generatie orthodoxen en deze generaties met een LBO/VBO- en ULO/MAVO-opleiding zeggen

veel meer *u* dan de onkerkelijken en de hogeropgeleiden.

Een andere opmerkelijkheid is een nog niet eerder vertoont beeld van de jonge generatie vrouwen die het *u*-gebruik meer heeft teruggebracht dan de mannen. De groepen onkerkelijken, katholieken, ULO/MAVO- en HBS/HAVO-opgeleiden, allen van de middengeneratie, hebben het meest aan de vermindering van *altijd u* bij respect bijgedragen. De sterkste variabele is de religie, terwijl bij de voorafgaande algemeen relationele factoren de opleiding het sterkst was.

4.5.5. U-gebruik bij onbekendheid van de persoon

Konden we bij de tot nu toe behandelde relationele factoren spreken van enige bekendheid van de aangesproken persoon, in deze subparagraaf laat ik zien in hoeverre de factor onbekendheid een rol speelt bij de mate van het *u*-gebruik en de verandering daarin. Het zal duidelijk zijn dat de enquêtevraag over de invloed van onbekendheid op het *u*-gebruik algemener van aard is dan de vraag over het *u*-gebruik tegen een onbekende helper. De resultaten van beide onderdelen vergelijk ik met elkaar. De factor onbekendheid kan gekarakteriseerd worden als [$\pm$ status] [-solidariteit].

tabel 70: de mate van u-gebruik bij onbekendheid van de persoon per generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
oude generatie	11	34	234	8	totaal 287
	3.8	11.8	81.5	2.8	20.4
	3.9	12.2	83.9	= minus n.v.t.	
middengeneratie	14	122	378	10	524
	2.7	23.3	72.1	1.9	37.3
	2.7	23.7	73.5	= minus n.v.t.	
jonge generatie	25	189	373	7	594
	4.2	31.8	62.8	1.2	42.3
	4.3	32.2	63.5	= minus n.v.t.	
totaal:	50	345	985	25	= 1405
	3.6	24.6	70.1	1.8	= 100%
	3.6	25.0	71.4	= minus n.v.t.	

Veel meer dan bij de tot nu toe behandelde relationele factoren wordt bij onbekendheid *altijd u* gezegd. Bovendien is het verschil tussen de oude en middengeneratie

veel kleiner dan bij de andere factoren en zegt zelfs een ruime meerderheid van de jonge generatie *altijd u*. Dat duidt op de afstand ten opzichte van een onbekende. Toch is ook hier een vermindering van *altijd u* opgetreden.

De enquêtevraag naar onbekendheid had een dubbele functie: als één van de algemeen relationele factoren en als controle op het u-gebruik in relatie met een onbekende helper (die ik in de paragraaf over relaties heb behandeld). Uit de controle is gebleken dat de meeste informanten consequent zijn in het u-gebruik bij onbekendheid van de aangesprokene. Dat betekent dat ongeacht of die persoon een dienst in huis komt doen of dat hij/zij om verschillende redenen elders wordt aangesproken, meestal *u* wordt gezegd. Daarbij is, althans in het laatste geval, de status van hem/haar onduidelijk en kunnen we er vanuit gaan dat er geen sprake is van solidariteit. Waarschijnlijk wordt daarom vooral voor de u-vorm gekozen.

Ook uit mijn observaties is gebleken dat in de meeste gevallen onbekenden elkaar aanspreken met *u*. Een voorbeeld daarvan is de oudejaarsoverpeinzing 'Ik heb te veel liefde in mij' van Ds.E. Gremdaat, waaruit blijkt dat een man van middelbare leeftijd tegen een onbekende vrouw *u* zegt, toen hij die vrouw met een roeibootje bij zee bezig zag. Hij zegt bijvoorbeeld:

"Wat bent *u* een interessante vrouw",
waarop zij zegt:

"*U* moet mij met rust laten."
"NRC Handelsblad", 30-12-1997

Of de religie, opleiding en het geslacht een rol spelen bij de geringe vermindering van het u-gebruik bij onbekendheid wordt in de volgende tabellen duidelijk

tabel 71: de mate van u-gebruik bij onbekendheid per religie en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
<i>katholieken</i>					
oude generatie	-	6	74	3	83
	-	7.2	89.2	3.6	6.1
	-	7.5	92.5	= minus n.v.t.	
middengeneratie	6	38	95	3	142
	4.2	26.8	66.9	2.1	10.5
	4.3	27.3	68.3	= minus n.v.t.	
jonge generatie	3	30	76	1	110
	2.7	27.3	69.1	0.9	8.1
	2.8	27.5	69.7	= minus n.v.t.	
<i>protestanten</i>					
oude generatie	3	15	65	4	87
	3.4	17.2	74.7	4.6	6.4
	3.6	18.1	78.3	= minus n.v.t.	
middengeneratie	3	28	151	4	186
	1.6	15.1	81.2	2.2	13.7
	1.6	15.4	83.0	= minus n.v.t.	
jonge generatie	3	32	70	2	107
	2.8	29.9	65.4	1.9	7.9
	2.9	30.5	66.7	= minus n.v.t.	
<i>orthodoxen</i>					
oude generatie	4	4	57	-	65
	6.2	6.2	87.7	-	4.8
middengeneratie	-	19	50	1	70
	-	27.1	71.4	1.4	5.2
	-	27.5	72.5	= minus n.v.t.	
jonge generatie	8	34	58	2	102
	7.8	33.3	56.9	2.0	7.5
	8.0	34.0	58.0	= minus n.v.t.	
<i>onkerkelijken</i>					
oude generatie	2	7	23	-	32
	6.3	21.9	71.9	-	2.4
middengeneratie	4	28	64	2	98
	4.1	28.6	65.3	2.0	7.2
	4.2	29.2	66.7	= minus n.v.t.	
jonge generatie	11	92	168	2	273
	4.0	33.7	61.5	0.7	20.1
	4.1	33.9	62.0	= minus n.v.t.	
totaal:	47	333	951	24	= 1355
	3.5	24.6	70.2	1.8	= 100%
	3.5	25.0	71.5	= minus n.v.t.	

Zoals bij de meeste factoren zien we dat de oude generatie katholieken het meest *altijd u* zegt, en dat de middengeneratie van deze groep een grotere breuk met de oude generatie heeft veroorzaakt dan de middengeneratie van de andere groepen. Daarmee heeft de middengeneratie katholieken zich ook bij onbekendheid aan de andere groepen aangepast. De inversie tussen de midden- en jonge generatie katholieken is niet-significant ($X^2= 0.05$). Opmerkelijk aan de groep protestanten is dat de middengeneratie hier het meest *altijd u* zegt, en dat deze groep dat zelfs heeft vermeerderd ten opzichte van de oude generatie protestanten. Deze inversie is niet-significant ($X^2= 0.82$). Een verklaring voor minder *altijd u* bij de oude generatie protestanten zou kunnen zijn dat deze groep een dialectische vorm gebruikt, terwijl de middengeneratie het ABN wil aantonen. Verder is het opmerkelijk dat de jonge generatie orthodoxen het minst *altijd u* zegt bij onbekendheid, terwijl in veel andere gevallen deze groep het meest *altijd u* zegt. Ik denk dat dat te maken heeft met de aanpassing aan andere jongeren, wat ik ook als argument bij het u-gebruik tegen een onbekende helper heb gebruikt.

Bij de verschillen in opleiding (tabel 72) is het opmerkelijk dat de oude generatie met een LBO/VBO-opleiding minder *altijd u* zegt dan de oude generatie met een hogere opleiding: 79.7 tegenover 91.3 procent met een ULO/MAVO- en 88.2 procent met een HBS/HAVO-opleiding. Maar de middengeneratie met een ULO/MAVO- en HBS/HAVO-opleiding heeft *altijd u* behoorlijk verminderd, terwijl de middengeneratie met een LBO/VBO-opleiding nauwelijks afwijkt van de oude generatie van die groep. Daardoor zegt de middengeneratie met een LBO/VBO-opleiding meer *altijd u* dan de andere genoemde groepen van deze generatie. Hetzelfde verschijnsel is in de voorafgaande factoren (de ander is ouder, de maatschappelijke positie van de aangesprokene en respect voor hem/haar) en in de volgende factor (zakelijkheid) waargenomen, zodat we de conclusie kunnen trekken dat in alle factoren de middengeneratie met een LBO/VBO-opleiding *altijd u* minder heeft verminderd dan de middengeneratie met een hogere opleiding. Specifieke groepen die bij onbekendheid een grotere verandering hebben aangebracht dan anderen zijn: de jonge generatie met een VWO-opleiding en de middengeneratie met een HBS/HAVO- en ULO/MAVO-opleiding.

tabel 72 : de mate van u-gebruik bij onbekendheid per opleiding en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
<i>LBO/VBO</i>					
oude generatie	9	26	137	5	177
	5.1	14.7	77.4	2.8	13.0
	5.2	15.1	79.7	= minus n.v.t.	
middengeneratie	5	36	138	3	182
	2.7	19.8	75.8	1.6	13.4
	2.8	20.1	77.1	= minus n.v.t.	
jonge generatie	-	-	-	-	-
<i>ULO/MAVO</i>					
oude generatie	1	5	63	1	70
	1.4	7.1	90.0	1.4	5.1
	1.4	7.2	91.3	= minus n.v.t.	
middengeneratie	3	52	148	3	206
	1.5	25.2	71.8	1.5	15.1
	1.5	25.6	72.9	= minus n.v.t.	
jonge generatie	9	48	111	-	168
	5.4	28.6	66.1	-	12.3
<i>HBS/HAVO</i>					
oude generatie	1	1	15	-	17
	5.9	5.9	88.2	-	1.2
middengeneratie	4	30	68	3	105
	3.8	28.6	64.8	2.9	7.7
	3.9	29.4	66.7	= minus n.v.t.	
jonge generatie	7	73	141	5	226
	3.1	32.3	62.4	2.2	16.6
	3.2	33.0	63.8	= minus n.v.t.	
<i>LYC/VWO</i>					
oude generatie	-	-	-	-	-
middengeneratie	-	1	11	-	12
	-	8.3	91.7	-	0.9
jonge generatie	9	68	121	2	200
	4.5	34.0	60.5	1.0	14.7
	4.5	34.3	61.1	= minus n.v.t.	
totaal:	48	340	953	22	= 1363
	3.5	24.9	69.9	1.6	= 100%
	3.6	25.4	71.1	= minus n.v.t.	

Een laatste opmerking over tabel 72 is dat het verschil tussen de midden- en jonge generatie bij een LYC./VWO- opleiding veel groter is dan bij de lagere opleidingen: 30.6 tegenover 6.8 procent verschil tussen de midden- en jonge generatie met een ULO/MAVO-opleiding. Zouden jongeren met de hoogste opleiding het niet nodig vinden *altijd u* bij onbekendheid te zeggen? Dat zou dan te maken kunnen hebben met het zich minder gebonden voelen aan het u-gebruik.

Wat het geslacht betreft, zien we dat niet de middengeneratie mannen, zoals in de andere onderzochte factoren, maar de jonge generatie mannen *altijd u* het meest heeft teruggebracht. Volgens verwachting zeggen vrouwen meer *altijd u* dan mannen. Zie tabel 73.

tabel 73 : de mate van u-gebruik bij onbekendheid per geslacht en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
<i>mannen</i>					
oude generatie	5	17	90	1	113
	4.4	15.0	79.6	0.9	16.9
	4.5	15.2	80.4	= minus n.v.t.	
middengeneratie	7	58	168	5	238
	2.9	24.4	70.6	2.1	35.5
	3.0	24.9	72.1	= minus n.v.t.	
jonge generatie	16	118	179	6	319
	5.0	37.0	56.1	1.9	47.6
	5.1	37.7	57.2	= minus n.v.t.	
totaal:	28	193	437	12	= 670
	4.2	28.8	65.2	1.8	= 100%
	4.3	29.3	66.4	= minus n.v.t.	
<i>vrouwen</i>					
oude generatie	6	16	144	7	173
	3.5	9.2	83.2	4.0	23.6
	3.6	9.6	86.7	= minus n.v.t.	
middengeneratie	7	63	209	5	284
	2.5	22.2	73.6	1.8	38.8
	2.5	22.6	74.9	= minus n.v.t.	
jonge generatie	9	71	194	1	275
	3.3	25.8	70.5	0.4	37.6
	3.3	25.9	70.8	= minus n.v.t.	
totaal:	22	150	547	13	= 732
	3.0	20.5	74.7	1.8	= 100%
	3.1	20.9	76.1	= minus n.v.t.	

Kort samengevat, hebben we bij de factor onbekendheid tegenstellingen gezien met de andere factoren, met name bij de middengeneratie protestanten die het u-gebruik heeft vermeerderd, bij de jonge generatie orthodoxen die hier minder *altijd u* zegt, en bij de jonge generatie mannen die meer dan de middengeneratie mannen het u-gebruik heeft verminderd. In de variabele opleiding zitten echter de groepen die meer dan anderen veranderingen hebben aangebracht. Op de gebruikelijke volgorde (eerste t/m vierde plaats) gaat het om de jonge generatie met een VWO-opleiding, de middengeneratie katholieken, en de middengeneratie met een HBS/HAVO- en ULO/MAVO-opleiding. Al wel bij de religie, maar nog niet eerder bij de opleiding hebben we drie sterke groepen uit één variabele gezien. De sterkste variabele is echter de religie, omdat hierbinnen de verschillen tussen de verschillen het grootst zijn. Zoals ik ook al eerder heb gezegd, gaan de sterkste groepen dus niet altijd samen met de sterkste variabele.

4.5.6. U-gebruik bij zakelijkheid van de relatie

De factor zakelijkheid is het laatste onderdeel dat ik ook weer vergelijk met andere onderzochte onderdelen. De enquêtevraag was gericht op de invloed van de zakelijkheid van de relatie, en de daaruit afgeleide hoofdvraag van nu is, in hoeverre zakelijkheid van invloed is op de mate van het u-gebruik en de verandering daarin. Deze factor is te karakteriseren als [$\pm$ status][solidariteit], zodat ik veel u-gebruik verwacht.

In tabel 74 wordt duidelijk dat de verschillen tussen de drie generaties relatief klein zijn, vooral als we die verschillen vergelijken met die van de voorafgaande factoren.

tabel 74: de mate van u-gebruik bij zakelijkheid van de relatie per generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
oude generatie	9	73	163	42	287
	3.1	25.4	56.8	14.6	20.4
	3.7	29.8	66.5	= minus n.v.t.	
middengeneratie	15	213	265	31	524
	2.9	40.6	50.6	5.9	37.3
	3.0	43.2	53.8	= minus n.v.t.	
jonge generatie	29	229	313	22	593
	4.9	38.6	52.8	3.7	42.2
	5.1	40.1	54.8	= minus n.v.t.	
totaal:	53	515	741	95	= 1404
	3.8	36.7	52.8	6.8	= 100%
	4.0	39.3	56.6	= minus n.v.t.	

Evenals bij de factor onbekendheid zegt de meerderheid van elke generatie *altijd u*, hoewel het bij zakelijkheid om minder hoge percentages gaat. Zouden mensen intuïtief weten dat bij onbekendheid en zakelijkheid de aanspreekvorm *u* het meest op prijs wordt gesteld? Ik denk dat dat bij veel mensen zo is. Bovendien is het bij deze algemeen relationele factoren onduidelijk of de spreker of de aangesprokene een hogere status heeft, waardoor we in een vaag tussengebied zitten. Wel kunnen we er vanuit gaan dat bij zowel onbekendheid als zakelijkheid geen sprake is van solidariteit.

Een nieuw gegeven bij zakelijkheid is dat de jonge generatie iets meer *altijd u* zegt dan de middengeneratie, terwijl dat bij de andere factoren andersom is. Deze kleine inversie is echter niet-significant ($X^2=0.12$). Zou dat wel het geval zijn, dan is het age-gradingeffect, wat we bij de aanspreking van kennissen (paragraaf 4.3.4) hebben gezien, hier dan toch niet groot.

Vanwege het zakelijke karakter van een vergadering veronderstelde ik dat tussen deze situatie en de factor zakelijkheid overeenkomsten zouden bestaan. Dat is echter nauwelijks het geval, omdat in een vergadering veel minder *altijd u* door de drie generaties wordt gezegd en de generatieverschillen daarin veel groter zijn. Dat betekent dat de algemeen relationele factor zakelijkheid zwaarder weegt in de mate van het u-gebruik en dat in een vergadering dus niet alleen de zakelijkheid als factor geldt. Er kan blijkbaar in een vergadering sprake zijn van solidariteit tussen de leden wat bij zakelijkheid veel minder voorstelbaar is. Ook uit deze analyses blijkt hoe de onderzochte gevallen van elkaar verschillen.

Bij vergelijking tussen zakelijkheid, de aanspreking van een onbekende helper en een gesprek met de directie zijn wel overeenkomsten in *altijd u* aan te wijzen. Dat is verklaarbaar uit de non-solidariteit in die gevallen.

In vergelijking met de geringe generatieverschillen in het algemeen (tabel 74) zijn bij specifieke groepen grote verschillen te zien. Zo blijkt uit tabel 75 dat bij de onkerkelijken de grootste verandering is opgetreden tussen de oude en middengeneratie. Het percentuele verschil daartussen is 30.9, terwijl dat verschil bij de orthodoxen 10.4 procent is. Daarbij zegt de middengeneratie onkerkelijken minder *altijd u* dan de middengeneratie van de andere groepen die niet veel van elkaar afwijken. Ook bij de factor respect is het de middengeneratie onkerkelijken die *altijd u* het meest heeft teruggebracht. Bovendien zegt deze groep bij alle onderzochte factoren het minst *altijd u*. Zou deze groep minder aan de conventies van het u-gebruik willen vastzitten? Een vraag daarbij is of de jonge generatie onkerkelijken die lijn voortzet. Hierbij moeten we weer een onderscheid tussen de factoren maken: in de aanspreking van een oudere, de maatschappelijke positie en in de factor respect zegt de jonge generatie onkerkelijken ook het minst *altijd u*, maar bij onbekendheid en zakelijkheid is dat niet het geval. Bij zakelijkheid heeft de jonge generatie onkerkelijken *altijd u* zelfs vermeerderd ten opzichte van de middengeneratie, en gebruikt deze groep vaker *u* dan de jonge generatie katholieken die als enige *altijd u* ten opzichte van de midden-

generatie heeft teruggebracht. Een verklaring voor het laatstgenoemde verschijnsel zou kunnen zijn, het zich minder gebonden voelen aan bepaalde tradities van de middengeneratie, waarbij de katholieken dat wellicht sterker hebben dan de andere groepen van de jonge generatie. De inversies tussen de midden- en jonge generatie zijn niet-significant: bij de protestanten $X^2= 0.21$, bij de orthodoxen $X^2= 0.09$, en bij de onkerkelijken $X^2= 3.29$.

Kort samengevat, hebben de onkerkelijken en katholieken van de middengeneratie het u-gebruik bij zakelijkheid meer verminderd dan de andere groepen binnen de religie. Zie tabel 75.

tabel 75: de mate van u-gebruik bij zakelijkheid per religie en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.		totaal
<i>katholieken</i>						
oude generatie	2	14	54	13		83
	2.4	16.9	65.1	15.7		6.1
	2.9	20.0	77.1	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	2	58	74	9		143
	1.4	40.6	51.7	6.3		10.6
	1.5	43.3	55.2	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	7	48	52	3		110
	6.4	43.6	47.3	2.7		8.1
	6.5	44.9	48.6	= minus	n.v.t.	
<i>protestanten</i>						
oude generatie	1	31	46	10		88
	1.1	35.2	52.3	11.4		6.5
	1.3	39.7	59.0	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	4	70	102	11		187
	2.1	37.4	54.5	5.9		13.8
	2.3	39.8	58.0	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	4	36	62	5		107
	3.7	33.6	57.9	4.7		7.9
	3.9	35.3	60.8	= minus	n.v.t.	
<i>orthodoxen</i>						
oude generatie	4	13	34	14		65
	6.2	20.0	52.3	21.5		4.8
	7.8	25.5	66.7	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	3	25	36	5		69
	4.3	36.2	52.2	7.2		5.1
	4.7	39.1	56.3	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	6	35	58	2		101
	5.9	34.7	57.4	2.0		7.5
	6.1	35.4	58.6	= minus	n.v.t.	
<i>onkerkelijken</i>						
oude generatie	1	6	20	4		31
	3.2	19.4	64.5	12.9		3.3
	3.7	22.2	74.1	= minus	n.v.t.	
middengeneratie	6	48	41	2		97
	6.2	49.5	42.3	2.1		7.2
	6.3	50.5	43.2	= minus	n.v.t.	
jonge generatie	11	109	141	12		273
	4.0	39.9	51.6	4.4		20.2
	4.2	41.8	54.0	= minus	n.v.t.	

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
totaal:	51	493	720	90	totaal = 1354
	3.8	36.4	53.2	6.6	= 100%
	4.0	39.0	57.0	= minus n.v.t.	

De vraag ten aanzien van de generatieverschillen per opleiding is, of hierin ook de jonge generatie wat meer *altijd u* zegt dan de middengeneratie. Uit tabel 76 blijkt dat dat bij de meeste opleidingen het geval is. Maar er zijn ook weer verschillen. Zo zien we bij de ULO/MAVO-opleiding grotere generatieverschillen dan bij de andere opleidingen en wijken de midden- en jonge generatie met een LYC./VWO-opleiding het minst van elkaar af. Evenals in de tabellen 74 en 75 zijn de inversies niet-significant: bij ULO/MAVO $X^2=1.06$, bij HBS/HAVO $X^2=0.73$, en bij LYC./VWO $X^2=0.002$. De ULO/MAVO- en HBS/HAVO-opgeleiden van de middengeneratie zijn de sterkste groepen binnen de variabele opleiding, in de verandering van aanspreekvormen bij zakelijkheid.

tabel 76: de mate van u-gebruik bij zakelijkheid per opleiding en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	totaal
<i>LBO/VBO</i>					
oude generatie	6	49	93	30	178
	3.4	27.5	52.2	16.9	13.1
	4.1	33.1	62.8	= minus n.v.t.	
middengeneratie	4	66	98	14	182
	2.2	36.3	53.8	7.7	13.4
	2.4	39.3	58.3	= minus n.v.t.	
jonge generatie	-	-	-	-	-
<i>ULO/MAVO</i>					
oude generatie	1	15	47	7	70
	1.4	21.4	67.1	10.0	5.1
	1.6	23.8	74.6	= minus n.v.t.	
middengeneratie	4	88	102	11	205
	2.0	42.9	49.8	5.4	15.1
	2.1	45.4	52.6	= minus n.v.t.	
jonge generatie	14	54	94	5	167
	8.4	32.3	56.3	3.0	12.3
	8.6	33.3	58.0	= minus n.v.t.	
<i>HBS/HAVO</i>					
oude generatie	1	4	11	-	16
	6.3	25.0	68.8	-	1.2
middengeneratie	6	44	52	3	105
	5.7	41.9	49.5	2.9	7.7
	5.9	43.1	51.0	= minus n.v.t.	
jonge generatie	8	86	120	12	226
	3.5	38.1	53.1	5.3	16.6
	3.7	40.2	56.1	= minus n.v.t.	
<i>LYC/VWO</i>					
oude generatie	-	-	-	-	-
middengeneratie	-	6	6	-	12
	-	50.0	50.0	-	0.9
jonge generatie	7	89	99	5	200
	3.5	44.5	49.5	2.5	14.7
	3.6	45.6	50.8	= minus n.v.t.	
totaal:	51	501	722	87	= 1361
	3.7	36.8	53.0	6.4	= 100%
	4.0	39.3	56.7	= minus n.v.t.	

Een opmerkelijk verschijnsel dat we eveneens bij de factor onbekendheid hebben gezien, is dat de laagopgeleide oude generatie minder *altijd u* zegt dan de andere groepen van de oude generatie. Waarschijnlijk gebruikt die groep bij de factoren onbekendheid en zakelijkheid vaker dialect en is zij niet altijd gewend aan het gebruik van *u*. Bij de relatie met een onbekende helper (paragraaf 4.3.3) zagen we hetzelfde verschijnsel.

Tenslotte de invloed van het geslacht bij de factor zakelijkheid. Zoals verwacht zeggen meer vrouwen dan mannen *altijd u*. Maar in vergelijking met de andere factoren heeft de jonge generatie mannen dat niet verder verminderd maar vermeerderd. Deze inversie is niet-significant ($X^2= 1.61$). Wellicht is de jonge generatie mannen gevoeliger voor de zakelijkheid dan voor de andere behandelde factoren. Een andere opmerkelijkheid is dat procentueel evenveel mannen als vrouwen van de middengeneratie *altijd u* hebben verminderd.

tabel 77: de mate van *u*-gebruik bij zakelijkheid per geslacht en generatie

	nooit u	soms u	altijd u	n.v.t.	
					totaal
<i>mannen</i>					
oude generatie	3	39	68	5	115
	2.6	33.9	59.1	4.3	17.2
	2.7	35.5	61.8	= minus n.v.t.	
middengeneratie	7	110	112	8	237
	3.0	46.4	47.3	3.4	35.4
	3.1	48.0	48.9	=minus n.v.t.	
jonge generatie	17	121	165	15	318
	5.3	38.1	51.9	4.7	47.5
	5.6	39.9	54.5	=minus n.v.t.	
totaal:	27	270	345	28	= 670
	4.0	40.3	51.5	4.2	= 100%
	4.2	42.1	53.7	=minus n.v.t.	
<i>vrouwen</i>					
oude generatie	6	33	95	37	171
	3.5	19.3	55.6	21.6	23.4
	4.5	24.6	70.9	=minus n.v.t.	
middengeneratie	8	102	153	22	285
	2.8	35.8	53.7	7.7	39.0
	3.0	38.8	58.2	=minus n.v.t.	
jonge generatie	12	108	148	7	275
	4.4	39.3	53.8	2.5	37.6
	4.5	40.3	55.2	=minus n.v.t.	
totaal:	26	243	396	66	= 731
	3.6	33.2	54.2	9.0	= 100%
	3.9	36.5	59.5	=minus n.v.t.	

Kort samengevat, hebben de groepen onkerkelijken, ULO/MAVO-opgeleiden, katholieken en HBS/HAVO-opgeleiden - allen van de middengeneratie - grotere veranderingen bewerkstelligd dan anderen. Opmerkelijk bij het geslacht was dat ongeveer evenveel mannen als vrouwen van de middengeneratie *altijd u* hebben verminderd. De sterkste variabele is de religie.

Uit de vergelijkingen van alle behandelde gevallen is gebleken dat de religie in de meeste gevallen het sterkst is. Met andere woorden, bij de verandering van aanspreekvormen heeft de religie het meest gedomineerd.

4.5.7. Slotoverzicht van algemeen relationele factoren

Om de globale verschillen tussen de drie generaties en tussen vijf algemeen relationele factoren samen te vatten, geef ik in tabel 78 de belangrijkste resultaten daarvan.

tabel 78: *altijd u of nooit u bij algemeen relationele factoren*

	aanspreking oudere		maatschappelijke positie aange- sprokene		respect voor hem/haar		onbekendheid aangesprokene		zakelijkheid relatie	
	altijd u	nooit u	altijd u	nooit u	altijd u	nooit u	altijd u	nooit u	altijd u	nooit u
oude gene- ratie	182 65.7	14 5.1	161 60.8	23 8.7	190 69.3	6 2.2	234 83.9	11 3.9	163 66.5	9 3.7
midden gene- ratie	215 41.3	6 1.2	115 23.1	54 10.8	188 37.2	46 9.1	378 73.5	14 2.7	265 53.8	15 3.0
jonge gene- ratie	98 16.5	38 6.4	110 19.1	116 20.1	192 33.2	79 13.7	373 63.5	25 4.3	313 54.8	29 5.1

Voor verklaringen voor de beperking van *altijd u* en *nooit u*, zie 4.4.5 (slotoverzicht situaties). In veel gevallen gaat het om relatief kleine percentages *altijd u* of *nooit u*. Dat betekent dat de meeste informanten *soms u* of *niet van toepassing* hebben aangekruist, vooral bij de factor maatschappelijke positie die, heel begrijpelijk, zeer afhankelijk is van de betreffende persoon.

Het blijkt dat we, evenals tussen relaties en situaties, onderscheid moeten

maken tussen algemeen relationele factoren, om precies te weten in hoeverre het u-gebruik is verminderd ten gunste van *jij/je*. Waarschijnlijk is het voor de oude generatie veel gewoner bij verschillende factoren *altijd u* te zeggen dan voor de midden- en jonge generatie.

Opmerkelijk is dat elke generatie bij onbekendheid het meest *altijd u* zegt; bij zakelijkheid zegt ook de meerderheid van elke generatie *altijd u*. Dat betekent dat bij deze factoren, waarin distantie en [-solidariteit] van toepassing zijn, het u-gebruik het meest gehandhaafd wordt.

In vergelijking met andere factoren heeft de jonge generatie *altijd u* tegen ouderen het meest teruggebracht, wat overeenkomt met de verandering ten opzichte van de ouders. Bij de meeste factoren wijkt de jonge generatie echter niet veel af van de middengeneratie, terwijl de verschillen tussen de midden- en oude generatie over het algemeen tamelijk groot zijn.

Samenvatting

De mate van het u-gebruik en de verandering daarin was de hoofdvraag die per algemeen relationele factor is beantwoord. De onderzochte relationele factoren zijn: de ander is ouder, de ander is een man of vrouw, de maatschappelijke positie van de aangesprokene, respect voor hem of haar, onbekendheid en zakelijkheid. Evenals bij de onderzochte relaties en situaties bestaan er meer verschillen dan overeenkomsten tussen de factoren, waarbij ook weer een onderscheid gemaakt moet worden tussen de drie generaties in het algemeen en in verband met de religie, opleiding en het geslacht. Er kan dus niet gesteld worden dat steeds dezelfde groepen het minst *u* zeggen of het meest verantwoordelijk zijn voor de vermindering van het u-gebruik.

Uit de globale vergelijkingen van de algemeen relationele factoren is gebleken dat bij onbekendheid door elke generatie het meest en bij de maatschappelijke positie van de aangesprokene het minst *altijd u* wordt gezegd. Na onbekendheid wordt veel *altijd u* gezegd bij zakelijkheid, zodat tussen deze factoren overeenkomsten bestaan, ook in de percentuele terugdringing van *altijd u* door de middengeneratie. In vergelijking met de andere factoren is die terugdringing veel minder, wat wil zeggen dat *altijd u* daarin min of meer gehandhaafd wordt. Daartegenover staat een tamelijk grote vermindering van *altijd u* door de middengeneratie bij de maatschappelijke positie, de aanspreking van een persoon met hetzelfde of het andere geslacht, en bij respect. De percentuele verschillen tussen de oude en middengeneratie zijn in alle factoren groter dan tussen de midden- en jonge generatie, met uitzondering van de factor de ander is ouder. Veranderingen voor de verschillen zijn, evenals bij de relaties en situaties, hoofdzakelijk gebaseerd op maatschappelijke kenmerken.

Sommige factoren heb ik in verband gebracht met bepaalde relaties en situaties. Zo speelt bij de factor respect, de relatie met leraren en bij de situatie gesprek met de direc-

tie de status een rol wat in de hedendaagse werkelijkheid tot uiting komt in vaak *altijd u*. Met andere woorden, waar geen sprake is van solidariteit handhaaft het u-gebruik zich.

Bij sommige factoren, zoals 'de ander is ouder' en 'de maatschappelijke positie van de aangesprokene' is het opmerkelijk dat de percentages *soms u* hoog zijn. Dat heeft waarschijnlijk te maken met de algemeenheid van die vragen en met de onzekerheid bij de beantwoording daarvan.

Wat de invloed van de religie, opleiding en het geslacht betreft, is het opmerkelijk dat bij de meeste factoren de oude generatie katholieken het meest *altijd u* gebruikt, maar dat de middengeneratie katholieken dat behoorlijk heeft verminderd. Ook de middengeneratie onkerkelijken heeft een grote breuk met de oude generatie veroorzaakt, met name bij de factoren respect en zakelijkheid, waarbij deze groep ook het minst *altijd u* zegt. De jonge generatie katholieken en onkerkelijken lijken de ontwikkelingen van de middengeneratie in grote lijnen voort te zetten. Zoals verwacht, zegt de jonge generatie orthodoxen over het algemeen meer *altijd u* dan de andere groepen van de jonge generatie. Bij de opleiding zijn opnieuw de verschillen tussen de laag- en hoogopgeleiden duidelijk geworden: bij de meeste factoren is het generatieverschil bij de LBO/VBO-opleiding kleiner dan bij de hogere opgeleiden, en zegt de middengeneratie met een LBO/VBO-opleiding meer *altijd u* dan de andere groepen van de middengeneratie. Die tegenstelling is vooral te zien bij onbekendheid en zakelijkheid. Een andere opmerkelijkheid is dat de laagopgeleide oude generatie bij de factoren onbekendheid en zakelijkheid minder *altijd u* zegt dan de andere groepen van de oude generatie. Waarschijnlijk gaat het hier om het gebruik van dialect door de genoemde groep, en is zij niet altijd gewend aan het gebruik van *u* bij de genoemde factoren. Bij de relatie met een onbekende helper zagen we hetzelfde verschijnsel. Bij de jonge generatie hebben we minder verschillen in opleiding gezien dan bij de midden- en oude generatie. De generatieverschillen tussen mannen en vrouwen zijn bij de meeste relationele factoren minder groot dan bij de besproken situaties en relaties. Dat neemt echter niet weg dat ook in de meeste factoren de vrouwen meer *u* zeggen dan de mannen.

In vergelijking met de relaties en situaties was de religie bij de algemeen relationele factoren minder vaak de sterkste variabele in de verandering van het u-gebruik. Over het algemeen is de religie het meest verantwoordelijk voor die verandering.

Samenvatting en slotbeschouwingen

In het begin van deze dissertatie heb ik al gezegd dat iedereen over het gebruik van de aanspreekvormen zou kunnen meepraten. Ik denk dat iedereen weet dat er nu veel meer *jij/je* gezegd wordt dan vroeger. We zouden ons dus kunnen afvragen wat het onderzoek naar het gebruik van aanspreekvormen meer heeft opgeleverd dan wat we al wisten. In dit afsluitende deel ga ik dat na.

Bij mijn onderzoek raakte ik steeds meer geïnteresseerd in de Nederlandse aanspreekvormen, omdat zich daarin de maatschappelijke verhoudingen weerspiegelen die ook in andere taalkenmerken tot uiting komen. De aanspreekvormen geven aan hoe mensen met elkaar omgaan, of hoe de een zich richt tot de ander: gelijkwaardig, vertrouwelijk, onderdanig, zakelijk, enzovoort.

Om een systeem in het gebruik van de aanspreekvormen te ontdekken en om te weten in hoeverre daarin verandering is opgetreden, heb ik mij met dit onderzoek beziggehouden, wat geresulteerd heeft in deze dissertatie.

De belangrijkste onderzoeksvraag was: Hoe, kwantitatief dan wel kwalitatief, zijn de Nederlandse aanspreekvormen veranderd vanaf de dertiende t/m de twintigste eeuw, en welke oorzakelijke factoren zijn er aan te wijzen? Deze is op twee manieren beantwoord: ten eerste, met beschrijvingen van historische en recente veranderingen aan de hand van taalkundige werken, vergelijkend onderzoek van literatuur, interviews, reclameteksten en observaties; ten tweede, aan de hand van de resultaten van mijn landelijke enquête, waaraan ik de meeste aandacht heb besteed.

In het historische gedeelte heb ik laten zien dat het onderscheid dat wij kennen tussen *jij/je* en *u* te herleiden is tot het onderscheid dat in internationaal perspectief wordt aangeduid als het T/V systeem, een systeem dat in veel talen van toepassing is. In het Latijn vinden we het terug in het onderscheid tussen *tu* en *vos* dat nog herkenbaar is in het Franse *tu* en *vous*. T duidt over het algemeen de vertrouwde aanspreekvorm aan en V de beleefde. Dit systeem is in termen van status en solidariteit te beschrijven (zie hieronder).

In het Middelnederlands bestond dat onderscheid tussen de vormen *ghi* en *du*. *Ghi* kon op een gegeven moment in alle gevallen worden gebruikt, terwijl *du* vooral gebezigd werd bij vertrouwde, vriendschap en emoties, en bij de aanspreking van een ondergeschikte. Maar *du* kreeg een minder positieve klank, waardoor alleen *ghi* werd verheven tot standaardpronomen en *du* na de Middeleeuwen uit de schrijftaal verdween. Dat betekent dat vanaf de zeventiende eeuw hoofdzakelijk, althans op papier, *ghi/u* werd gebruikt. Ook in het Engels verdween de oorspronkelijke T-vorm (*thou*) en bleef alleen *you* over, terwijl in het Frans, Duits en in andere talen de oude T-vorm is blijven bestaan. Het Nederlands en Engels kwamen dus in het gebruik van één algemene aanspreekvorm met elkaar overeen. Maar in het Nederlands werd, vanaf de zeventiende eeuw zoals we hieronder zullen zien, een nieuw onderscheid tussen de

aanspreekvormen gemaakt, zodat opnieuw het T/V systeem op het Nederlands van toepassing werd.

Een belangrijk historisch gegeven is dat de *u*-vorm aanvankelijk alleen dienst deed als object van *ghi*, waardoor we in oude Nederlandse teksten vaak de combinatie *ghi/u* zien. Maar vanaf de zeventiende eeuw ontwikkelde *u* zich ook tot nominatief, vanwege de behoefte aan een korte en nieuwe beleefdheidsvorm. Of *u* als subject is ontstaan uit *Uwe Edelheid*, *Uwe*, *Uwé*, of uit *u* in de accusatief, weten we nog niet zeker. Door die onzekerheid worden in naslagwerken beide mogelijkheden naast elkaar genoemd. Waarschijnlijk berusten beide mogelijkheden op de werkelijkheid en hebben dus groepen mensen onafhankelijk van elkaar de beleefdheidsvorm *u* ontwikkeld uit de verschillende vormen. De beide ontwikkelingen kunnen elkaar overigens ook hebben beïnvloed.

Over het ontstaan van *jij/je* zijn de meningen ook tweeduidig. Deze standaardvorm is afkomstig uit Noord-Nederland waar die vanaf de 17de eeuw hoofdzakelijk in de spreektaal opduikt. De een denkt dat *jij* oorspronkelijk uit de enclitische variant-*i* van *ghi* is ontstaan, de ander is van mening dat *jij* een oude kustvorm was als variant van *gij*. In dat geval zijn de *j*-vormen etymologisch varianten van de *g*-vormen.

Op den duur fungeerde *u* (ook als subject) als beleefdheidsvorm en *jij/je* als het vertrouwelijkheidspronomen, waarin het bovengenoemde T/V systeem zichtbaar wordt. Er ontstonden ook nieuwe meervoudsvormen (*ghi* was van oorsprong meervoud) waarvan we in het moderne Nederlands nog *jullie* hebben overgehouden.

De combinatie *gij/u* bleef tot in de twintigste eeuw vooral in de plechtige schrijftaal gehandhaafd. Verder werd in vergelijking met Noord-Nederland in Zuid-Nederland vooral *gij/ge* gezegd, wat nog te horen is in Vlaanderen.

Om na te gaan hoe de nieuwe standaardpronomina gebruikt werden, heb ik primaire en zo oorspronkelijk mogelijke literatuur geraadpleegd. Bij de oude tijden ging het om de verschillen tussen *ghi* en *du*, en tussen *gij/ge* en *jij/je*; later komt daar ook *u* (zowel subject als object) bij. Mede dankzij de overgeleverde teksten kon ik een beeld schetsen van de veranderingen daarin. Zo komen we vanaf de zeventiende eeuw, zoals al vermeld, steeds vaker het gebruik van *jij* en *je* tegen, vooral in werken waarin de spreektaal is nagebootst. In de schrijftaal, waaronder brieven, zien we echter nog vaak de combinatie *gij/u*. Daarbij is het opmerkelijk dat ook verschillende vormen door elkaar worden gebruikt tegen eenzelfde persoon. Zelfs auteurs, onder wie P.C. Hoof en Joost van den Vondel die pleidooien hielden voor eenduidigheid in taal, wisten kennelijk niet goed raad met het gebruik van de aanspreekvormen, wat blijkt uit de inconsequentheid daarin. Die onzekerheid duurde tot in de twintigste eeuw. Een treffend voorbeeld vond ik in de volgende woorden van Multatuli: "By dezen nieuwen druk heb ik niets te zeggen dan dat ik by de korrektie erg gesukkeld heb met de tweede persoon. 'Gy, je, jy, jou, jouw, u', hoe is 't eigenlyk? Ik wasch m'n handen in onkunde." (1880).

Dankzij het feit dat er veel meer materiaal uit de twintigste eeuw beschikbaar is dan uit de vorige eeuwen, was het mogelijk om goed greep te krijgen op de veranderingen van de standaardpronomina *u*, *jij/je* en *gij/ge* in die eeuw. Zo werd, met behulp van literatuur en taalkundige werken, duidelijk dat de *j*-vormen tot ver in de twintigste eeuw veel meer in de spreek- dan in de schrijftaal zijn gebruikt. De verklaring daarvoor is dat in de schrijftaal de *g*- en *u*-vormen gehandhaafd bleven.

Maar in tegenstelling tot Vlaanderen liep de g-vorm in Nederland sterk terug, afgezien van Zuidelijke dialectgebieden waarin vooral oude generaties nog vaak de g-vorm gebruiken. De vermindering van *gij/ge* betekende vooral de toename van *jij/je* (en *jouw, jou, je*), waarbij de j-vorm ook steeds meer de u-vorm (*u, uw, u*) is gaan verdringen. De u-vormen (als subject en object) worden hoofdzakelijk in zakelijke context en ook nog altijd, zij het minder dan vroeger, tegen meerderen gebruikt.

Voor een registratie van het u- en *jij/je*-gebruik in vooral het laatste decennium van de twintigste eeuw heb ik tientallen interviews en honderden reclameteksten met elkaar vergeleken, wat een bevestiging van de toename van *jij* en *je* heeft opgeleverd. Daarbij is het opvallend dat er veel meer gebruik gemaakt wordt van *je* dan van *jij*, omdat *ji j* waarschijnlijk nog te nadrukkelijk overkomt. Dit tweeledig systeem – *jij* en *je* in de nominatief – is uniek in vergelijking met bijvoorbeeld het Duits en Frans. Ik denk dat in de toekomst steeds meer *je* gezegd wordt, waarbij deze vorm een tussenpositie lijkt te gaan innemen tussen de formele u- en de informele *jij*-vorm. Ik denk dat dit samengaat met het groter worden middengebied van de maatschappij dat in mijn theoretische overwegingen (1.3) en de context van mijn onderzoek (1.4) ter sprake is gekomen. De u-vorm lijkt nog hoofdzakelijk gebruikt te worden ten opzichte van personen met een hoog aanzien, zoals directieleden. We zien echter ook onzekerheid, waardoor het voorkomt dat tegen dezelfde persoon *u* en *jij/je* gezegd wordt. Dat betekent dat we niet altijd weten of we *u* of *jij/je* moeten zeggen. Door die onzekerheid horen we steeds vaker zeggen en vragen: "Ik weet niet of ik *u* of *ji j* moet zeggen. Zeg maar *jij*, hoor. Zullen we elkaar tutoyeren?"

In de hoofdstukken 1 en 2 heb ik de veranderingen in algemene zin laten zien; in hoofdstuk 4 gaat het om specifieke veranderingen. De vraag daarbij is of de algemene verschuiving van *u* naar *jij/je* ook in specifieke gevallen (relaties en situaties) is te zien. Met de enquêteresultaten kon ik daar antwoord op geven.

Bij de enquête ben ik uitgegaan van verschillen in relaties, situaties en algemeen relationele factoren. In veel studies worden relaties en situaties samengenomen, maar voor mijn onderzoek leek mij een scheiding daartussen zinvol, om veranderingen te kunnen specificeren en te concretiseren. De verschillen zijn gekarakteriseerd op basis van de door Brown & Gilman (1960) ontwikkelde theorie over de status- en solidariteitsdimensie. In prototypen geformuleerd, kunnen we stellen dat tegenover u-gebruik bij de kenmerken [+status] [-solidariteit] *jij/je*-gebruik staat bij [-status][+solidariteit]. Dankzij het onderscheid dat ik tussen de relaties, situaties en algemeen relationele factoren heb gemaakt, heb ik kunnen laten zien in hoeverre status en solidariteit een rol spelen.

In de laatste decennia van de twintigste eeuw lijken we meer gewicht toe te kennen aan de solidariteitsdimensie, wat samenhangt met de verminderde gevoeligheid voor de status: niet wie of wat de aangesprokene is, maar hoe hij of zij is, lijkt bepalend voor het gebruik van *u* of *jij/je*. Volgens Van den Toorn e.a. heeft de u-vorm steeds meer de functie van distantiepronomen gekregen. Opmerkelijk bij mijn vergelijkingen van grammatica's en spraakkunsten uit de laatste drie decennia was, dat hierin nog nauwelijks uitspraken worden gedaan over wanneer *u* en *jij/je* gezegd wordt of zou moeten worden. Ik denk dat dit typerend is voor deze tijd van onzekerheid over een juist gebruik van *u* en *jij/je*.

Dankzij mijn enquête was het mogelijk een betere greep op de werkelijkheid te krijgen. Met andere woorden, de grootste duidelijkheid over het gebruik van de aanspreekvormen en de verandering daarin verschaffen de enquêteresultaten. Met de informatie van en over de bijna anderhalf duizend informanten was het mogelijk drie generaties (oud, midden en jong) met elkaar te vergelijken. Per relatie, situatie en algemeen relationele factor heb ik die generaties globaal en in specifieke groepen op bases van religie, opleiding en geslacht met elkaar vergeleken.

Bij de enquêtevragen over relaties ging het primair om de aangesproken personen (ouders, leraren, onbekende helper en kennissen); bij de vragen over situaties (informeel overleg, vergadering, gesprek met de directie en pauze) waren de personen van secundair belang, omdat hier de nadruk lag op de mate van formaliteit van de situatie; en bij mijn vragen over de algemeen relationele factoren (de ander is ouder, de ander is een man of een vrouw, maatschappelijke positie van de aangesprokene, respect voor hem of haar, onbekendheid en zakelijkheid) was ik geïnteresseerd in de invloed van die factoren en de verschillen daartussen. Die factoren deden tevens dienst om verbanden tussen een bepaalde factor enerzijds en een relatie of situatie anderzijds te leggen. Een nadeel van de vragen over de factoren was echter dat die nogal globaal waren en vooral onzekerheid lieten bestaan over de gesprekspartner, waardoor veel informanten de tussenmogelijkheid *soms u* hebben gekozen. Dat bleek vooral bij de factor maatschappelijke positie van de aangesprokene.

Over het algemeen is duidelijk geworden dat we onderscheid moeten maken tussen zowel relaties als situaties als algemeen relationele factoren. Dat lijkt vanzelfsprekend, maar nu is dat ook in het gebruik van aanspreekvormen aangetoond. Om welke verschillen het precies gaat en in hoeverre specifieke veranderingen hebben plaatsgevonden, vat ik nu in het kort samen.

Bij de verschillen tussen de relaties was het opmerkelijk dat ten opzichte van de ouders een veel grotere verschuiving van *u* naar *jij/je* heeft plaatsgevonden dan ten opzichte van leraren, een onbekende helper en kennissen. Het was ook opmerkelijk dat de jonge generatie veel meer *u* zegt tegen kennissen (buren en collega's van de ouders) dan de middengeneratie. We moeten hier echter rekening houden met de age-grading (dat wil zeggen leeftijdsgevoelige reactiepatronen). Daarentegen zegt de jonge generatie wel minder *u* tegen een onbekende helper, wat te maken zou kunnen hebben met het zich meer zelfstandig of onafhankelijk voelen in deze relatie dan in relatie met kennissen. Bij de jonge generatie speelt dus niet zonder meer het leeftijdsverschil een belangrijke rol.

De relatie met ouders heb ik gekenmerkt als [+status][+solidariteit], met leraren als [+status][-solidariteit], met een onbekende helper als [-status][-solidariteit], en met kennissen als [±status][±solidariteit]. Uit de resultaten is af te leiden dat wanneer het gaat om [+status] en [-solidariteit] en om [-status] en [-solidariteit] (onbekende helper) er meer *u* gebruikt wordt dan in andere gevallen. Zo wordt tegen leraren en een onbekende helper nog grotendeels *u* gezegd, en hebben zich in deze relaties minder grote veranderingen voorgedaan dan in relatie met kennissen ([±status] [±solidariteit]). Bij de aanspreking van de ouders lijkt [+status] een niet meer vanzelfsprekend u-

gebruik op te leveren en lijkt [+solidariteit] sterker te zijn geworden. Dat betekent dat in relatie met ouders de grootste verschuiving van *u* naar *jij/je* heeft plaatsgevonden, vooral tussen de midden- en jonge generatie. Ook tegen leraren en een onbekende helper is de jonge generatie minder *u* gaan zeggen dan de middengeneratie in vergelijking met de oude generatie. Dat heeft waarschijnlijk te maken met de veranderde maatschappij, waarbij ik denk aan de toegenomen democratisering, informalisering en communicatiemogelijkheden. Wat de onbekende helper betreft, is dit opmerkelijk, omdat we hierbij ook een toename van *u* hadden kunnen verwachten: men ziet zo iemand immers niet meer zoals vroeger als iemand die lager staat. (Vroeger werden bijvoorbeeld kelners met *jij* aangesproken.)

Met uitzondering van kennissen zijn de generatieverschillen tussen de midden- en jonge generatie over het algemeen groter dan de generatieverschillen tussen de oude en middengeneratie.

Uit de specifieke generatieverschillen is gebleken dat de groepen katholieken en onkerkelijken meer aan de verandering hebben bijgedragen dan de protestanten en orthodoxen. Bovendien zegt de jonge generatie orthodoxen meer *u* tegen de ouders dan de middengeneratie, zodat deze groep het *u*-gebruik in stand lijkt te houden. In de andere relaties zien we die contrasten echter niet meer. Wat de opleiding betreft, zijn het vooral de LYC./VWO- en HBS/HAVO-opgeleiden die het *u*-gebruik in relaties hebben verminderd. De geslachtsverschillen spelen alleen in relatie met leraren en kennissen een rol: tegen leraren hebben meer mannen, en tegen kennissen meer vrouwen het *u*-gebruik verminderd. De religie is de sterkste variabele, omdat zich hierbij de meest uiteenlopende generatieverschillen voordoen.

Bij de verschillen tussen de situaties was het meest opmerkelijk dat in de informele situatie 'pauze' met de relationele(secundaire) kenmerken [$\pm$ status][+solidariteit] een zeer gering *altijd u* is te zien met een klein verschil tussen de oude en middengeneratie (2.2%), terwijl in de formele situatie 'gesprek met de directie', die ik relationeel met de formule [+status][-solidariteit] heb aangeduid, de meerderheid van elke generatie *altijd u* zegt, ofschoon de middengeneratie dit heeft verminderd met 28.4 procent. Het maakt dus wat uit of we met een formele of informele situatie te doen hebben. De andere twee situaties: 'informeel overleg' en 'vergadering', wijken behoorlijk af van 'een pauze' en 'een gesprek met de directie'. 'Informeel overleg' en 'vergadering' - beide gekarakteriseerd als [$\pm$ status][$\pm$ solidariteit] - staan tussen 'pauze' en 'gesprek met de directie' in. Daarbij staan die situaties vrij dicht bij elkaar, hoewel in 'een vergadering' meer *altijd u* wordt gezegd en de vermindering daarvan groter is dan bij 'informeel overleg'. Een uitzondering daarop is de jonge generatie die in 'een vergadering' minder *altijd u* zegt dan in 'informeel overleg', wat waarschijnlijk te maken heeft met een gevoel van meer gelijkwaardig zijn in 'een vergadering'. Over het algemeen zegt de jonge generatie veel meer *altijd u* dan de midden- en oude generatie, omdat de jonge generatie nog niet zoveel werkervaring heeft, en leeftijdsverschillen hier meer gevoeld zullen worden dan bij relaties. Toch is heel duidelijk geworden dat ook de jonge generatie onderscheid maakt in situaties.

Globaal gezien is met de genoemde verschillen bevestigd dat we naast de soort relatie gevoelig zijn voor de soort situatie: verschillen daartussen hangen samen met verschillen in de mate van het *u*-gebruik en de verandering daarin.

Hoewel de globale verschillen in de specifieke zijn terug te zien, is uit de generatieverschillen per religie, opleiding en geslacht gebleken dat bepaalde groepen grotere veranderingen hebben bewerkstelligd dan anderen. Bij de situaties gaat het in de meeste gevallen om de katholieken, waarbij aangetekend moet worden dat de oude generatie katholieken meer *altijd u* zegt dan de andere groepen, zodat bij die groep het uitgangspunt anders ligt. Ook de onkerkelijken hebben grote veranderingen aangebracht, terwijl deze groep over het algemeen al minder *u* zegt. Wat de opleiding betreft, hebben de ULO/MAVO-opgeleiden grotere veranderingen aangebracht dan de andere opgeleiden. Een paar uitzonderingen daarop zijn de HBS/HAVO-opgeleiden die bij een gesprek met de directie een grotere verandering hebben bewerkstelligd dan de andere groepen, en de LBO/VBO-opgeleiden die dat bij een pauze hebben gedaan. Bij de relaties zijn het hoofdzakelijk de hoogopgeleiden die het *u*-gebruik hebben verminderd, wat laat zien dat ook bij de specifieke groepsverschillen een onderscheid gemaakt moet worden tussen relaties en situaties. Bij de verschillen in geslacht zijn meer vrouwen dan mannen van de middengeneratie minder *altijd u* gaan zeggen, met uitzondering van een gesprek met de directie.

Opmerkelijk is dat evenals bij de relaties ook bij de situaties de religie de sterkste differentiërende variabele blijkt te zijn. Dat is opmerkelijk voor deze tijd waarin de religie immers niet meer een centrale rol lijkt te spelen. Alleen bij een gesprek met de directie is de opleiding de sterkste variabele.

Ten slotte noem ik de opmerkelijkheden bij de algemeen relationele factoren. Ook deze factoren karakteriseer ik met behulp van de kenmerken status en solidariteit. Er zijn echter ook weer vage of er tussenin liggende gevallen, wat waarschijnlijk samenhangt met het veel groter geworden maatschappelijk middenveld, waarbij rangen en standen zijn vervaagd.

Evenals bij de relaties en situaties zijn er meer verschillen dan overeenkomsten, waarbij ook weer een onderscheid gemaakt moet worden tussen de drie generaties in het algemeen en in verband met de religie, de opleiding en het geslacht.

Onlangs onzekerheden bij de informanten over mijn vragen was het mogelijk een zekere invloed van de algemeen relationele factoren en de verschillen daartussen te meten. Zo is gebleken dat bij de factor 'zakelijkheid', die ik heb gekarakteriseerd als [$\pm$ status][$-$ solidariteit], meer *altijd u* gezegd wordt en de vermindering daarvan geringer is dan bij de factor 'de ander is ouder' [$+$ status][$\pm$ solidariteit]: respectievelijk in totaal 11.7 en 49.2 procent vermindering. We zouden kunnen stellen dat indien er sprake is van een bepaalde distantie het *u*-gebruik meer en de vermindering daarvan kleiner is dan bij de factoren waarin bekendheid een rol speelt. Zo wordt naast de eerdergenoemde 'zakelijkheid' ook bij 'onbekendheid', die ik eveneens als [$\pm$ status][$-$ solidariteit] heb gekarakteriseerd, vaak *u* gezegd (wat we ook zagen in de relatie met een onbekende helper) en is de verandering daarin gering. Daartegenover wordt bij bekendheid, die ik veronderstel bij de factoren: 'de ander is ouder', 'maatschappelijke positie van de aangesprokene', 'respect voor hem of haar', en 'hetzelfde of het andere geslacht', minder *u* gezegd en is de verandering groter. Toch zien we ook bij die factoren verschillen. Zo wordt bij 'respect' [$+$ status] [$\pm$ solidariteit]) meer *altijd u* gezegd en zijn de veranderingen kleiner dan bij 'maatschappelijke positie' ([$+$ status] [$\pm$ solidariteit]), terwijl beide factoren dezelfde kenmerken hebben. Dat

betekent waarschijnlijk dat we het *u*-gebruik meer laten afhangen van respect dan van de maatschappelijke positie die iemand inneemt. Als we hierbij ook de ouderen in het algemeen betrekken, dan zien we dat bij hetzelfde kenmerk ([±solidariteit]) de vermindering van *altijd u* door de middengeneratie kleiner en door de jonge generatie groter is dan bij 'maatschappelijke positie' en 'respect'. Dat zou kunnen betekenen dat de middengeneratie gevoeliger is voor de ouderdom, terwijl de jonge generatie gevoeliger lijkt voor 'maatschappelijke positie' en 'respect'.

Voor zover mogelijk, ben ik nagegaan of 'respect' verband houdt met 'een gesprek met de directie', en, of 'zakelijkheid' verband houdt met 'een vergadering'. Uit de eerstgenoemde koppeling bleek dat bij 'respect' veel minder *u* wordt gezegd dan in 'een gesprek met de directie', waarbij in beide gevallen een ongeveer even groot verschil tussen de oude en middengeneratie bestaat. Daaruit kunnen we concluderen dat we ook *u* zeggen, omdat we denken dat dat van ons verwacht wordt. Uit de koppeling 'zakelijkheid' en 'vergadering' bleek dat bij 'zakelijkheid' meer *u* wordt gezegd en de verandering daarin kleiner is dan bij 'vergadering', zodat we kunnen concluderen dat bij een vergadering niet altijd zakelijkheid een rol speelt.

Bij de factor 'de ander is van hetzelfde of het andere geslacht' was het opmerkelijk dat mannen een groter onderscheid tussen de aanspreking van een man en vrouw maken dan vrouwen, vooral mannen van de oude generatie zeggen meer *altijd u* tegen een vrouw dan tegen een andere man. De middengeneratie mannen heeft daarin verandering gebracht, wat wil zeggen dat zij het onderscheid tussen een man en vrouw in veel mindere mate maken. Vrouwen zeggen over het algemeen iets meer *altijd u* tegen mannen dan tegen andere vrouwen.

Zoals ik al eerder heb laten blijken, moeten we een onderscheid maken tussen globale en specifieke generatieverschillen. Dat wil zeggen dat ook bij de algemeen relationele factoren de ene groep een grotere verandering heeft bewerkstelligd dan de andere. Evenals bij de relaties en situaties hebben katholieken en onkerkelijken grotere veranderingen aangebracht dan de protestanten en orthodoxen, waarbij de onkerkelijken in de meeste gevallen het minst *altijd u* zeggen. Wat de opleiding betreft, zijn het zowel de ULO/MAVO- als de HBS/HAVO-opgeleiden die bij bijna elke factor de meeste invloed op de vermindering van *altijd u* hebben uitgeoefend. Wat het geslacht betreft, behoren alleen bij de factoren 'de ander is ouder' en 'maatschappelijke positie' de mannen tot de eerste vier groepen die tot een grotere verandering hebben bijgedragen dan andere groepen. Bij de meeste factoren zijn de verschillen tussen de geslachten kleiner dan bij de situaties.

In vergelijking met de relaties en situaties is bij de algemeen relationele factoren niet steeds de religie de sterkste variabele, maar soms ook de opleiding. Dat betekent dat we niet per definitie kunnen stellen dat de religie in alle gevallen de meest differentiërende variabele is.

Omdat de veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen samenhangen met de maatschappelijke ontwikkelingen, vond ik dit onderzoek zeer interessant. Daarbij denk ik onder andere aan de volgende woorden van Nelissen (1996, 29) over de maatschappelijke veranderingen, die voor een deel zijn te herkennen in de verandering in aanspreekvormen. "Ze zijn tamelijk gefragmenteerd, verkeren in uiteenlopende stadia van ontwikkeling, kennen differentiële doelstellingen en ambities, worden door

uiteenlopende partijen gerealiseerd en zijn voor het oog van de niet-geofende waarnemer ook minder goed herkenbaar.” Als de ontwikkeling doorgaat in de richting zoals die uit de enquête te voorschijn komt, dan zal in de toekomst het jij- (en vooral het je-) gebruik toenemen. Maar dat zouden we moeten afwachten. De maatschappij kan behoefte krijgen aan meer normen en waarden, waarbij versterking van hiërarchische verhoudingen kan ontstaan. Er zou dan weer meer *u* gebruikt kunnen gaan worden.

Het totaal overziend, kunnen we als algemene conclusie trekken dat de verschuiving van *u* naar *jij/je* niet in alle gevallen en voor alle groepen evenredig is. Uit de enquêteresultaten is duidelijk geworden dat de verschillen tussen relaties en situaties van invloed zijn op het *u*-gebruik en de verandering daarin. Daarbij moeten we ook rekening houden met groepsverschillen, zoals tussen onkerkelijken en orthodoxen, en tussen hoog- en laagopgeleiden. De religie lijkt de sterkst differentiërende variabele te zijn, wat opmerkelijk is voor deze tijd. In vergelijking met de onderzochte relaties en situaties zijn de algemeen relationele factoren wat dubieus, omdat bij de vragen die ik daarover heb gesteld aan verscheidene relaties en situaties gedacht kon worden.

Het onderscheid tussen relaties enerzijds en situaties anderzijds bleek zinvol, omdat hiermee specifieke aspecten van het T/V systeem belicht konden worden. Verder waren de verschillen tussen de relaties, situaties en de algemeen relationele factoren goed in termen van status en solidariteit te karakteriseren.

Het zou wenselijk zijn dezelfde enquête en dezelfde vergelijkingen van interviews en reclameteksten over 20 - 30 jaar nog eens uit te voeren. Dat zou een interessant werkelijke-tijdsonderzoek opleveren, vooral als ook interviews en reclameteksten van nu 20 tot 30 jaar geleden erin betrokken zouden worden. Ook zou ik graag in een vervolgonderzoek (met dezelfde enquêtevragen) willen aantonen in hoeverre de aanspreekvormen in Duitsland en Frankrijk zijn veranderd. Ik weet dat bijvoorbeeld in Duitsland bij de relatie collega's onderling het gebruik van *Sie* afneemt ten gunste van *du*. Verder zou ik in de toekomst een op zichzelf staand onderzoek willen doen naar het gebruik van aanspreekvormen in vooral literaire teksten, omdat dit onderzoek nu in het teken stond van een globaal overzicht van de historische ontwikkeling.

Voor nu hoop ik een goed beeld gegeven te hebben van de veranderingen en ontwikkelingen van de Nederlandse aanspreekvormen vanaf de dertiende eeuw t/m de twintigste eeuw, en in het bijzonder in de twintigste eeuw.

J.A.M. Vermaas

Bibliografie

Alle geraadpleegde 'primaire literatuur' is hierin **niet** opgenomen; waar nodig staat die in de tekst. Anders zou deze bibliografie veel te uitgebreid zijn.

- Appel, René, Gerard Hubers en Guus Meijer 1976. "*Sociolinguïstiek*". Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht, Antwerpen.
- Bas, C. van der 1992. 'Opvoeding'. In: *Reformatorisch Dagblad* 10-11-1992.
- Becker, Henk, A. 1992/1993. "*Generaties en hun kansen*". Meulenhoff Amsterdam.
- Beeken, Jeannine 1996. 'Te veel u(w). Pas op uw aanspreekvorm!' In: *Van Dale Taalbrief* jrg.5, 1/2, 1996, p.5-6.
- Bernstein, Basiel 1970. 'Sociale klasse, taal en socialisatie'. Vertaald door Tim Peters en Ida van Amsterdam. In: *Taalgebruik*, red. D. Hartveldt 1978, p.89-109.
- Bo, De 1886. "*Kleine Nederduitsche Spraakkunst voor Vlamingen*". Brugge, bij de W. Tremmery - van Becelaere.
- Böhl, Herman de Liagre 1996. "*Met al mijn bloed heb ik voor u geleefd; Herman Gorter 1864-1927*". Uitgeverij Balans, 1996.
- Bot, Kees de 1985. 'Onderzoek naar taalverandering en het gebruik van de apparent-time-methode'. In: *Forum der Letteren* 26, 1, p.33-40.
- Boves, Tom en Marinel Gerritsen 1995. "*Inleiding in de sociolinguïstiek*". Aula, Het Spectrum, Utrecht.
- Bree, C. van 1977. "*Leerboek voor de historische grammatica van het Nederlands*". Wolters - Noordhoff, Groningen, 1977.
- Bree, Cor van 1986. 'De betrouwbaarheid van de apparent time-methode'. In: *Werk in uitvoering: momentopname van de sociolinguïstiek in België en Nederland*. red. J. Creten, G. Geerts en K. Jaspert. Leuven, Amersfoort, Acco, 1986, p.27-38
- Bree, Cor van 1987. "*Historische grammatica van het Nederlands*". Foris publications, Dordrecht, 1987.
- Bree, Cor van 1990. "*Historische taalkunde*". Acco, Leuven/Amersfoort, 1990.
- Bree, Cor van 1986. Syllabus "Sociale en regionale taalvariatie". Opleiding Nederlands. Universiteit Leiden.
- Brill, W.G. 1846. "*Hollandsche spraakleer*". Leiden
- Brill, W.G. 1864. "*Nederlandsche spraakleer*". Leiden.
- Brouwer, Dédé, e.a. 1979. "*Vrouwentaal en mannenpraat*". Verschillen in taalgebruik en taalgedrag in relatie tot de maatschappelijke rolverdeling. Van Gennep, Amsterdam, 1979.
- Brouwer, Dédé 1990. 'Feiten en verzinsels over vrouwen- en mannentaal'. In: *Onze Taal* jrg.59, 2/3/, 1990, p.39-42.
- Brown, R. and A. Gilman 1960. 'The pronouns of power and solidarity'. In: "*Language and social class*" ed. P.P. Giglioli, Harmondsworth 1972, p.252-282. Of: 'De voornaamwoorden van macht en solidariteit'. vertaald door Hans Wegman. In: *Taalgebruik*, red. Dolf Hartveldt 1978, p.58-88.
- Brown, Penelope and Colin Fraser 1979. 'Speech as a marker of situation'. In: "*Social markers in speech*", European Studies in Social Psychology. Edited by Klaus r.

- Scherer and Howard Giles. Cambridge University Press, Cambridge. p. 33-63.
- Brown, Penelope and Stephen C. Levinson. 1978, 1987. "*Politeness*". Some universals in language usage. Cambridge University Press.
- Brown, Roger 1996. 'The Language of Social Relationship'. In: "*Social Interaction, Social Context, and Language*". Essays in Honor of Susan Ervin – Tripp. Edited by Dan Isaac Slobin e.a. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers Mahwah, New Jersey. P.39-53.
- Burger, Peter 1997. 'Hoe bevorder ik mijn dialect tot Europees erkende streektaal?' Tien vragen over streektaallobby. In: *Onze Taal* 5, 1997, p.103-107.
- Burger, Peter en Jaap de Jong 1998. 'Gewenste en ongewenste intimiteiten'. De kwetsbare relatie tussen schrijver en lezer. In: *Onze Taal* 1, 1998, p.18-21.
- Burgers, J.W.J. 1996. 'De invoering van het Nederlands in de dertiende-eeuwse documentaire bronnen in Holland en Zeeland'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 112, 1996, p.129-150.
- Cosijn, P.J. 1886. "*Nederlandsche spraakkunst*" Etymologie. Bewerkt door J. te Winkel. Haarlem, De erven F. Bohn.
- Daan, Jo 1978. 'U en je'. In: *Taal & Tongval* 1978, p.50-75.
- Daan, Jo 1985. 'Dialectologie en sociolinguïstiek'. In: *Dialect, standaardtaal en maatschappij*. red. Johan Taaldeman en Hilde Dewulf. Leuven; Amersfoort, Acco, p.11-22.
- Daan, Jo 1991. 'Ongetrouwd en toch mevrouw'. In: *Onze Taal* 60, 6, p.15.
- Daan, Jo 1995. 'Dialectologie in beweging'. In: *Taal & Tongval* 47, 1995, p.103-111.
- Deichsel, Alexander 1985. "*Sociologie*". Prisma Pocket 2467. Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen.
- Dittmar, N. 1978. "*Handboek van de Sociolinguïstiek*". Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1978. De Nederlandse uitgave werd verzorgd door W.K.B. Koning.
- Dronkers, J. en W. Ultee (red.) 1995. "*Verschuivende ongelijkheid in Nederland*". Uitgeverij Van Gorcum.
- Duinhoven, A.M. 1988. "*Middel nederlandse syntaxis*" synchroon en diachroon. 1 De naamwoordgroep. Martinus Nijhoff, Leiden.
- Ervin – Tripp, S.M. 1969. 'Sociolinguistic Rules of Address' In: "*Sociolinguistics*", selected Readings, edited By J.B. Pride and Janet Holmes, Penguin Books. p. 225-241.
- Geeraerts, Dirk 1992. 'Pronominale masculiniseringsparameters in Vlaanderen'. In: *De binnenbouw van het Nederlands: een bundel artikelen voor Piet Paardekooper*. Hans Bennis en Jan W. de Vries (red.). Dordrecht, ICG Publications, 1992, p. 73-84.
- Geeraerts, Dirk 1997. 'Standaardisering en substandaardisering in Belgisch-Nederlands'. In: *Taal in tijd en ruimte*. red. A. van Santen en M. van der Wal, SNL, Leiden, 1997, p.289-299.
- Geerts, G. 1985. 'Taalvariatie en taalnormen in Vlaanderen'. In: *Versl. meded. K. Acad. Ned. Taal- Lett.kd.* 1, p.85-112.
- Godsdienststrijd: reader "De godsdienststrijd in literatuur uit 16e eeuw", anoniem en jaartal onbekend, vindplaats: Dominicuscollege (Lyceum) Nijmegen.

- Goossens, P. 1969. 'Pronominalia in het land van Maas en Rijn' In: *Taal & Tongval* 1969, p.161-163.
- Goossens, J. 1970. 'Belgisch beschaafd Nederlands en Brabantse expansie'. In: *De Nieuwe Taalgids*. Van Haeringennummer, Wolters - Noordhoff nv Groningen, 1970, p.54-71.
- Goudsblom, J. 1988. "*Taal en sociale werkelijkheid*". Sociologische stukken. Meulenhoff informatief, Amsterdam.
- Green, Georgia, M. 1996. "*Pragmatics and Natural Language Understanding*". Second edition. University of Illinois, Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 1996, Mahwah, New Jersey, p.147-164.
- Haeringen, C.B. van 1954. 'Dialect en cultuurtaal'. Uit: "*De school tussen dialect en cultuurtaal*". Amsterdam. Herdrukt in "Gramarie" 1962 en in "*Taalkunde in artikelen*", bijeengebracht door J.Hoogteijling, Wolters-Noordhoff n.v. Groningen 1968.
- Hagen, A.M. red. 1986. 'Dialectverlies, dialectbehoud'. Themanummer van *Taal & Tongval* 38, 1986.
- Hageman, Esther 1990. 'Geen God in de klas maar een tobberig figuur'. In: *de Volkskrant* 20-1-1990.
- Hake, J.A. vor der 1908. "*De aanspreekvormen in 't Nederlandsch*" 1 De Middeleeuwen. (proefschrift) Uitgeverij P. den Boer, Utrecht.
- Hake, J.A. vor der 1911. 'Is de beleefdheidsvorm U 'n verbastering van Uwe Edelheid?' In: *De Nieuwe Taalgids* 5, 1911, p.16-24.
- Hake, J.A. vor der 1915. 'De ondergang van het voornaamwoord du'. In: *De Nieuwe Taalgids* 9, 1915, p.241-249 en 296-297.
- Halteren, H.K. van 1906. "*Het pronomen in het Nederlandsch der zestiende eeuw*". (proefschrift) Wildervank. (in eigen beheer uitgegeven)
- Hartveldt, Dolf 1978. "*Taal en samenleving*". Over de sociale functies van taal, ideologie en taalvariatie. Basisboeken/Ambo/Baarn 1978.
- Heeroma, K. 1961. 'Noord en Zuid'. In: *Taal & Tongval* 1961, p.70-78.
- Heeroma, K. 1934. 'De beleefdheidsvorm U omstreeks 1800'. In: *De Nieuwe Taalgids* 28, 1934, p. 328-332.
- Helten, W.L. van 1883. "*Vondel's Taal*". Groningen, J.B. Wolters.
- Hendriks-van den Hengel 1988. "*Correspondentie Nederlands*". Thieme & Cie, Zutphen, 1988.
- Hermkens, H.M. 1973. "*Inleiding tot het zeventiende-eeuws*". L.C.G. Malmberg, 's-Hertogenbosch.
- Hermkens, H.M. en C. van de Ketterij 1980. "*Grammaticale interpretatie van 17de eeuwse teksten*". Wolters-Noordhoff, Groningen.
- Hertog, C.H. den 1915. "*De Nederlandsche taal*". Amsterdam W. Versluys, vierde druk.
- Heule, Christiaan van 1633: "*Nederduytsche Grammatica ofte Spraeckonst*" Leyden, 1633, 72.
- Hol, A.R. 1953. 'Dialect-grenzen in Midden-Gelderland'. In: *Taal & Tongval* 1953, p.71-93.
- Hout, Roeland van 1995. 'Taalvariatiepatronen in een sociolinguistisch netwerk'. In: *Taal & Tongval* 47, 1995, p.149-159.

- Hudson, R.A. 1998. "*Sociolinguistics*" Second edition. Cambridge textbooks in linguistics. Cambridge University Press 1980, 1996, 1998, 1999.
- Jansen, Frank 1984. 'Twee soorten beleefdheid' De u en jij-verwarring. In: *NRC Handelsblad*, 20-9-1984.
- Kate, L. ten 1723. "*Aenleiding Tot de Kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche Sprake*" deel 1. Amsterdam, R. en G. Wetstein.
- Kern, J.H. 1911. 'Is de beleefdheidsvorm U een verbastering van Uwe Edelheid'. In: *De Nieuwe Taalgids* 5, 1911, p.121-133.
- Kern, J.H. 1927. 'Nog iets over de beleefdheidsvorm U'. In: *De Nieuwe Taalgids* 21, 1927, p.18.
- Kloeke, G.G. 1920. 'De aanspreekvormen in de dialecten onzer Noordelijke provinciën'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 1920, p.238-254.
- Kloeke, G.G. 1926. 'De ondergang van het pronomen du'. In: *De Nieuwe Taalgids* 20, 1926, p.1-10. Herdrukt in "Verzamelde opstellen", Assen 1952, p.52-60.
- Kloeke, G.G. 1934. "Deftige en gemeenzame taal" Inaugurele rede, Leiden, 23 blz. Groningen (etc.), Wolters 1934.
- Kloeke, G.G. 1948. 'De zeventiende-eeuwse aanspreekvorm U in de nominatief'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 1948, p.160-162.
- Kloeke, G.G. 1951. "*Gezag en norm bij het gebruik van verzorgd Nederlands*". Meulenhoff, Amsterdam 1951.
- Klootwijk, Ankie, Jeanine Treffers & René Appel 1985. 'Van jij naar gij: kodewisseling in het taalgebruik van Nederlandse Vlamingen'. In: *Spektator* 15, 4, p.239-248.
- Labov, W. 1972. 'On the mechanism of the linguistic change'. In: *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia 1972, p.160-182.
- Leeuwen, Arthur van, en Paul de Hen 1998. 'Weten ouders wel aan wie zij hun kinderen toevertrouwen?' De normen en waarden van de Nederlandse leraar – privé en in de klas. In: *Elsevier*, 7-11-1998, p.38-65.
- Leuvensteijn, Arjan van 2000. 'Aanspreekvormen in de Sara Burgerhart' Een inventarisatie. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, deel 116, aflevering 2, Leiden 2000, p.121-131.
- Linden, J. van der, en Th. Dijkman 1989. "*Jong zijn en volwassen worden in Nederland*", een onderzoek naar het psychosociaal functioneren in alledaagsesituaties van de Nederlandse jongeren tussen 12 - 21 jaar. Nijmegen: Hoogveld Instituut, 1989.
- Loey, A. van 1964. "*Schönfelds historische grammatica van het Nederlands*" Ook over de ontwikkeling van de Nederlandse aanspreekvormen. Zutphen 1964, p. 136-142.
- Loey, A. van 1976. "*Middel nederlandse spraakkunst*" 1 Vormleer. Uitgeverij De Sikkel N.V. Kapellen H.D. Tjeenk Willink BV, Groningen.
- Lulofs, F. 1967. 'Over het gebruik van du in de Reynaerd'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 83, p.241-273.
- Lulofs, F. 1983. "*Van den vos Reynaerde*". De tekst kritisch uitgegeven, met woordverklaring, commentaar en tekstkritische aantekeningen. Wolters-Noordhoff Groningen.

- Maas, Nop 1986. "*De Nederlandsche spectator*". Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw. Met medewerking van Frank Engering. Veen, uitgevers, Utrecht/Antwerpen 1986.
- Miedema, H.T.J. 1970. 'Merkwaardige verschuivingen bij het gebruik van de persoonlijke voornaamwoorden *jo* en *dou* in de zuidwesthoek van Friesland'. In: *Taal & Tongval* 22, 1970, p.183-191.
- Muller, J.W. 1926. 'Bijdragen tot de geschiedenis onzer Nieuwnederlandsche aanspreekvormen'. In: *De Nieuwe Taalgids* 20, 1926, p.81-104, 113-128 en 161-176.
- Muller, J.W. 1926. 'De herkomst van *je* en *jij*'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 1926, p.81-88.
- Muller, J.W. 1931. '*Je* en *jij*'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 1931, p.29-32.
- Nelissen, N.J.M. 1996. 'Vernieuwing van de samenleving: De strijd tussen ambities en besturing'. In: "*In staat van vernieuwing*". Maatschappelijke vernieuwingsprocessen in veelvoud. N.J.M. Nelissen, T. Ikink, A.W. van de Ven (redactie), Dick Coutinho, Bussum, 1996. P. 17-39.
- Nuijstens, E.T.G. 1962. "*De tweetalige mens*". Proefschrift. Van Gorcum & Comp. N.V., Assen.
- Offermans, G. 1934. '*Jij* en *je* als aanspreekvormen in de achttiende eeuw'. In: *Onze taaltuin* 3, 1934-'35, p.312-324.
- Overdiep, G.S. 1928. "*Moderne Nederlandsche grammatica*". W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle.
- Overdiep, G.S. 1935. "*Zeventiende-eeuwse syntaxis*", Groningen, 1931-1935.
- Paardekooper, P.C. 1948 en 1950. '*U* en *UE*'. In: *De Nieuwe Taalgids* 1948, p.199-206, en 1950, p.222-225
- Paardekooper, P.C. 1969. 'Aanspreekvormen in mnl taal en tekst'. In: *De Nieuwe Taalgids* 1969, p.441-455.
- Paardekooper, P.C. 1987 en 1988. 'De rol van half- en indirecte aanspreekvormen bij het ontstaan van *u* enz. als ond.- en als beleefdheidsvorm, 1-2'. In: *Nieuwe taalgids* 80 (1987), 6, p. 491-511; 81 (1988), 1, p.42-71.
- Paardekooper, P.C. 1996. '*U* (ond.) ook voor 1600'. In: *Taal & Tongval*, 1996, 48, p.70-72.
- Paepe, N. de 1979. "Ik zag nooit zo roden mond". *Middeleeuwse liefdespoëzie*. Katholieke Universiteit Nijmegen, p.92-120.
- Peeters, L. 1987. 'Zeventiende-eeuwse taalcultuur: P.C. Hoofts proza'. In: *Gramma* 11, 1, p.15-42.
- Planthof, Sjak 1995. 'We zijn nu eenmaal geen vriendjes' Docenten zijn niet altijd blij als de klas hen tutoyeert. In: *Het Schoolblad* 2, 28-1-1995.
- Rademaker, L. (red.) 1981. "*Toegepaste sociologie*". Aula-boeken 678/ Het wetenschappelijk boek 678. Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen.
- Rijpma, E. en F.G. Schuringa 1917. "*Nederlandsche spraakkunst*". J.B. Wolters U.M. Groningen, Den Haag. 21ste druk 1968.
- Rijpma, J.H. 1964. "*Beknopte Nederlandse spraakkunst*". J.B. Wolters, Groningen.
- Roose, Lode 1977. "*En is 't de liefde niet ...*". Het Nederlandse sonnet in de 16de en 17de eeuw. Wolters-Noordhoff bv Groningen 1977.

- Sassen, A. 1983. 'De oudste vindplaats van 'u''. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 99, 3, 1983, p.165-167.
- Schutter, G. de 1970. 'Pronominale problemen in de syntaxis van de Zuidnederlandse dialecten'. In: *Taal & Tongval* 22, 1970, p.151-182.
- Schutter, G. de 1987. 'Morfologische categorieën van 'persoonspronomen' in de Nederlandse dialecten'. In: *Taal & Tongval*, themanummer 1, p.43-53.
- Sijs, Nicoline van der 1996. "*Leenwoordenboek*" De invloed van andere talen op het Nederlands. Sdu Uitgevers, Den Haag en Standaard Uitgeverij, Antwerpen, 1996, p.602.
- Snel, Tineke 1990. 'Geen gezwam en vooral leuk'. In: *Het Schoolblad* 19, 3-11-1990.
- Sneller, A. Agnes 1983. 'Jullie is jodenvolk'. *Mededelingen blad voor Neerlandici*, nr.18, p.31-35.
- Stalpers, Judith and Florian Coulmas (ed.) 1988. "*The sociolinguistics of Dutch*". Berlin; New York; Amsterdam, Mouton de Gruyter, 1988.
- Steenbrugge, Annemiek van 1992. 'Onderwijskloof is een cultuurkloof'. In: *Het Schoolblad*, 3-10-1992.
- Stevens, A. 1949. 'Pronominale isomorfen in Belgisch-Limburg 1'. In: *Taal & Tongval* 1, 1949, p.132-155.
- Stoett, F.A. 1890. "*Beknopte Middelnederlandsche spraakkunst*". Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1890, derde herziene druk, 1923.
- Stoett, F.A. 1923. "*Middelnederlandsche Spraakkunst*" Syntaxis, Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 5de oplage 1977.
- Stroop, Jan 1987. 'Enclitische verschijnselen in het Westbrabants'. In: *Taal & Tongval* 39, 1987, p.121-141.
- Swanenberg, Cor 1987. "... diej he' wè ...", 'n oostbrabants wordebuukse. Eburon Delft.
- Toorn, M.C. van den 1977. 'De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen'. In: *De Nieuwe Taalgids* 70, 1977, p.520-540.
- Toorn, M.C. van den 1982. "*Nederlandse Grammatica*" Wolters-Noordhoff Groningen, p.216-221.
- Toorn, M.C. van den & J.A.M. Vermaas 1988. 'Veranderingen in de aanspreking van ouders'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 104, 1988, p.210-228.
- Toorn, M.C. van den 1995. 'Aanspreekvormen. Te stijf of te vrij?' In: *Van Dale Taalbrief* jrg.4, 1/2, 1995, p.4-5.
- Toorn, M.C. van den, W.J.J. Pijnenburg, J.A. van Leuvensteijn en J.M. van der Horst (red.) 1997. "*Geschiedenis van de Nederlandse taal*". Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Vandeputte, Omer 1997. "*Nederlands*" Het verhaal van een taal. Uitgegeven door de Vlaams-Nederlandse Stichting Ons Erfdeel vzw. Brochure.
- Veen, J.O.S. van der 1905. "*Het taaleigen van Bredero*": eene bijdrage tot de syntaxis van het Nederlandsch der zeventiende eeuw. Proefschrift, Boek-, Kunst- & Handelsdrukkerij, Amsterdam, G.U. 1905.
- Verdam, J. 1923. "*Uit de Geschiedenis der Nederlandsche Taal*". vierde druk, herzien door F.A. Stoett. Zutphen - W.J. Thieme & Cie.

- Verdenius, A.A. 1926. 'Over de aanspreekvorm ie (i-j) in onze oostelijke provinciën'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 1926, p.23-31.
- Verdenius, A.A. 1942. 'De laatste sporen van "du" in Noord-Holland'. In: *De Nieuwe Taalgids* 36, 1942, p.223-227.
- Verdenius, A.A. 1946. "*In de Nederlandse taaltuin*", wandelingen en waarnemingen. Elsevier, Amsterdam, Brussel. p.57-60 en 169-183.
- Verhagen, Arie 1994. 'Taalverandering en cultuurverandering, doen en laten sinds de 18de eeuw'. In: *Forum der letteren* 35, 4 dec. p.256-271.
- Vermaas, Hanny, J.A.M. 1987. "*Verandering in de Nederlandse aanspreekvormen en aansprekingen t.o.v. de ouders*". doctoraalscriptie, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Vermaas, J.A.M. 1990. 'U of jij/je zeggen tegen ouders?'. In: *Onze Taal* 6, juni 1990, p.108-110.
- Vermaas, J.A.M. 1998. 'U of jij/je zeggen tegen moeder of ma' In: "*Kris-Kras door Het Nederlands*" red. Fr. Jansen en L. Gijsbers, Sdu Uitgevers, Den Haag en Standaard Uitgeverij, Antwerpen, p.123-129.
- Vin, De, 1958. "*Het dialect van Schouwen-Duiveland*" Grammatica en historie, dissertatie, Van Gorcum e.a., Assen.
- Vooyo, C.G.N. de 1925. 'De aanspreekvormen in het midden van de 19de eeuw'. In: *De Nieuwe Taalgids* 19, p.203-205.
- Vooyo, C.G.N. de, m.m.v. M. Schönfeld, 1947 "*Nederlandse spraakkunst*" J.B. Wolters Uitgeversmaatschappij n.v. Groningen - Batavia.
- Vooyo, C.G.N. de 1953. 'Jacob van Lennep over Hollandse aanspreekvormen in het midden van de 19de eeuw'. In: *De Nieuwe Taalgids* 46, p.31-33.
- Vossen, A.F. 1963. 'Grammatisch geslacht en aanspreekvormen'. In: *Taal & Tongval* 1963, p.63-65.
- Vries, W. de 1934. 'Enkele betwistbare mouilleringen, vooral jij en je'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 1934, p.177-191.
- Vries, J. de 1971. "*Nederlands etymologisch woordenboek*". Leiden.
- Wal, Marijke van der; in samenwerking met Cor van Bree 1992. "*Geschiedenis van het Nederlands*". Aula, Het Spectrum bv, Utrecht 1992.
- Weijnen, A. jaar van uitgave onbekend. "*Zeventiende-eeuwse Taal*". B.V. W.J. Thieme & Cie - Zutphen.
- Willemyns, R. m.m.v. J. Goossens 1979. "*Het niet-literaire Middelnederlands*". Een leerboek met bloemlezing. Van Gorcum, Assen: Uitgeverij Orion, Brugge 1979.
- Woltjer J.J. 1992. "*Recent verleden*". Nederland in de twintigste eeuw. Uitgeverij Balans, Amsterdam. Nieuwe Rainbow Editie 2001.
- Yule, George 1996. "*Pragmatics*". Oxford Introductions to Language Study. Series Editor H.G. Widdowson. Oxford University Press.

